

Здравка Кръстева

Правни аспекти на държавната антиеврейска политика в Царство България (1940–1944 г.)

**Правни аспекти на държавната
антиеврейска политика
в Царство България (1940-1944 г.)**

д-р Здравка Кръстева

ЕКСТАЗ

Берлин, 2018

Тази електронна книга ви се предоставя при условията на лиценза **„Криейтив Комънс — Признание — Некомерсиално — Без производни“** версия 2.5 (CC-BY-NC-ND version 2.5).

Съдържание

За необходимостта от това изследване	6
I. Антиеврейското законодателство в Царство България	11
§1. Правният контекст на епохата	11
§2. Правото – инструмент на репресията или твърде слаб бранител на правата на човека?	20
§ 3. Преглед на българското антиеврейско законодателство . .	30
§ 4. Законът за защита на нацията като част от извънредното наказателно законодателство	47
§ 5. Практика по прилагането на Закона за защита на нацията 59	
II. Преследването и депортацията на евреите от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот от гледище на международното хуманитарно право и законите и обичаите за водене на война	66
§ 1. Международното окупационно право по време на Втората световна война	68
§ 2. Правен статут на контролираните от Царство България „нови земи“	71
§ 3. Международноправна закрила на гражданското население по време на Втората световна война. Общи положения. . .	90
§ 4. Поданството на еврейското население в контролираните от Царство България територии от гледище на международното право	95
§ 5. Международноправна закрила на правото на собственост на евреите в присъединените територии	109
§ 6. Международноправна закрила на евреите в присъединените територии срещу принудително изселване	115
§ 7. Въпросът за отговорността на българската държава за депортацията.	133
§ 8. След депортацията	151

Заключение	162
Списък на цитираните съдебни решения	177
Използвана литература	179

За необходимостта от това изследване

Публикуваните у нас и в чужбина трудове относно положението на евреите в България по времето на Втората световна война са предмет на няколко библиографски проучвания. Сред тях се открояват анотираната библиография „Евреите по българските земи“¹, прегледът на публикациите по темата, направен от руските учени Дубова и Чернявский към монографичното им изследване на съдбата на българските евреи² и изследването на Надя Данова за състоянието на проучването по въпроса за депортацията на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот³. В по-новите трудове по темата не са рядкост оценките, критикуващи състоянието на научното осмисляне на проблематиката като едностранчиво, идеологически обременено, пристрастно.

Такива мнения изразяват и редица чуждестранни изследователи. В енциклопедичния източник *Routledge History of Holocaust* Джеймс Фрусета посочва едностранчивостта на българската историография, фокусирала се според него изцяло върху дебата „кой спаси“ българските евреи⁴. Друга критична и даже остра реакция на международната научна общност е докладът на Гьоран Адамсон, според който българският президент в изказването си пред Международния форум за Холокоста от 2000 г. невярно е твърдял, че депортацията на евреи от някои територии извън българските граници не е осъществявана от българи⁵.

-
- 1 Ескенази, Ж. и А. Кристин (съст.). Евреите по българските земи: анотирана библиография. С.: IMIR, 2002.
 - 2 Дубова, Л., Г. Чернявский, Опыт беды и выживания. С.: АИ „Марин Дринов“, 2007, 7-31.
 - 3 Данова, Н. Дългата сянка на миналото. Депортацията на евреите от Западна Тракия, Вардарска Македония и Пирот: състояние на проучването на проблема. В: Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943: документи от българските архиви. Том I. С.: Обединени издатели, 2013, 36-66.
 - 4 Friedman, Jonathan C., ed. *The Routledge history of the Holocaust*. Taylor & Francis, 2010, 264-276.
 - 5 Adamson, G. „Selective Perceptions: The Stockholm International Forum on the Holocaust.“ *Patterns of Prejudice* 34.3 (2000): 65-71..

Срещат се и мнения за непълноти в правното осмисляне на дискриминацията и репресиите на официалната власт в България спрямо евреите. До такива констатации стигат учени от Центъра за съвременни изследвания на Холокоста към Американския музей на Холокоста. Според Сюзан Браун-Флеминг *„оцеляването на българските евреи не трябва да възпира учените от внимателно изследване на условията, предразсъдъците, правните мерки и институциите, които направиха възможна тежката дискриминация срещу евреите от страна на значителни сектори на българското население и правителството. Трябва да бъде направено внимателно изследване на Комисарството за еврейските въпроси и другите ключови министерства, свързани с прилагането на антиеврейските мерки“*¹.

В същата посока е мнението на Дейвид Фрейзър, професор по право и социална теория в Университета на Нотингам: *„Всеки окончателен анализ на точното въздействие на тези правни мерки на преследване трябва да изчака по-задълбочен и цялостен исторически анализ и анализ на юриспруденцията в Белгия, България и навсякъде. Правната система на България продължи да функционира през въпросния период и внимателният преглед на документалните ѝ следи остава за бъдещо проучване“*². Фрейзър продължава с трудна за подминаване констатация: *„в случая на България имаме един от много примери, в които ни преследват правните връзки с миналото, своеобразна правна амнезия, защото преследването и страданията на евреите бяха резултат от закон, от парламентарно решение, одобрено от монарха цар Борис III, да се причини легализирано страдание на евреите в страната чрез забраните и ограниченията, известни като Закон за защита на нацията.“* Фрейзър нарича съдбата на българските евреи в периода 1940-44 г. *„незаобиколим урок“*. *„Да“, казва той, „те не бяха убити. Те бяха лишени от работа, загубиха предприятия и друга собственост, бяха изселени от родните си места, включени в принудителни трудови групи и в лагери, които могат да се опишат като концентрационни. Да, те не бяха убити и затова ние и те трябва да сме благодарни. Но това не е чудодейна доброта, освен ако Аушвиц не остане единственият ни стандарт за „зло“ и „доброто“ не означава нищо повече от неубиване.“*

Част от упреците за едностранчивост на изследванията са по-скоро неоснователни. В последните години редица научни изследвания от

1 Brown-Fleming, S. Faith, Action and Inaction. Religion in Eastern Europe XXVI, 2, May 2006, p. 20-23.

2 Fraser, D. (2005) National Constitutions, Liberal State, Fascist State and the Holocaust in Belgium and Bulgaria, 6 German Law Journal, p. 291-306.

разяват по-балансирано и в правдив контекст както защитните, така и репресивните действия по отношение на евреите в България¹. Причините за критичните чуждестранни мнения трябва да се търсят, от една страна, в малкото преведени на чужди езици изследвания на български учени, а от друга, в едностранчивото политическо говорене и официални изявления на властта, която най-често изтъква несъмнено забележителното усилие на българското общество за спасяване от смърт на евреите от старите предели на страната, премълчавайки или даже подменяйки документирани факти и научно обосновани тези за преследването им и за отговорността на българските власти за депортацията на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот².

-
- 1 Тошкова, В., М. Колева, Д. Коен, И. Гезенко, А. Танева, Б. Дичев, И. Хаджийски. Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи., С., Синева, 2007; Танева А. и И. Гезенко., „Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия Синод на БПЦ по еврейския въпрос 1940 – 1944“, УИ „Св. Кл. Охридски“, 2002; Аврамов, Р., „Спасение“ и падение: микроикономика на държавния антисемитизъм. 1940-1944 г. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012; Дубова, Л. и Г. Чернявский, Опыт бед и выживания. С.: АИ „Марин Дринов“, 2007; Коен, Л. Ти вярваш. 8 погледа върху Холокоста на Балканите. С., Ентусиаст, 2012. Грозев, К. и Маринова – Христиди, Р. (съст.). Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и студената война (1939-1989); София, 2013; Поппетров, Н. Българското общество и евреите (1879-1944): обща постановка. – Помощни дисциплини, VII: Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сборник в чест на проф. д.и.н. Валери Стоянов. София, 2011, 280-301, Везенков, А. Спасяването на българските евреи – уникално ли е наистина? (част 1 и 2) // Култура, бр. 34 (2740) и бр. 36 (2742), София, 2013 и др.
- 2 Напр. в декларацията на Народното събрание от 8 март 2013 г.. по повод 70-годишнината от спасяването на българските евреи и почитането на паметта на жертвите на Холокоста се казва: „Оценявайки обективно историческите събития, днес не може да се оспорва фактът, че 11 343 евреи са депортирани от Северна Гърция и Кралство Югославия, които тогава са под германска юрисдикция. Като осъждаме този престъпен акт, предприет от хитлеристкото командване, изразяваме съжаление, че не било във възможностите на местната българска администрация да го спре.“ Тези изречения съдържат няколко неверни твърдения: 11 343 –те евреи, чиято памет се почита с декларацията, са депортирани не от цялата територия на Северна Гърция и Кралство Югославия (тогава числото на депортираните би било в пъти по-голямо), а от по-тясно дефинираните области Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот. Тези територии се намират не под „германска юрисдикция“, а са под военна окупация от Царство България (чл. 21, ал. 1 от Парижкия мирен договор с България). Инициативата за изселването действително е на нацистка Германия, но самата депортацията е осъществена не от германското командване, а от Комисарството за еврейските въпроси и българската полиция с помощта на българската армия и с участието на представители на българската местна администрация след двустранен договор между България и Германия и въз основа на няколко

Румен Аврамов намира, че правните и политически изследвания на проблема преобладават и са оставили встрани стопанския ракурс¹. На пръв поглед неговото виждане изглежда оправдано, защото на практика няма научно изследване на съдбата на евреите в България в периода 1940-1944 г., което с по-малко или с повече детайли, да не разглежда и антиеврейското законодателство от периода. Това е неизбежно, при положение че държавната политика в тази област е проведена именно чрез обличането ѝ в правна форма. В повечето от случаите обаче авторите са се задоволили да изброят въведените ограничения в правата на евреите, а аналитични оценки за съобразеността на ограниченията с конституционните разпоредби и с международните задължения на страната са лаконични или липсват. В последните години картината се променя. Правно-историческо изследване в тази област е студията на Димитър Токушев, публикувана в сборника „Антиеврейското законодателство и неговото преодоляване“². Детайлно монографично изследване на антиеврейското законодателство публикува и Петя Неделева³.

Все пак, в съществуващите научни изследвания са останали неосмислени теми и въпроси от гледище на правната наука. Това е най-вече вярно за юридическите аспекти на депортацията на вардарските, беломорските и пиротски евреи, за които, доколкото изобщо има анализи, те не са правни, често са вътрешно противоречиви и недостатъчно обосновани. Затова може да бъде подкрепен изводът на Надя Данова, че правните аспекти на този проблем са само „частично осветлени“⁴. Стремехът да се даде отговор, макар и частичен, на необходимостта от допълнителни правни изследвания на тази проблематика е в основата на този труд.

Задачата на изследовател, избрал да проучва сложни обществени процеси и явления през призмата на тясната си научна специалност, рискува неуспех или в по-добрия случай повърхностно наблюдение. Особено в правните изследвания, старателното проучване на норма-

постановления на българското правителство. По-подробно тези въпроси са разгледани във втора глава на това съчинение.

1 Аврамов, Р. цит. съч., с. 8.

2 Токушев, Д. *Антиеврейското законодателство и неговото преодоляване (1942-1945 г.)*. С.: Феня, 2010.

3 Неделева, П. *Антиеврейското законодателство в България през Втората световна война*. София, 2013.

4 Данова, Н. Цит. съч., с. 21.

тивни актове, съдебни решения и административна практика често създава строго фактографски проучвания, детайлно описващи документи и факти, но без аналитични изводи и дълбочина. Така се постига единствено „фрагментирана историческа истина“⁵. Да се обхванат обаче всички политически, обществени, дипломатически и други предпоставки, повлияли на волята на законодателя и предопределили правоприлагането в определен исторически период, е непосилна задача. Действително, сложни обществени явления е невъзможно да бъдат обяснени само с един или два фактора. И все пак, струва ми се, юристът, без да подценява комплексните причини зад обществените процеси и ролята на историческите случайности, трябва да ги остави настрана в достатъчна степен, за да може да представи в разбираем вид правния анализ на изучаваните от него явления. Именно поради неизбежното ограничение на научната дисциплина редица фактори, повлияли при вземане на законодателните и управленски решения на властите в Царство България, които са обект на изследване от други науки – историография, социология, политология, теория на международните отношения, тук са само маркирани. От друга страна, в стремеж да не се свежда изследването до инвентаризация на нормите и правоприлагането, е използван правно-исторически метод, който не е затворен само в правните актове, а разчита на плурализъм на източниците и бриколажни, разнородни перспективи⁶. По тази причина, редом с нормативните актове, съдебните решения и административната практика, в това съчинение са търсени и по-обща източници на интелектуалната и социална история като трудове на учени от периода, политически изказвания, мемоари на съвременници и др.

5 Изразът е на Иван Еленков, цитиран от Румен Даскалов. Даскалов пише за течението на емпиризма и обективизма в историографията, което чрез „детайлните, строго фактографски проучвания (особено по политическа история), тясната специализираност, прецизната работа с документите...“ води до проучвания, представящи „фрагментирана историческа истина“. Това, струва ми се, на още по-силно основание важи и за правно-историческите изследвания. В: Даскалов, Р. От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история. София. 2009. с.463.

6 Повече за някои тенденции в социо-правната историография, повлияли при избора на методи на проучване, използвани в този труд, виж в: Catherine L. Fisk and Robert W. Gordon, Foreword: „Law as...“: Theory and Method in Legal History, 1 UC Irvine Law Review 519 (2011).

I. Антиеврейското законодателство в Царство България

§1. Правният контекст на епохата

Изучаването на историята на възгледите е необходимо условие за еманципирането на ума.

Джон Мейнард Кейнс

За правната теория днес е безспорно, че антиеврейското законодателство от 1940-1944 г. противоречи на Търновската конституция и на основни принципи на конституционното, наказателното, административното и гражданско право. За да се отговори на въпроса какви предпоставки и условия са направили възможно приемането на тези дискриминационни норми в държава с либерална конституция, действащ парламент и съдебна система, е необходимо да се анализира правната среда, в която се развива това нормотворчество. „Удържането в епохата“ е важно и заради неоспоримото правило, че миналото не може да бъде анализирано без върху проучването да се отразят миогледът и възгледите на съвременния изследовател. В опит да се намали, доколкото е възможно, неизбежното влияние на днешната правна мисъл върху проучването на правната среда в България по времето на Втората световна война, на следващите страници са разгледани възгледи на правници и общественици от периода. Така по-обективно и при приближаване на епохата могат да се потърсят отговори на въпроси като:

Духът на времето ли е причината за антиеврейското законодателство?

Осъзнавани ли са неморалните и незаконосъобразни последици от съвременниците на този период?

Защо една от най-напредничавите за времето си конституции – Търновската, не се оказва възпиращ фактор срещу дискриминацията на евреите?

По единодушна оценка на историци и юристи Търновската конституция въплъщава високи критерии за демократичност. С нея са регла-

ментирани множество права на гражданите по най-добрите за времето си стандарти в конституционното право. По маниера на повечето европейски конституции, Търновската конституция въвежда две групи от права – политически, чийто субект може да бъде само български поданик и лични, на които носител са всички хора без значение от поданството. Политическите права включват изборителните права, свободата на събрания, свобода на печата, свобода на сдружаване, право на петиции. Сред личните права конституционно гарантирани са неприкосновеността на личността, на жилището и на кореспонденцията, равенството на всички хора, свободата на съвестта, вярата и богослуженията, правото на наука и обучение, правото на труд и занятие и правото на собственост. В годините преди Втората световна война тези права стават жертва на противоконституционно нормотворчество неведнъж, за да се стигне до ограничаването на целия каталог от политически и лични права на евреите.

Формално Конституцията е суспендирана само веднъж – по време на т. нар. „режим на пълномощията“ през 1881-1883 г. при управлението на княз Александър¹. По-късно при държавния преврат през 1934 г. и в последвалите го години Конституцията е нарушавана многократно без официално да бъде отменяна². Но, докато при режима на пълномощията партиите, макар и потиснати, не са били забранени, през 1934 г. партийната политическа система е поставена извън закона. Това е резултат както от дълбокото по това време недоверие към всички партии и техните елити, така и от повлияването на обществото от установилите се в Европа авторитарни режими³. Синтезирана оценка на отрицателните обществени настроения към партиите откриваме в мемоарите на юриста и съвременник на събитията Константин Кацаров, според който „... партиите се бяха много изложили. Те се бяха оказали некадърни да създадат сцепление между по-широки обществени кръгове. По онова време те водеха котеиен живот. Липсваше им връзка с народа. Те нямаха и кадри, т.е. известен

1 Даскалов, Р. Българското общество. 1878-1939. Том 1. Държава, политика икономика. С.: Гутенберг, 2005, с. 51.

2 Токушев, Д. История на новобългарската държава и право. 1878-1944. С.: Сиби, 2008, с. 345.

3 За политическото влияние в посока забрана на партиите, което оказват по това време у нас връзките с Италия и Германия, а и с болшевишка Русия, виж по-подробно Кацаров, К. 60 години живяна история, С.: Прозорец, 1970. с. 450.

отбор трезви, дееспособни и кадърни хора (...) Те имаха само овехтели шефове с малък антураж“¹.

Организаторите на Деветнайсетомайския преврат през 1934 г. имат екстравагантно обяснение за конституционността на преврата. Според тях Конституцията не е официално суспендирана, а правителството се позовава на нейния чл. 47 (извънредна ситуация – външна или вътрешна опасност), за да законодателства с наредби-закони. Министърът на правосъдието, професорът по гражданско право Любен Диков, формулира виждането на правителството относно приложението на Конституцията по следния начин: *„Нашата конституция по начало не е отменена. Отменени са само виртуално ония нейни постановления, които пречат на новия мироглед, така стегнато описан в речта на министър-председателя на 24 февруари², т.г. Тези обаче отменени части са автоматически заменени с нови, макар и неписани“³.* Тази проява на конституционен нихизилъм се разпростира и върху останалата част от законодателството, както личи от още една теза на правосъдния министър, произнесена при същия случай: *„Необходимо е, следователно, да се навлезе в различните правни области и те да се приспособят съобразно новия мироглед, да се нагодят към новата философска система“⁴.*

Тези виждания получават остри критики от редица представители на правната наука, съвременници на събитията. За професора по конституционно право Стефан Баламезов нарушенията на Конституцията са флагрантни и или трябва да се признае, че управниците не я спазват, защото не им е удобна и така напускат конституционния ред и държавно устройство, или, ако искат да запазят законността, трябва да я ревизират по реда, предвиден в нея самата. По негова оценка след Деветнайсетомайския преврат системно са нарушавани: чл. 127 от Конституцията, който предвижда ежегодно свикване на парламента; чл. 137, според който разпускането на парламента е в срок до четири месеца; чл. 43 и 44, регламентиращи правовата държава чрез императива държавата да се управлява *„точно според законите“* и то според закони *„обсъдени и приети от Народното събрание“*; чл. 119 с изискването за ежегодно гласуване

1 Кацаров, К. Цит. съч., с.449.

2 Става дума за програмната реч на министър-председателя ген. Пенчо Златев, заменил на поста Кимон Георгиев, произнесена на 24 февруари 1935 г. в театър „Роял“.

3 Кацаров, К. Цит. съч. с. 491.

4 Пак там, с. 492.

на държавния бюджет; чл. 105, ал. 6, според който бюджетът трябва ежегодно да се контролира от парламента; чл. 134, който изисква ежегодно представяне от царя пред парламента на „положението на държавата“; чл. 107 относно парламентарния контрол над правителството и др.

Баламезов коментира това състояние на правната среда с нескрито възмущение: *„Когато Конституцията не се прилага години наред в своята целост, защото или Народното събрание не се свиква ежегодно, или не се свиква на 15-28 октомврий; когато нито едно от правата – свободите на гражданите не остана ненакърнено; когато не се взема инициатива за изменение на Конституцията нито от правителството, нито от народните представители – тогава се очертават следните положения: или авторитетът на основния закон окончателно се руши, премахва, а това значи, че се въвежда абсолютизъм; или Конституцията се възстановява и прилага, но остават в сила всичките противоконституционни закони и наредби-закони, т.е. върховенството на Конституцията е унищожено – тя е нагодена към наредбите, не те към нея; или към открито признаване, че отдавна Конституцията не се прилага в най-важните ѝ постановления, че тя изобщо няма качествата на основен, върховен закон, поради което трябва да се свика второ Учредително събрание, което да изработи нова Конституция...¹„.*

Друг професор по право и съвременник на събитията – Константин Кацаров, пише в спомените си, че *„целият международен инвентар на конституционното право не познаваше до тогава прецедент на „виртуално“ изменение на една конституция.“* Според него става дума за „чудовищна формула“ от юридическо гледище, което отваря пътя за управление без спазване на Конституцията или по-точно за изборителното ѝ спазване или нарушаване според удобството на случая². Конституцията не е отменена, но съществени нейни разпоредби не се спазвали и според юриста, народен представител и правосъден министър Димитър Пешев³.

Мълчаливата отмяна само на някои конституционни разпоредби в България е отлика в сравнение с пълното напускане на конституционната територия, което се случва в нацистка Германия. В Германия след 1933 г. сериозните рефлексии върху конституционното право и върху

1 Баламезов, С. Конституционно право. Част трета. С.: Университетска печатница, 1946., 106-111.

2 Кацаров, К. Цит. съч., с. 490-492.

3 Пешев, Д. Спомени. С.: Гутенберг, 2004. Цит. по Даскалов, Р. Българското общество. 1878-1939. Том 1. Държава, политика икономика. С.: Гутенберг, 2005, с. 52

нарушения от национал-социалистите конституционен ред рязко прекъсват, докато бурно развитие търпят административното и държавното право на нацистка Германия. Конституционно регламентиранията отношения държава – гражданин са разкъсани и заместени от почти религиозното нацистко разбиране за общност или *Folk*¹. В България такива процеси в правото не се развиват, а и подобна крайност едва ли е била възможна, защото в общественото съзнание Учредителното събрание и Търновската конституция са сред най-големите достижения на младата българска държава. Конституцията черпи от един своеобразен „резервоар“ на обществена легитимност, който стъпва на историята на борбата за независимост и спомените за потисничеството, на което са били подложени българите преди Освобождението. Ето защо, въпреки лекотата, с която властта е можела да си позволи (и си е позволявала) да не зачита конституционните постановления, открита отмяна на Конституцията е била обществено неприемлива. Затова антиеврейските закони се приемат при относително запазен правен ред, макар и накърнен от мълчаливото суспендиране на отделни конституционни разпоредби.

Поначало за 20-те и 30-те години на 20-ти век в Европа е характерно отстъпление на либералната демокрация. Засилват се идеите на авторитаризма, демокрацията е в криза, цари всеобщо недоверие в парламентаризма и партиите. Следвоенна България, с всички тежки проблеми на бедна и загубила войните страна, е податлива за такива идеи. В правната наука те се развиват от изтъкнати юристи като например Любомир Владикин. Показателно е обаче, че не само учен и общественик като Владикин, който открито прегръща крайно десните идеи, но и представители на противоположни идейни течения търсят решения отвъд партийната система. Така например, според социалдемократа и юрист Петър Джидров главната злина е зависимостта на правителството от опартизанените партии. Той предлага в поредица от публикации идеята за безпартийна власт и непартиен парламентаризъм, обединени около програмно управление от компетентни хора. По-късно тези идеи са прегърнати и пресътворени на практика от организаторите на 19-майския преврат и последвалите безпартийни правителства². Дори един от

1 Christian J. Emden. Review of Stolleis, Michael, *A History of Public Law in Germany 1914-1945*. H-German, H-Net Reviews. March, 2006, p.3.

2 Даскалов, Р. Българското общество. 1878-1939. Том 1. Държава, политика икономика. С.: Гутенберг, 2005, с. 219.

последователните защитници на принципа на народния суверенитет и правата и свободите на гражданите – професорът по конституционно право Стефан Киров, предлага въвеждане на корпоративен елемент в народното представителство, който да спре партийното разцепление¹.

Представителите на българската правна мисъл могат да бъдат открити на двата полюса на идейния сблъсък между либералнодемократичните и авторитарните идеи. Крайно десните идеи намират почва в трудовете на значими представители на юридическата наука – Никола Долапчиев, Любомир Владикин, Любен Диков². Застъпници за либералния конституционен ред и ценности са също големи имена в правото като Петко Стайнов, Стефан Баламезов, Константин Кацаров и др. Съществен елемент от развиваните в България крайно десни идеи за „нов ред“ е утвърждаването на колектива над индивида, засилването на ролята на държавата и издигането на нацията във върховен принцип, разбирана не като обществото в неговото многообразие и разнородност на групите, а като мистифицирана духовна спойка между индивидите с „мисия“, „колективен гений“, висша „духовност“. Важно е да се отбележи, че в българския национализъм липсва развитие на учението за водача (фюрера)³.

От друга страна, оценките на някои автори, че българският национализъм от периода не се свързва с идеята за расова чистота, не са напълно точни. Въпреки че расовите теории не намират почва сред широки обществени слоеве у нас, те все пак имат свои поддръжници⁴ и

- 1 Близнашки, Г. Приносът на проф. Стефан Киров в защита на парламентарната форма на управление в България. В: Киров, С. Парламентарен или персонален режим. София, 2011, с. IX.
- 2 Долапчиев, Н. Новата държава. – Възход, No 1, 5 ян. 1935; Владикин, Л. Борба за нов ред. С., 1943; Диков, Л. Ръководена общественост. – Учител, 7, 1942-1943, No 6, 208-210. цитирани по Даскалов, Р. Българското общество. 1878-1939. Том 1. Държава, политика икономика. С.: Гутенберг, 2005, с. 219.
- 3 Даскалов, Р. Българското общество. 1878-1939. Том 1. Държава, политика икономика. С.: Гутенберг, 2005, с. 221-223.
- 4 В българската наука възгледите на евгениката (расовата хигиена) за пръв път се появяват чрез трудовете на офталмолога Константин Лашев и неговото съчинение от 1905 г. „Хигиена на око̀то“, в което той пише: „Никой няма право да противостои на евгеничните закони и да дава съществуване на слаби и страдащи същества“. През 1926 г. зоологът Стефан Консулов създава Общество за расово-хигиенични проучвания, което през 1928 г. прераства в Българско дружество за расова хигиена. Дейността му обаче не намира подкрепа и замира. През 30-те години под влияние и на разцвета на расовите теории в нацистка Германия, интересът към евгениката сред българските учени се възражда.

дори успяват да си пробият път в държавната политика и българското законодателство. През 1942 г. Министерството на вътрешните работи и народното здраве подготвя законопроект за многодетните семейства, с който се цели насърчаване на раждаемостта с данъчни облекчения и други стимули. Проектът е изработен по модела на нацистката система на младоженски заеми, приета през 1933 г. и допълвана с данъчни облекчения през 1934 г. и 1939 г. За разлика от подобни закони в Европа от това време, германският закон изключва „нисшите“ и „расово чужди“ индивиди като евреите, ромите, носителите на наследствени болести и др. Авторът на проекта, министърът на вътрешните работи и народното здраве Петър Габровски, първоначално ограничава обхвата на подпомаганите лица само до българските семейства с цел „да осигури чистотата на българската раса“¹. Този текст в законопроекта насъкърбил цар Борис III, самият той без български произход². Министър-председателят Филов поднася на царя извиненията на правителството, че не царското семейство, а евреите са били целта на проекта.³ На 12 март 1943 г. *Законът за многодетните български семейства*, е приет от Народното събрание⁴. Дискриминационният характер на проекта е смекчен твърде незабележимо. Насърчителните мерки се прилагат само спрямо двойките, в които мъжът и жената са *българи по произход и български поданици* и които са

През 1934 г. психиатърът Любомир Русев публикува „Основни принципи на евгениката (расова хигиена)“. В началото на 1935 г. с решение на Министерството на вътрешните работи и народното здраве е създадено Българското дружество за евгеника (расова хигиена). В него се включва Стефан Консулов и редица от съратниците му от 20-те години, както и други български учени, като например изтъкнатият юрист и професор по наказателно съдопроизводство Никола Саранов. Дружеството започва да издава месечно списание „Народ и потомство“ под редакцията на Л. Русев. По-подробно за развитието на евгеническите възгледи в България виж в: Promitzer, Christian. (2006). „Taking Care of the National Body: Eugenic Visions in Interwar Bulgaria, 1905–1940“, in Marius Turda and Paul J Weindling, eds., *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Eastern Europe, 1900–1940* (Budapest/New York: CEU Press), 223–252.

1 Promitzer, Christian. Op.cit., p.243.

2 Богдан Филов пише в дневника си: „Докато чакахме Ц[арят] ми каза, доста сърдит и нервен, че върнал на Габровски указа със Закона за многодетните семейства, защото според него царското семейство нямало да бъде българско (касае за онзи член от закона, който определя какво се разбира под българско семейство по смисъла на този закон). „Какво ще каже един ден Симеончо?“ „възкликнал Царят пред Филов. Във: Филов. Б. Дневник. С: Издателство на ОФ, 1990, с. 544.

3 Promitzer, Christian. Op.cit., p.243.

4 ДВ, бр. 71/31.03.1943

предбрачно медицински освидетелствани и признати годни за брак. Годно за брак лице е това, което „не е душевно болно, не е недоразвито, и няма наследствени недъзи или болест, които да увредят на поколението“. Тази дефиниция следва разбиранията, заложиени в нацистките нормативни актове – Закон за предпазване от наследствено болни поколения от 1933 г., Закон за защита на наследственото здраве на германския народ и Закон за здравето на брака от 1935 г.¹. Стъпващи на расовите теории, дискриминационни текстове са включени и в Правилника за приложение на Закона за многодетните български семейства², според който по изключение от правата по закона могат да се ползват и семействата, в които „майката не е от български произход, но е от арийски или близък до българското племе произход, обаче, бащата непременно трябва да е българин, двамата да са български поданици и да са от християнско вероизповедание“. Подобна дискриминация е проведена и по отношение на добавките за деца. От началото на 1941 г. българските власти започват политика на материално стимулиране на семействата с деца на държавни служители³, а по-късно и на работническите семейства. Първоначално тези разпоредби не са дискриминационни, но в последствие с приемането на Правилника за семейните добавки за издръжка на работнически деца⁴ право на семейни добавки получават само работници или служащи, които са български поданици от български произход. Всички служители от небългарски произход, които през 1941 г. са получили тези помощи, за в бъдеще се лишават от тях⁵.

Парламентаризмът е възстановен четири години след Деветнадесетомайския преврат, но парламентарната практика е силно деформирана. В 25-то Народно събрание, съставено в началото на 1940 г., народните представители са официално безпартийни, тъй като партиите са забранени, но огромното им мнозинство (147 от 160) са проправителствени⁶. След касирането на избора на комунистическите и земеделските представители опозиционните депутати остават дори още по-малко. Въпре-

1 Иванов, А. Българската демографска политика през 40-те години на XX век. Геополитика & Геостратегия, бр. 3/2008, с. 42-50.

2 ДВ бр. 271/30.11.1943 г.

3 Закон за бюджета на държавата за 1941 бюджетна година, ДВ, бр. 24/3.02.1941 г.

4 ДВ, бр. 170/4.08.1942 г.

5 Иванов, А. Цит. съч. с. 42-50

6 Коен, Д. „Чудото на еврейския народ“: из историята на социалната, политическата и културната интеграция на еврейската общност в България и нейното оцеляване в годините на Холокоста. В: Обречени и спасени... с. 10

ки това, парламентарните дебати по правителствената политика и законопроектите са изнесени извън пленарна зала и се решават почти изцяло на заседания на парламентарното мнозинство. Има случаи, в които опозиционните депутати не получават думата за изказвания, рядко получават отговори на питання и запитвания, а често са отстранявани от участие в заседанията на парламента¹.

Смесицата от обществено недоверие в либералната демокрация и неукрепнала конституционна традиция се оказва благодатна почва, на която да разцъфнат като отровни цветя цяла поредица от недемократични и противоконституционни закони. Аргумент в тази посока дава и сравнението с особения ред, по който са наложени антиеврейските ограничения в държава с утвърдена либерална демокрация, каквато е Белгия. В окупираната от Германия Белгия остатъците от конституционните държавни органи, които продължават действието си под режим на окупация, отказват да приемат в белгийското законодателство аналози на Нюрнбергските закони поради противоречието им с Белгийската конституция и основните принципи на правото, (което обаче по-късно не им попречва да съдействат при депортациите на еврейското население). Германските окупационни власти са принудени да прилагат на белгийска територия немското законодателство, позовавайки се на международноправната уредба на военната окупация според Хагския правилник². В суверенна и независима България, с неотменена Конституция, антиеврейското законодателство е въведено въпреки многобройните и флагрантни конституционни противоречия.

В обобщение, ако си послужим с есеистичния израз на проф. Константин Кацаров, в България в навечерието на Втората световна война *„Конституцията лежи в безсъзнание, дълбоко упоена от наркотика на нейното „виртуално“ отменяване“*³.

1 Димитров, И. Професор Богдан Филев и неговия дневник. – В: Филев, Б. Дневник. С: Издателство на ОФ, 1990, с. 153-154.

2 Fraser, D. National Constitutions..., p. 291-306.

3 Кацаров, К. Цит. съч. с. 496.

§2. Правото — инструмент на репресията или твърде слаб бранител на правата на човека?

В международните научни среди и у нас, няма единодушие дали още с началото на реализацията на антиеврейските мерки от нацистка Германия се е целяло съзнателно и преднамерено пълното унищожение на еврейския народ или тази цел е дефинирана в хода на самото провеждане на антиеврейската политика. В това проучване няма да бъде заето становище по въпроса дали още с предлагането на проекта за Закон за защита на нацията неговите идеолози и автори вече са крояли и пълното прочистване на България от еврейското малцинство. Това, което изглежда извън съмнение е, че българското антиеврейско законодателство е пакет от правни мерки, с които се е целяло премахването на евреите от политическия, обществения, икономическия и културен живот в страната.

Правото се оказва най-важният инструмент в кампанията за преследване на евреите и в цялостната антисемитска политика. Без нормативна основа нямаше да съществува легална дефиниция за лице от еврейски произход и нямаше да е възможно да се обвържат с еврейския произход многобройните репресивни правни последици, нито те щяха да бъдат осъществени по систематичния начин, по който са се развили в Германия и редица европейски страни, включително и в България. Именно правото направи възможно унищожението на огромния брой евреи от германските територии, от окупираните територии в западна Европа и от териториите, контролирани от съюзниците в Оста. Както подчертава Кристен Ръндъл, открит произвол с масови разстрели, подобни на извършените от германската армия на територията на Съветския съюз, е малко вероятно да бяха възможни в съюзнически територии и в окупираните от германците земи в западна Европа, защото там те щяха се да натъкнат на остра обществена нетърпимост, каквато нацистка Германия не е искала да предизвика¹. Затова е било нужно привидно спазване на правния ред при преследването на евреите. Такъв пример е и българският случай, при който влиянието на обществените реакции и като цяло умерените политически среди не биха допуснали масови унищожения и репресии. Без законодателните мерки за лиша-

1 Rundle, K. The Impossibility of an Exterminatory Legality: Law and the Holocaust. The University of Toronto Law Journal, Vol. 59, No. 1 (winter, 2009), pp. 65-125

ване от права, включително и законовата забрана за предоставяне на българско поданство, нямаше да е възможно и депортирането на евреите от присъединените земи.

Кристен Ръндъл разделя антисемитската политика на нацистите на два етапа от гледна точка на легалността на действията. В първия етап нацистите се стремят да облекат в правна форма лишаването на евреите от правата им и ограничаването на присъствието им в икономическия, политически и културен живот, а през втория етап напускат територията на легалното и започват реализацията на плана за физическо унищожение на еврейското малцинство (след конференцията във Ванзее). В първия, да го наречем условно „легален“, етап се създава система за управление на еврейските общности, в която са вградени еврейските регулативни структури, функциониращи редом с новосъздадените специални органи на власт. Според Ръндъл, за да постигне антисемитските си цели, в този първи „легален“ етап нацистският законодател, все още признава правосубектността на евреите като човешки личности, които съзнателно и рационално взаимодействат с властта, въпреки че преследва именно лишаването им от правосубектност. Когато се стига до момента на физическото унищожаване обаче, легалността на действията вече е била невъзможна, така както няма как да е законосъобразно убийството на хора без каквото и да е противоправно поведение от тяхна страна.

Без да е буквално аналогична, подобна периодизация може да бъде направена и по отношение на държавната антиеврейска политика в България. От гледище на легалността, тя също може да бъде разделена на два етапа на законодателното развитие. Първият етап започва с внасянето на проекта за Закон за защита на нацията¹ и последвалите Закон за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход², Закон против спекулата с недвижими имоти³ и редица подзаконови актове. Началото на втория етап е приемането през лятото на 1942 г. на Закона за възлагане на Министерски съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси⁴ (Закон за пълномощията на МС). Вторият етап се характеризира с рязко засилване на репресията и прехвърляне на всички властнически правомощия

1 ДВ, бр. 16 от 23 януари 1941 г.

2 ДВ, бр. 151 от 14 юли 1941 г.

3 ДВ, бр. 32 от 13 февруари 1942 г.

4 ДВ, бр. 148, 9 юли 1942 г.

по отношение на еврейското малцинство в ръцете на изпълнителната власт. Аналогията с въведената от Ръндъл класификация се потвърждава и от факта, че преминаването към втория етап на законодателното развитие у нас хронологично следва и е свързан с процесите, започнали с конференцията във Ванзее и второто правителство на Филов, в което германофилите засилват още повече своето влияние.

Законодателството, приемано и в двата вече посочени етапа, страда от съществени от правна гледна точка недостатъци. Още в първия етап в антиеврейската нормотворческа дейност на Народното събрание – с приемането на Закона за защита на нацията, са допуснати редица противоречия с Конституцията по отношение на равенството пред закона, защитата на частната собственост, политическите права и редица др.

Този противоконституционен закон не е прецедент в законодателната практика на Народното събрание в периода. След преврата през 1934 г. редица ограничаващи правата и свободите на поданиците закони са приети при мълчаливо суспендиране на Конституцията. Подобен нормотворчески подход е характерна черта на периода, определен от съвременната историография като личен режим на цар Борис III. В Търновската Конституция липсва механизъм за контрол за конституционностъобразност на законите, който да стои извън самите законодателни органи. Противоречията на законите с Конституцията могат да се отстраняват само по преценка на самото Народно събрание по силата на чл.49 от Конституцията¹ или на царя, доколкото той въз основа на чл.10² от Конституцията утвърждава законите. Това, заедно с неукрепналата демократична култура на младата българска държава, води до системно несъобразяване с конституционните норми за правата на гражданите в законодателната дейност.

С приетото в първия етап антиеврейско законодателство се въвежда система от ограничения на практика във всички видове права на лицата от еврейски произход – граждански, политически, икономически, социални, културни, (ако за удобство следваме типологията, приета в доктрината за правата на човека след Втората световна война). Нарушенията на законодателството са скрепени с тежки санкции, включително и наказателноправни като тъмничен затвор. През същия първи етап с

1 чл.49. Само Народното събрание има право да решава, упазени ли съ всичките показани въ тая Конституция условия, при издаването на некой законъ.

2 чл.10. Князьгъ утвърждава и обнародва приетите отъ Народното Събрание закони.

приемането на Закона за българското поданство е създадена възможността за отнемане на българското поданство на лица, които се изселват принудително от държавата, а в Закона за защита на нацията е въведена забрана за придобиване на българско поданство от лица с еврейски произход. Така чрез законодателството са отворени вратите за депортацията на евреите от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот и за опита да бъдат депортирани евреи от „старите предели“ на Царството¹.

При все сериозната правна укоримост на законодателната практика в този период, може да се каже, че с приемането на Закона за пълномощията на МС нормотворчеството по отношение на лицата с еврейски произход напълно напуска територията на правото и правната валидност и преминава в административен произвол. Нарушен е фундаментният за демократичното устройство на правовата държава принцип за разделение на властите. В правната ни система към този момент единственото отклонение от изключителната законодателна компетентност на Народното събрание е предвидено в чл. 47 от Конституцията, според който:

„47. Ако би държавата да се заплашва отъ некоя външна или вътрешна опасностъ, а Народното Събрание не би могло да се свика, то само въ такъвъ случай Князьтъ, по представление на Министерский Съветъ и подъ обща отговорностъ на Министрите, може да издава наредби и да прави распоредания, които иматъ задължителна сила като законъ. Такива извънредни наредби и распоредания се представятъ за одобрение на първото, свикано следъ това, Народно Събрание.“

Тази конституционна норма урежда извънредно законодателно правомощие на правителството, което се упражнява при следните задължителни условия:

- наличие на вътрешна или външна опасност, застрашаваща държавата;
- невъзможност да се свика Народното събрание;
- нормативният акт с ранг на обикновен закон се приема от Министерския съвет и за него отговорност носят всички министри;

1 По-подробно по въпроса за поданството на евреите виж във втора глава на това съчинение.

- приетият по този ред нормативен акт да бъде внесен за одобрение на първото възможно заседание на Народното събрание;
- с приетият акт да не се засяга уредбата на данъци и бери (чл. 48 от Конституцията).

Понеже представлява извънредно правомощие, което накърнява принципа на разделение на властите, тълкуването му трябва да е винаги стеснително. Наличието на опасност за държавата се преценява от Министерския съвет за всеки конкретен случай, а в последствие се потвърждава или отхвърля от Народното събрание, ако бламира правителствената наредба-закон. Освен това трябва да съществува материална невъзможност за свикване на Народното събрание – прекъснати съобщителни или транспортни връзки или други причини, поради които свикването не е възможно нито в София, нито в друг град (чл. 128 от Конституцията)¹. И не на последно по важност място, правителството трябва да прецени дали действащите закони не му предоставят достатъчно средства да отстранява вътрешната или външна опасност без да се налага приемане на наредба-закон. Според проф. Баламезов „мерките, които се взимат, трябва да съставляват не използване на вътрешната или външна опасност като предлог за уреждане на правоотношения, нямащи нищо общо с настъпилата опасност, а да са изключително от такова естество, че да съдействат за отстраняване на опасността“².

Със Закона за пълномощията на МС Народното събрание се отклонява от тези конституционни изисквания и дава предварително съгласие правителството да приема актове с ранга на закони във всички правни сфери, свързани с еврейското малцинство и дори да изменя със свои актове вече приети от парламента закони. Реализира се на практика една от опасностите, за които предупреждава Роситер от въвеждането на извънредно положение (т.нар. от него „конституционна диктатура“) – извънредното се нормализира, превръща се в рутинно състояние на държавата³. Приеманите по този ред наредби-закони не са поставени под изискваните от Конституцията условия да е налична опасност за държавата и да е невъзможно свикването на Народното събрание. Нару-

1 Баламезов, С. Конституционно право. Част първа. С.: Университетска печатница, 1942, с.248.

2 Пак там, с.249.

3 Цеков, Б. Извънредното положение – de lege lata и de lege ferenda. Правна мисъл, бр. 2, София, 2016.

шена е и абсолютната забрана на чл. 48 от Конституцията, според която закони, отнасящи се до данъците, не могат да бъдат приемани от орган, различен от парламента. Предоставено е изрично право на правителството да изменя уреждащия именно фискални въпроси Закон за еднократния данък върху имуществата на лицата с еврейски произход (чл. 2 от Закона за пълномощията на МС), както и всеки друг закон, ако прецени че е необходимо. Въпреки че се предвижда последващо парламентарно одобрение на министерските постановления, междувременното им правно действие не е поставено в зависимост от това одобрение. Нещо повече, парламентарната санкция не е обвързана със срок, което прави възможно правителствените постановления да произведат своето правно действие и да постигнат целите си, а едва в последствие да бъдат представени за одобрение от парламента, когато отказът от потвърждаване би бил безпредметен.

В чл. 3 от Закона за пълномощията на МС се предвижда в периода след приемането им от МС и преди одобряването от НС, наредбите и разпорежданията на правителството да се ползват със силата на закон. По този начин, тъй като придобиват ранг на закон, министерските постановления по отношение на евреите се изключват от кръга на актовете, подлежащи на съдебен контрол от Върховния административен съд.

На следващо място, както изтъква и Петко Стайнов в речта си при парламентарното обсъждане на законопроекта, постановленията на Министерския съвет (за разлика от законите) не подлежат на утвърждаване от царя и затова с делегирането на законодателни правомощия на правителството, извън изключението на чл. 47, се нарушава и чл. 9 от Конституцията, според който законодателната власт в България се упражнява съвместно от парламента и монарха.

Така е отворена вратата за произвол от страна на изпълнителната власт при изключване на всички предпазни мрежи, които тогавашният конституционен ред е предвиждал срещу това. Най-яркият пример за неподлежащо на ефективен контрол нормотворчество на изпълнителната власт е пакетът от седем постановления на Министерския съвет от 2 март 1943 г., с които се регламентира депортирането на еврейското население от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот. Те са внесени за одобрение в Народното събрание едва след като депортацията вече е реализирана, а парламентарната санкция обезмислена.

Тук е мястото да се отбележи, че подобно ерозиране на законодателната власт за сметка на изпълнителната е проявление на своеобразен *zeitgeist* (дух на времето). В политическите виждания в този период, както и в теорията на държавата и правото, се обосновава възможността да съществува правова държава при силно ограничаване на действието на принципа на разделението на властите (фашистките теории в Италия от 1925г.) и дори се стига до виждане в немската правна теория, според което правова държава е и нацистката, въпреки пълното отхвърляне на принципа на разделение на властите¹.

По редица обстоятелства личи, че вторият етап от правното преследване на еврейското малцинство в България е проведен в режим на делегирана на правителството законодателна компетентност, за да се овладеят рисковете от противопоставяне на обществените настроения на приемането на все по-ограничителните мерки и засилващата се законодателна репресия спрямо евреите. По това време са подготвяни мерки, насочени към тяхното почти пълно обезправяване, които залягат още в първия акт на Министерския съвет, приет при упражняване на делегираните му законодателни правомощия – Наредбата от 29 август 1942 г.². Планира се и тяхното окончателно изселване извън пределите на страната. В доклада си до вътрешния министър, в който са очертани основните пунктове на подготвяната за приемане наредба, Александър Белев, чието назначаване начело на Комисарството за еврейските въпроси непосредствено предстои, пише: „*Радикалното уреждане на еврейския въпрос у нас би било изселването на евреите и едновременното конфискуване на имуществата им*“³.

Законодателният процес на ограничаване на правата на евреите отнема на нацистката власт години, докато у нас е реализиран в относително кратък период. По тази причина у нас не се е проявил ефектът на постепенно нагнетяване на правната репресия, характерен за Германия, а вместо това репресивните мерки се приемат сравнително компактно в съкрушителна съвкупност и това ги прави още по-трудни за приема-

- 1 Повече за критиките по това време на теорията за разделение на властите вж. у Владикин, Л., Организация на демократичната държава, София, 1941, с.38-41
- 2 Наредба, издадена въз основа на Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси, публ. в ДВ, бр.192, 29 август 1942 г.
- 3 ЦДА, ф.1568К, оп1, а.е. 122. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с. 471.

не от обществото. Както изтъква народният представител, демократ и бляскав юрист Петко Стайнов във вече цитираната реч: *„Аз не зная какво още да отнемем на евреите, за да ги приравним с робите. Защото след като им се отне всичко и се казва, че мерките били недостатъчни... тогава ще ги сведем до положението на роби, а според нашата конституция роби в България не може да има. По пътя, по който вървим, остана само да ги обявим за роби!“* Стайнов ясно провижда задаващата се още по-ожесточена репресия след приемането на Закона за пълномощията на МС. Има всички основания да се смята, че мобилизираните по-рано срещу Закона за защита на нацията обществени настроения и обществено-политически актьори е нямало да останат равнодушни, ако планираният още по-твърд подход е трябвало да премине през нормалния законодателен процес и обсъжданията в пленарната зала на Народното събрание. Макар в края на 1940 г. силното обществено недоволство да не успява да възпре приемането на Закона за защита на нацията, реакциите на малобройните опозиционни народни представители и действията на обществени и съсловни групи срещу закона, формират демократична гледна точка, която е можело да се окаже сериозна спънка за засилващото се ожесточаване на антисемитското законодателство¹. Желанието да бъде държано общественото мнение встрани от законодателния процес в този втори етап на антисемитската политика е демонстрирано и от вътрешния министър Петър Габровски в разговор с посланика на Германия Адолф Хайнц Бекерле, за което съдим от секретна телеграма на дипломата до германското министерство на външните работи от 22.01.1943². Става дума за добре известната телеграма, в която Бекерле недоволства от обикновения българин, който не разбирал смисъла на борбата против еврейството и расовия въпрос. От същия разговор също така научаваме, че българският министър настоява по еврейския въпрос да се действа мълчаливо, без да се обсъжда много проблема пред обществеността. Наистина, едно от възможните обяснения на предпазливостта му е, че секретността е била нужна само като предпазна мярка срещу евентуални опити на еврейското население да се радикализира или да се укрие и

-
- 1 Повече за противопоставянето на гражданското общество на антиеврейските мерки вж. у Танева, А. и И.Гезенко, Спасяването на българските евреи като алтернативна гражданска политика: ролята на БПЦ. В: „Обречени и спасени“...с. 131-161.
 - 2 РА, АА, Bestand: Inland IIg, Bd. 183, Bl. 486278 – 486279. В: Тошкова, В. и др. България – своенравният съюзник на Третия Райх. София, 1992 г., с. 88-89

осуети предстоящите планове. Трябва да се отбележи обаче, че в същия разговор Габровски дава за пример имуществените мерки срещу евреите, които вече се осъществяват по думите му успешно и „тихомълком“. Освен това, българският министър се противопоставя и на предложената от Бекерле антиеврейска изложба, което свидетелства за нежелание да се подклажда критичното към антисемитизма обществено мнение. По-малко от два месеца след този разговор опасенията на Габровски за остро обществено недоволство от антиеврейските мерки ще бъдат потвърдени по безапелационен начин с обществените реакции на опитите за депортация на евреи от довоенните предели на България.

И действително, вече с развързани ръце от липсата на публичност в нормотворчеството, месец и половина след като Народното събрание му е делегираło законодателните си правомощия в тази област, правителството приема Наредбата от 29 август 1942 г., с която се създава Комисарството за еврейските въпроси, като орган в системата на Министерството на вътрешните работи и народното здраве. С Наредбата от 29 август са въведени също и нови извънредни мерки срещу лицата от еврейски произход, променена е легалната дефиниция за еврейски произход, засилени са ограниченията по отношение на местожителството и икономическата дейност на евреите. Тези мерки, приети без парламентарни процедури, срокове и публичност, се вписват много логично и в характерната за този период експедитивност и секретност, с която Германия организира „окончателното решаване на еврейския въпрос“. Комисар за еврейските въпроси става юристът Александър Белев. Между него и вътрешния министър Петър Габровски освен служебни съществуват и политически връзки – и двамата са държавно овластени бивши членове на крайно дясната националистическа организация Съюз на ратниците за напредъка на българщината, която застъпва открито силен антисемитизъм¹.

Преди приемането на наредбата в началото на 1942 г. Александър Белев е командирован от министър Габровски като представител на Министерството на вътрешните работи и народното здраве в Германия със задача да проучи нацисткия опит в антиеврейското законодателство. Командировката му се проточва повече от предвиденото и хронологич-

1 Подробно за дейността на организацията виж в Поппетров, Н. (съст.) Социално наляво, национализъмът – напред. Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации. С.: ИК „Гутенбер“, 2009.

но съвпада с конференцията във Ванзее¹. Това прави допустима хипотезата, че Белев може да е бил посветен в същността на взетите решения. Във всеки случай е вън от съмнение, че именно в доклада от изпълнението на тази служебна командировка Белев формулира предложение за приемането на нов антиеврейски закон, с който да се делегират на изпълнителната власт законодателните правомощия по отношение на евреите. От тези, свързани времево и логически, факти не е трудно да се стигне до извода, че висшите представители на държавната власт в България са посветени в поне част от плановете за окончателно решаване на еврейския въпрос, приети във Ванзее и действат съгласувано с тях. Довод в тази посока е и формулираната от Александър Белев в доклад до министъра на вътрешните работи и народното здраве цел „за *радикално решение на еврейския въпрос* (подчертаването мое – З.К.) посредством изселване на евреите и едновременно конфискуване на имуществото им“².

Както вече бе изтъкнато, с приемането на Закона за пълномощията на МС има основание да се говори за напускане на територията на законосъобразното поведение в посока на произвола и облеченото в бюрокралична правна форма противоправно поведение на органите, натоварени с провеждането на антисемитската политика. Произволът при провеждането на тази държавна политика проличава и в многобройните актове, с които се въвеждат ограниченията в правната сфера. Те поставят еврейското малцинство в състояние на непрекъсната правна несигурност поради непридвидимостта на приеманите от държавната власт правни норми. Правната несигурност се засилва още повече след създаването на Комисарството за еврейските въпроси, чиито широки правомощия и безконтролна власт³, позволяват изключително изобилна нормотворческа и правоприлагаща дейност – 813 заповеди на Белев в първите три месеца от създаването на Комисарството, а през второто тримесечие те са вече 1115⁴. Юридизираният произвол има много лица, но като че ли нищо не го характеризира така, както огромният и добре

1 Дубова, Л., Г. Чернявский, Опыт беды и выживания. С.: АИ „Марин Дринов“, 2007, с. 163.

2 ЦДА, ф.1568К, оп1, а.е. 122. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с. 471

3 Съгласно Наредбата от 29 август 1942 г.: „чл. 4. Наредбите и заповедите на комисаря не подлежат на никакво обжалване.“

4 Дубова, Л., Г. Чернявский, Опыт беды и выживания. С.: АИ „Марин Дринов“, 2007, с.173.

организиран бюрократичен архив, съхранил хиляди противоправни актове на Комисарството за еврейските въпроси.

§ 3. Преглед на българското антиеврейско законодателство

По време на Втората световна война евреите в България са лишени от голяма част от своите политически, лични, икономически, трудови, културни и образователни права. В значителна степен е ограничено и правото им на собственост. Основните антисемитски закони са приети за малко повече от година от началото на 1941 г. до средата на 1942 г. От юли 1942 г. нататък законодателната компетентност по отношение на еврейското население е делегирана от парламента на правителството¹, а с приетата от него пространна Наредба от 29 август 1942 г. то от своя страна допълнително делегира правомощия, вкл. и нормотворческа компетентност, върху нарочен административен орган към Министерството на вътрешните работи и народното здраве – Комисарството за еврейските въпроси (чл. 3 от Наредбата от 29 август 1942 г.).

Комисарството се превръща в основния двигател на държавната антисемитска политика с хипертрофирани правомощия във всички сфери от правното битие на евреите. В периода 1941 – 1944 г. от трите нива на държавни органи с нормотворческа компетентност по отношение на евреите (парламент, правителство, комисарство) са приети многобройни нормативни актове. Детайлното им описание е предмет на няколко публикации в последните години, към които и това съчинение препраща². Целта на изложението в този раздел е да представи само основните антисемитски закони като отправна точка на читателя в запознаването му с тази правна проблематика и най-вече като контекст на останалите въпроси, разглеждани в този труд.

Раул Хилбърг въвежда периодизация на антисемитското преследване според нарастващия интензитет на репресията. Според него в България антиеврейските ограничения преминават през следните етапи: а)

- 1 Със Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси.
- 2 Токушев, Д. *Антиеврейското законодателство и неговото преодоляване (1942-1945 г.)*, С.: Феня, 2010; Неделева, П. *Антиеврейското законодателство в България през Втората световна война*. София, 2013. Гезенко, И. *Законодателната и изпълнителната власт в изграждането на антиеврейското законодателство 1940-1944 г...* В: *Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи*. С.: Синева, 2007.

дефиниране; б) експроприация; в) концентрация; г) депортация. В присъединените територии – Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, и четирите етапа са осъществени до предаването на еврейското население в германски ръце. В старите предели на България след реализирането на първите три етапа и остра обществена реакция и недоволство са осуетени плановете за последния етап – депортацията¹. Всички етапи намират опора в приетото за целта антиеврейско законодателство.

Изчерпателният преглед на приеманите през периода законодателни актове дава основание да се идентифицират **общо осем закона с антиеврейско съдържание, приети по парламентарен път**, като някои от тях са изменяни неколkokратно в периода до 1944 г. В хронологичен ред това са:

- 1. Закон за защита на нацията** (обн., ДВ, бр. 16 от 23. 01.1941 г.).
- 2. Закон за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход** (обн., ДВ, бр. 151 от 14. 07.1941 г.).
- 3. Закон за изплащане на непокрытите имоти на лица от еврейски произход, предложени за изкупуване, съгласно Закона за защита на нацията** (обн., ДВ, бр. 156 от 19. 07.1941 г.).
- 4. Закон за ликвидирание на концесионните аптеки на лицата от еврейски произход** (обн., ДВ, бр. 8 от 14 януари 1942 г.).
- 5. Закон против спекулата с недвижими имоти** (обн., ДВ, бр. 32 от 13.02.1942 г.), изменян в частта относно забраните за лица от еврейски произход три пъти през 1942 г. и един път през 1943 г.
- 6. Закон за извънреден бюджетен кредит в размер на стойността, на която ще възлязат отнетите в полза на държавата недвижими имоти, принадлежащи на лица от еврейски произход, съгласно чл.чл. 7 и 9 от Закона против спекулата с недвижими имоти** (обн., ДВ, бр. 75 от 10. 04.1942 г.).
- 7. Тълкувателен закон на чл. 6 от Закона за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход**, приет на 23 юли 1942 г.
- 8. Закон за възлагане на МС да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси** (обн., ДВ, бр. 148 от 9. 07.1942 г.).

1 Hilberg, R. *The destruction of the European Jews*. Vol. 2. New York: Holmes & Meier, 1985, p. 744.

Правната рамка на провежданата антиеврейска държавна политика включва и седем по-важни наредби на МС със силата на закон, приети по реда на Закона за възлагане на МС да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси, както и множество наредби и правилници, приети от вътрешното министерство и от Комисарството за еврейските въпроси.

В следващите страници антиеврейските закони ще бъдат представени накратко.

ЗАКОН ЗА ЗАЩИТА НА НАЦИЯТА, приет от XXV ОНС и утвърден с царски указ № 3 от 21 януари 1941 г. Обнародван в ДВ, бр. 16 от 23. 01.1941 г.

Правилник за прилагане на Закона за защита на нацията (обн., ДВ, бр. 36 от 17. 02.1941 г.), както и няколко наредби по прилагането на отделни разпоредби от Закона за защита на нацията.

Обща характеристика

Законът за защита на нацията (ЗЗН) има подчертано антидемократичен, авторитарен и репресивен характер. Неговата философия е израз на отчетливите антидемократични тенденции в политическия и държавен живот на България в този период – част от общия общественно-политически и идеологически контекст в Европа между двете световни войни. Но в най-голяма степен този законодателен акт, приет от българския парламент, се обляга на законодателните модели на нацистка Германия. В частта, отнасяща се до еврейското население, Законът за защита на нацията реципира цялостно основните идеи, принципи и конкретни правни механизми, въведени от нацисткото антиеврейско законодателство след 1933 г., чиято кулминация са нюрнбергските закони от 1935 г. и многобройните подзаконовни нормативни актове, които уточняват, конкретизират и разширяват тяхното приложно поле. Стъпвайки на тях, Законът за защита на нацията предвижда екстремна дискриминация по етнически (расов) признак и обезправяване на еврейското население, ограничаване на участието на евреите в гражданския оборот, в общественно-политическия, културния и икономически живот на страната.

Законът за защита на нацията третира три основни групи въпроси, обособени систематично в четири дяла:

а) Забрана за учредяване на тайни и международни организации, прекратяване на съществуващите и предаване на тяхното имущество в полза на държавата – Дял първи: „За тайните и международни организации“.

б) Забрани и ограничения за евреите, основани на етнически признак и насочени към тяхната изолация от социално-икономическия живот на страната и сегрегация спрямо българското население – Дял втори „За лицата от еврейски произход“.

в) Забрани и ограничения в Дял трети. „За противонационални и съмнителни прояви“ и Дял четвърти „Особени разпоредби“ за:

- обществена и политическа дейност, която уронва името и достойнството на държавата или нацията, и накърнява националното чувство на българите;
- противодържавна или противонационална пропаганда;
- ограничаване на свободата на сдружаване.

Анализът на Закона за защита на нацията показва, че неговите разпоредби засягат две групи правни субекти. Първо, това са лица и организации, осъществяващи дейност, която според разбиранията на управляващия режим, застрашава държавността. Предмет на ограничения, забрани и наказателни санкции са именно дейността на такива организации, определени като „тайни“ и „международни“, както и деянията на физически лица, които се третират като враждебни на държавата, нацията и националното чувство на българите. Втората група правни субекти в обхвата на Закона за защита на нацията са определени не според характера на дейността им, а според тяхната етническа и религиозна принадлежност – евреите.

На пръв поглед антиеврейските норми в Дял втори от закона може би изглеждат чуждо тяло, „кръпка“ в систематиката на Закона за защита на нацията. Но това не е така. Тяхното инкорпориране в по-общия контекст на мерки, необходими за охрана на държавността, нацията и националното чувство на българите, вплъщава разбиране, че еврейското население е чуждо, враждебно и различно от българската нация и с участието си в социалния, икономическия и политически живот на страната създава заплахата. В това отношение Законът за защита на нацията следва еднозначно нацисткия модел, залегнал в нюрнбергското законодателство за отделяне и изолиране на „чуждите“ расови и национални елементи, които „замърсяват“ чистотата на расата/нацията и за

закрепване на законово ниво на пълната неравнопоставеност на евреите. Неслучайно Законът за защита на нацията почти дословно възпроизвежда текстове от нацисткия Закон за защита на германската и кръв и защита на германската чест (15 септември 1935 г.)¹ относно забраната за смесени бракове и извънбрачни връзки и за наемане на домашна прислуга от „доминиращата“ раса.

За правната индивидуализация на евреите по Закона за защита на нацията

Законът за защита на нацията въвежда за първи път в българската законодателна уредба понятието „лице от еврейски произход“. Легалната дефиниция на това понятие се основава на два компонента – произход и религиозна принадлежност.²

Съгласно чл. 15 ЗЗН лице от еврейски произход е този, който има поне един родител евреин. За евреи се смятат и лицата, които са приели християнството като първа своя религия и са родени преди или след влизане на закона в сила от смесени бракове между евреи, които са приели християнството и българи.

Правилникът за прилагане на Закона за защита на нацията прецизира и разширява легалната дефиния за „лице от еврейски произход“. В пар. 13 от правилника се предвижда, че за евреин се счита онзи, който независимо дали е приел християнството произхожда от: а) родители евреи, дори ако са християни и български поданици; б) родители, от които единият е българин, а другият евреин, които са български поданици, но не са приели християнството преди влизане на Закона за защита на нацията в сила; в) родители, единият от които е евреин, а другият е от небългарски произход дори и когато са били християни преди приемането на Закона за защита на нацията и имат българско поданство.

1 Пълният текст на този закон на английски език виж в: Documents on the Holocaust, Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union, Yad Vashem, Jerusalem, 1981, Document no. 33.

2 Виж и: Антиеврейското законодателство и неговото преодоляване (1942-1945). Съставител: Добчев, П. С., 2010, с. 27 – 45; Закон за защита на нацията. Също и: Неделева, П. Правна индивидуализация на лицата от еврейски произход според българското антиеврейско законодателство. Научни трудове на Русенския университет – 2012, том 51, серия 7.

По утвърдения от нацисткото законодателство подход, възприет по това време в антиеврейските закони и на други държави, е предвиден и т.нар. „статут на заслужил евреин“. Това според нацистката доктрина са евреите, които са участвали във войните и са родени в страната и носят нейното гражданство преди определена дата. Българският закон в чл. 33 ЗЗН предвижда две категории евреи, по отношение на които ограниченията и забраните, които са предвидени за лицата от еврейски произход в Дял втори, не се прилагат изцяло или частично.

Напълно изключени от обхвата на закона са евреите, които:

- са родени в България, имат българско поданство и непрекъснато местожителството в страната до влизане на Закона за защита на нацията в сила и са приели християнството до 1 септември 1940 година;
- до 1 септември 1940 година са встъпили в брак с българин, съответно българка и са приели християнството до влизане на закона в сила.

Частично са освободени от предвидените ограничения и забрани са евреите, които са били доброволци във войните или са военноинвалиди, или са наградени с орден за храброст. Към тях се прилагат само следните забрани: да упражняват пасивно и активно избирателно право и да участват в изборни органи на частноправни организации, да придобиват българско поданство; да сключват брак или да имат извънбрачно съжителство с българи и да държат като домашна прислуга лица от български произход; да упражняват професии и дейности, изброени в чл. 27 ЗЗН. По отношение на тази категория „привилигировани“ евреи може да се прилагат и ограниченията за лично и капиталово участие в определени отрасли на индустрията и занаятите, които се определят от правителството (чл. 26 ЗЗН).

Друга „привилигирована“ категория евреи са сираците от войните, като тяхната „приливилегия“ се състои в това, че имат предимство при конкуренция с други евреи относно броя на имащите право да упражняват определена професия или дейност.

Въведен е съдебен ред за установяване на обстоятелствата по чл. 33 ЗЗН, позволяващи изключване на съответното лице от забраните и ограниченията – те се удостоверяват с писмени доказателство пред съответния областен съд по молба на заинтересования.

Легалното понятие за лице от еврейски произход, възприето в българското законодателство почива на специфично разбиране на българския законодател за нацията, в което определящ признак е религиозната принадлежност към православно християнство, а не „научните“ разбирания за расите, възприети в нацисткото законодателство. Това дава основание на някои изследователи да твърдят, че българската концепция за еврейските ограничения, макар и вдъхновена от германската, има свои отличителни български характеристики, почиващи на българския религиозен идеал¹. Съществена отлика в българския подход е облечената в правна форма възможност чрез покръстване и смесени бракове да се „преодолее“ еврейския произход на лицето и то да бъде третирано равнопоставено с останалите поданици. В германския модел за индивидуализиране на евреите такава възможност не съществува и степента на еврейска кръв се установява по т.нар. „Мишлинг тест“.

Типология на забраните и ограниченията спрямо евреите според Закона за защита на нацията

Ограниченията и забраните, които Законът за защита на нацията въвежда спрямо българските евреи, могат да се обобщят в следните категории:

а) лишаване от граждански и политически права:

Законът за защита на нацията суспендира активното и пасивното избирателно право на българските евреи, а заемащите изборни длъжности към датата на влизане на закона в сила са задължени да напуснат съответния публичен пост в едномесечен срок (чл. 21, б. „б“ ЗЗН). Заедно с това е забранено участието в изборни органи на сдружения с идеална цел, освен ако техния членски състав не се състои само от евреи.

Въведена е пълна забрана за заемане на назначаеми длъжности в държавни, общински и други публичноправни органи и в частноправни организации, а за заварените случаи е предвиден едномесечен срок за прекратяване на съответното правоотношение. Изключение от забраната се прави само по отношение на онези частноправни организации, които се състоят само от евреи и ползват публични средства или определени публичноправни привилегии (чл. 21, б. „в“ ЗЗН).

1 Fraser, D. National Constitutions., p.298.

Наред с това се забранява придобиването на българско поданство от лица от еврейски произход, които нямат такова (чл. 21, б. „а“ ЗЗН).

б) ограничаване на правото на свободно движение

По отношение на местожителството, законът забранява *ex nunc*, след влизането му в сила, на територията на София да се установяват евреи, които дотогава са имали друго местожителство. В същото време се забранява промяната на местожителството, освен след разрешение от Дирекция на полицията (чл. 23 ЗЗН).

в) сегрегация на еврейското население

Законът за защита на нацията въвежда възможност за териториална сегрегация на еврейското население. Предвидено е, че Министерският съвет, въз основа на доклад от вътрешното ведомство, може да определя конкретни населени места или части от тях, в които не могат да живеят евреи, а онези, които живеят там да бъдат изселени.

Сегрегация се въвежда и в семейноправните отношения – въведена е абсолютна забрана за сключване на брак, а също и за извънбрачно съжителство на евреи с лица от български произход. Сключените в нарушение на тази забрана бракове се смятат за нищожни (чл. 21, б. „е“ ЗЗН).

В този дух е и изричната забрана българи да осиновяват или припознават лица от еврейски произход (**чл. 20 ЗЗН**).

г) ограничаване на участието в гражданския оборот и стопанския живот

Законът за защита на нацията въвежда подробна регламентация, свързана с лишаването на еврейското население от собственост, икономически ресурси и възможности за осъществяване на стопанска дейност.

На първо място на българските евреи е забранено да притежават, владеят или държат под наем, лично или чрез подставени лица, непокрити полски имоти – земеделски земи, ливади, пасища, градини, гори. В селските общини забраната се разпростира и върху покритите имоти, като е направено изключение за курортните места (чл. 24 ЗЗН). По отношение на заварените случаи Законът за защита на нацията предвижда тримесечен срок, в който собствениците, които имат еврейски произход са длъжни да предложат съответния непокрит имот за откупуване от държавния поземлен фонд. Що се отнася до покритите имоти в селските общини, които са собственост на евреи, те следва да бъдат продадени в срок от една година на българи или дружества само с български капитали. В противен случай и покритите, и непокритите недвижими

имоти преминават в патримониума на държавата. Правилникът за прилагане на Закона за защита на нацията уточнява, че „покрити имоти“ са всички имоти, без оглед на това дали са застроени или не, които съставляват регулиран парцел, а в случай че няма регулация, които се намират в заселената част на населеното място (пар. 33 ППЗЗН). Условието и реда за изплащане на непокрытите имоти, които са собственост на евреи, предложени на държавния поземлен фонд за изкупуване, съгласно Закона за защита на нацията са детайлизирани със специален закон през юли 1941 г. и негово изменение от декември същата година.

Наемателите на непокрыти полски имоти са задължени да прекратят наемните договори най-късно до 1 октомври 1941 г.

Законът за защита на нацията въвежда и редица ограничения за участието на евреи в търговски дружества. Дадена е възможност правителството да налага ограничения за личното и капиталовото участие на евреи в търговски дружества, осъществяващи дейност в определени икономически отрасли и занаяти. (чл. 263ЗН).

Въведена е абсолютна забрана за лица от еврейски произход да бъдат собственици, акционери и участници с капитал под каквато и да е форма в учебни заведения или в предприятия в т.ч. за издаване на печатни произведения, за производство и търговия с филми и грамофонни плочи, за организиране и поддържане на театри и кина, увеселителни заведения, хотели, за производство и търговия с оръжие.

Ограничено е участието на евреи в кредитни дружества – те могат да притежават не повече от 49 % от капитала и гласовете. Даден е шестмесечен срок за прекратяване на съществуващите правоотношения, които нарушават въведените законови забрани, като предприятието се ликвидира или продаде на лица от български произход или на дружества с български капитали. В противен случай съответните права преминават в полза на държавата.

На евреите е забранено да търгуват с държавни, общински и гарантирани от държавата ценни книжа и с благородни метали, както и да прехвърлят на чужденци и чуждестранни дружества предприятия, акции, дялове, недвижими имоти и вещни тежести. Всички сделки, сключени в нарушение на тези забрани са обявени за нищожни *ex lege*, а прехвърлените права се изземват в полза на държавата (чл. 30 ЗЗН).

Законът за защита на нацията посочва и редица професии и дейности, които не могат да бъдат осъществявани от евреи:

- заклети експерт-счетоводители, митнически посредници и комисионери;
- членове на управителни съвети, на контролни съвети, директори, поддиректори, прокуристи и търговски пълномощници в обществени или частни кредитни учреждения и банки. Заварените случаи в едномесечен срок следва да напуснат съответните служби.
- собственици и управители на аптеки, дрогерии и санитарни магазини. Заварените са длъжни да ликвидират предприятието си в срок от една година.

д) *Numerus clausus*

Законът за защита на нацията въвежда и познатото от някои други антиеврейски закони, като например тези в Унгария, правило *Numerus clausus* – ограничение за броя на евреите, които могат да се записват в учебни заведения или да осъществяват определени дейности и професии¹. Така например, Законът за защита на нацията предвижда, че в учебните заведения на територията на България броят на лицата от еврейски произход, които могат да бъдат приемани се определя от образователния министър при положение, че няма кандидати българи.

По отношение на свободните професии, индустрията и търговията (с изключение на амбулантната) участието на евреи по силата на закона е ограничено до процент, съответен на процента на еврейското население спрямо общия брой на населението в България. Тази процентна квота се спазва и на ниво населено място.

Разпоредба от такъв характер е и чл. 28 ЗЗН, който предвижда, че не се допуска евреи да заемат повече работни места отколкото българите.

Законът за защита на нацията предвижда и наказателна отговорност за нарушаване на въведените ограничения и забрани за еврейското население, като предвидените наказания за тъмничен затвор и парични глоби.

1 По-подробно за унгарското антиеврейско законодателство и правилото *Numerus clausus* виж Цеков, Б. Антиеврейското законодателство: правно-исторически и сравнително правен преглед. Право ли е Нюрнбергското расово законодателство. В: Антиеврейското законодателство в Европа и България. Правни изследвания. Институт за модерна политика и Център за еврейски изследвания при СУ „Св. Климент Охридски“, София, 2105,10-76.

Данните от прилагането на ограниченията *numerus clausus* по отношение на свободните професии показват, че само 84 души получават правото да упражняват такива професии: 21 лекари, 2 ветеринарни лекари, 7 зъболекари, 9 акушери, 2 адвокати, 2 архитекти, 6 инженери, 3 химици и 14 музиканти. Общият брой на свободните професии е разпределен между 6 града: в София – 51 души, Пловдив – 14 души, Бургас – 2, Ямбол – 3, Варна – 5, Русе – 6 и Дупница – 3. В останалите градове на страната на евреите не се разрешава да упражняват каквато и да е свободна професия¹. Броят на местата за евреи, упражняващи свободни професии нараства на 150 души през декември 1941 г.² и спада на 102 души през януари 1943 г.³. Разрешеният брой търговци се движи по следния начин – 505 души през 1941 г.⁴, 761 към май 1942 г.⁵ и 412 през февруари 1943 г.⁶. Разрешенията за еврей-индустриалци са: 1 през юли 1941 г.⁷, 34 през май 1942 г.⁸ и нито едно през февруари 1943 г.⁹.

Останалите без работа търговци нямат право да упражняват и амбулантна търговия, защото за тази дейност е забранено издаването на нови разрешителни, извън тези, издадени до 31 декември 1940 г. (само част от разрешителните – тези, издавани от общините, могат да се увеличават до 10 %)¹⁰.

Важен правен инструмент за отнемане на икономическите ресурси на еврейското население в България е **Законът против спекулата с недвижими имоти**, обн. ДВ, бр. 32/1942 г. Разпоредбите на **Глава втора „Забрана за придобиване и притежаване на недвижими имоти“ са пряко адресирани към евреите и притежаваната от тях недви-**

1 Наредба по приложението на чл. 25 ЗЗН, цит. по Коен, Д. Евреите в България. 1878-1949. София, 2008., с.185. Пак там вж. по-подробни данни за ограниченията в областта на търговията, индустрията и занаятите.

2 ДВ, бр.281 от 17.12.1941 г. цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.186.

3 ДВ, бр.19 от 27.1.1943 г. цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.186.

4 ДВ, бр.164 от 29.07.1941 г. цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.186.

5 ДВ, бр.40 от 23.02.1942 г. цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.186.

6 ДВ, бр.34, от 15.02.1943 г. цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.186.

7 ДВ, бр.164 от 29.07.1941 г. цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.186.

8 ДВ, бр.40 от 23.02.1942 г. цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.187.

9 ДВ, бр.34, от 15.02.1943 г. цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.187.

10 ДВ, бр.283 от 19.12.1941 г., цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.187.

жима собственост. Те са изменяни няколко пъти от Народното събрание в течение на 1942 г.¹

Този закон въвежда **два вида забрани по отношение на правото на собственост на евреите.**

Първата е по отношение на физическите лица, които имат еврейски произход:

- На живеещите на територията на страната е наложена забрана за притежаване на недвижима собственост, с изключение на две категории имоти: а) необходими за задоволяване на техни лични и на семейството им жилищни нужди; б) за задоволяване нуждите на упражняваното от тях занятие.
- По отношение на привилигированите евреи, посочени в чл. 33 от Закона за защита на нацията, с изменение (ДВ, бр. 179 от 1942 г.) се въвежда забрана за притежаване на недвижими имоти за здравни нужди.
- Евреите, които са напуснали страната, са лишени напълно от правото да притежават недвижими имоти в България.
- Друго съществено ограничение на правото на собственост на българските евреи като физически лица е забраната да притежават каквито и да е плавателни съдове, както и брегови складове, със или без помпени инсталации за течни горива и масла, цистерни и други съдове, необходими за обслужване на корабите, пренасящи течни горива и масла.
- С изменение от 1943 г. (ДВ, бр. 9 от 1943 г.) на евреите е забранено да притежават акции и дялове в предприятия, чиято дейност е свързана с производство или търговия с материали, нужни за националната отбрана. Предвидено е, че заварените при влизане в сила на тази промяна акции и дялове се отчуждават в полза на държавата, като заплащането им се извършва по обявената от собствениците им цена по Закона за еднократния данък на лицата от еврейски произход.

На второ място, законът въвежда ограничения и забрани по отношение на собствеността на юридически лица, в които участват евреи:

¹ Виж изменителните закони съответно в ДВ, бр. 164, 179 и 296 от 1942 г.

- На различните организации на евреи – религиозни общини, училищни настоятелства и сдружения с нестопанска цел е наложена забрана за притежаване на недвижими имоти с цел получаване на доходи чрез тях.
- Забраната се разпростира и върху търговските дружества, които имат за предмет търговия или експлоатация на недвижими имоти, на които всичките акции и дялове принадлежат на лица от еврейски произход.
- Търговските дружества, в които 99% от акциите или дяловете са собственост на лица от еврейски произход не могат да притежават каквито и да е плавателни съдове, както и брегови складове, със или без помпени инсталации за течни горива и масла, цистерни и други съдове, необходими за обслужване на корабите, пренасящи течни горива и масла.

Законът предвижда специални срокове и процедура за оценяване и заплащане на недвижимите имоти, които лицата от еврейски произход, съответно юридическите лица, в които те участват нямат право да притежават.

Даден е 1-месечен срок от обнародването на закона, в който евреите са били длъжни да представят в местното данъчно управление списък на притежаваните от тях недвижими имоти. Отнемането в полза на държавата на притежаваните от евреи в нарушение на законовите разпоредби недвижими имоти се осъществява по доклад на министъра на финансите, с постановление на Министерския съвет. С изрична норма това постановление е извадено от обхвата на съдебния контрол.

По правило цената на имота се определя по обявената от собственика цена при облагането му по Закона за еднократния данък на лица от еврейски произход от 14 юли 1941 г., или ако тя е по-малка от данъчната оценка, по последната. В освободените през 1940 и 1941 година земи се взема предвид само обявената от собственика цена.

Плащането става с поименни неотчуждаеми облигации, с 3% годишна лихва, платими в 20-годишен срок.

Решенията на комисията се одобряват от министъра на финансите и министъра на правосъдието и не подлежат на никакво обжалване.

Закон за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход (обн. ДВ, бр. 151/1941 г.)

Този закон е насочен към отнемане на икономическите ресурси на еврейското население в България. Въведена е тристепенна прогресивна скала на еднократното данъчно облагане в зависимост от общата стойност на притежаваното имущество:

- до 200 хиляди лева – необлагаеми;
- до 3 милиона лева – 20 %;
- над 3 милиона лева – 25 %.

Данъчно задължени лица по този закон са практически всички лица, които имат еврейски произход, включително и привилигированите евреи, които са изключени от наложените със Закона за защита на нацията ограничения и забрани (чл. 33 ЗЗН), независимо от тяхното поданство.

В чл. 3 от разглеждания закон се предвижда, че на облагане подлежат:

- имуществата в България и чужбина, притежавани от евреи с българско поданство;
- движимите и недвижими имущества, находящи се на територията на България, които са собственост на живеещи в страната или чужбина евреи, които са чужди поданици;

За данъчна основа се приема пазарната стойност на притежаваните имущества към 31 декември 1940 г., като изрично е предвидено, че извършените след тази дата сделки, с които се намалява или укрива имущество, не се вземат под внимание при определяне на облагаемата маса.

Установяването на облагаемите движими и недвижими имущества става въз основа на декларация по образец, която задължените по закона субекти подават в едномесечен срок от влизането му в сила в съответната данъчна служба. В същия срок са задължени да подадат декларации и физическите и юридически лица, в чието владение под каквато и да е форма се намират имущества, принадлежащи на евреи. Недекларираните в срок имущества подлежат на конфискация в полза на държавата.

Законът предвижда два вида санкции за симулативни сделки и за укриване на имущества на лица от еврейски произход от страна на други физически и юридически лица:

- административни – глоба в трикратен размер на дължимия данък върху укритото имущество и конфискация на самото имущество;

– наказателни по чл. 16 от закона – „строг тъмничен затвор до 5 години“ и глоба до 3 милиона лева.

Въведена е забрана за напускане на територията на страната от евреи, които не са изплатили изцяло дължимия данък или не са предоставили гаранции за това.

Събирането на дължимия данък става по реда на общия данъчен закон – Закона за данъка върху приходите, действащ по това време. Предвидена е възможност за съдебен контрол пред Върховния административен съд. Плащането на данъка става на части: в 1-месечен срок от определянето на размера на данъчното задължение на внасяне подлежи половината от начисления данък, а останалата част не по-късно от 6 месеца от датата на първата вноска.

С изрична норма, българският законодател уточнява прилагането на този закон в присъединените български земи през 1940-41 г., където сроковете, определени от Закона за защита на нацията започват да текат от влизането на разглеждания закон в сила (чл. 18).

Пред Народното събрание министърът на финансите Добри Божилов съобщава, че са подадени 25 457 декларации за необлагаеми еврейски имуществата и 4029 декларации за имуществата над 200 000 лева. Според очакванията му при проверка на дори само половината от декларираните необлагаеми имуществата щяло да се установи, че те са с по-голяма стойност и облагаемата маса да се увеличи с 5.5 млрд. лева¹. Действителните постъпления от еднократния данък са следните: през 1941 г. – 574,8 млн. лева; през 1942 г. – 709,9 млн. лв и през 1943 г. – 129,6 млн. лв. или общо за трите години – 1,4 млрд. лева².

Закон за изплащане на непокритите имоти на лица от еврейски произход, предложени за изкупуване, съгласно Закона за защита на нацията (обн., ДВ, бр. 156 от 19. 07.1941 г.).

Урежда реда за изплащане на непокритите имоти на лица от еврейски произход, които съгласно чл. 24 ЗЗН следва да бъдат отчуждени в полза на държавния поземлен фонд. За изплащането на тези имоти се

1 Стенографски дневници, 25 ОНС, III р.с., с.397. Цит. по Коен, Д. Военновременната икономика на България (1939-1944). С., УИ „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 207.

2 Доклад на Върховната сметна палата до Народното събрание за 1944 бюджетна година. С., 1946, 166-167. Цит. по Коен, Д. Военновременната икономика на България (1939-1944). С., УИ „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 207.

предвижда издаване на непрехвърляеми държавни ценни книжа – съкровищни удостоверения, снабдени с шестмесечни купони, за срок от 25 години и при годишна лихва в размер на 3%. Падежите на плащанията са 1 януари и 1 юли всяка година, като първият падеж е предвиден за 1 юли 1942 г., а през първите пет години държавата изплаща само лихва.

Закон за изменение и допълнение на Закона за изплащане на непокрытите имоти на лица от еврейски произход, предложени за изкупуване, съгласно Закона за защита на нацията, приет на 24 декември 1941 г., с който се прибавя нова разпоредба към вече действащия закон, поради което има самостоятелно значение.

Въвежда възможност с разрешение на финансовия министър да бъдат издавани прехвърляеми съкровищни удостоверения, гарантирани с непокрыти недвижими имоти, на евреи, които дължат еднократен данък върху имуществата си, съгласно специалния закон. Правоимащи да получат такива съкровищни удостоверения са евреите, които дължат данък по Закона за еднократен данък върху имуществата на лица от еврейски произход и нямат други активи. Удостоверенията се издават само при условие, че средствата, получени от тяхното прехвърляне ще се ползват изключително за погасяване на данъчното задължение.

Закон за ликвидиране на концесионните аптеки на лицата от еврейски произход (обн., ДВ, бр. 8 от 14 януари 1942 г.).

Урежда реда за преминаване на отнетите по силата на Закона за защита на нацията аптечни концесии към общините и държавата, и тяхната експлоатация. Производството има административен характер: а) Главната дирекция на народното здраве уведомява общините за вакантните аптечни концесии на тяхна територия; б) общините, които искат да придобият всички аптечни концесии на тяхна територия заявяват това в 14-дневен срок, като не се допуска да избират само част от концесиите; в) непридобитите от общините аптечни концесии преминават към държавата; г) въз основа на заповед на министъра на вътрешните работи и общественото здраве се извършва едностранен въвод във владение на общината, съответно държавата, които приемат наличното аптечно имущество по опис; д) приетото аптечно имущество се заплаща на предишния притежател по оценка, извършена по реда на действащия тогава Закон за народното здраве.

Закон за извънреден бюджетен кредит в размер на стойността, на която ще възлязат отнетите в полза на държавата недвижими имоти, принадлежащи на лица от еврейски произход, съгласно чл.чл. 7 и 9 от Закона против спекулата с недвижими имоти (обн., ДВ, бр. 75 от 10. 04.1942 г.).

С този законодателен акт се урежда издаването на поименни неотчуждаеми облигации, с постъпленията от които да се покрият разходите по извънреден бюджетен кредит, необходим за изплащане на отнетите в полза на държавата недвижими имоти на лица от еврейски произход, съгласно Закона против спекулата с недвижими имоти.

Тълкувателен закон на чл. 6 от Закона за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход, приет на 23 юли 1942 г.

Този закон представлява автентично тълкуване относно определянето на стойността на имуществото на лица от еврейски произход, ангажирано в предприятия. Постановява се, че за стойност на посоченото имущество следва да се приеме неговата пазарна стойност към 31 декември 1940 г., а балансите на предприятията следва да служат само като указание за общата стойност на имуществата на предприятията, съответно дяловете и акциите. За определяне на действителната стойност на имуществата този закон предвижда да се установява реалната стойност на всички явни или скрити фондове и резерви на предприятията.

Закон за възлагане на МС да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси (обн., ДВ, бр. 148 от 9. 07.1942 г.).

Този закон бележи нов етап в осъществяването на антиеврейската държавна политика – делегирането на законодателни правомощия, свързани с т.нар. „еврейски въпрос“, на изпълнителната власт.

В него експлицитно се сочи целта на извършената делегация – „да се засилят и направят по-целесъобразни и по-резултатни ограничения и мерките за лицата от еврейски произход и техните подставени лица или укриватели“ (чл. 1). По този начин се отварят вратите за разширяване на преследването и репресиите спрямо еврейското население на базата на дискреционната преценка на правителството.

Съществен момент в разглеждания закон е и възлагането на Министерския съвет да изменя приетите от парламента антиеврейски закони – Законът за защита на нацията, Законът за еднократния данък върху имуществата на лица от еврейски произход и глава втора на Закона против спекулата с недвижими имоти, а също така и *„други закони, ако това е необходимо за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси.“*

Предвидено е, че издаваните от правителството, по силата на делегираните законодателни правомощия, наредби имат силата на закон до тяхното последващо одобрение от Народното събрание. Не е предвиден конкретен срок за внасяне на наредбите-закони в парламента.

§ 4. Законът за защита на нацията като част от извънредното наказателно законодателство

Законът за защита на нацията е типичен пример за комплексен закон, т.е. нормативен акт, който съдържа едновременно административноправни и наказателноправни разпоредби. С предвидените в него престъпни състави той е един от източниците на т.нар. „допълнително“ наказателно право, което наред с други специални закони, съдържащи наказателни разпоредби, е извън „главното“ наказателно право, регламентирано в Наказателния закон¹. Наказателноправни разпоредби, съдържащи се в подобни, наричани още „странични“ нормативни актове, а не в основния Наказателен закон, са характерни за периода между двете световни войни². Част от тях са продукт на законодателната компетентност на Народното събрание, а други са приети от Министерския съвет под формата наредби-закони при едно, неоправдано в повечето

1 Класификация в този смисъл на наказателните закони вж. у Долапчиев, Н. цит. съч. с. 32 и с. 37.

2 Наказателноправни разпоредби се съдържат в Закон за съдене и наказване на виновниците за народната катастрофа от 1919 г., Закон за престъпните деяния против вътрешния ред, личната и имотна безопасност в чужди държави от 1921 г., Закон за ограничение на престъпленията против личната и обществена безопасност от 1933 г., Закон за ограничаване кражбите, убийствата и тежките телесни повреди и палежите от 1920 г., Закон за изтребление на разбойниците от 1922 г., Закон за защита на държавата от 1923 г., Наредба-закон за разтуряне на партийно-политическите организации от 1934 г., Наредба-закон за защита безопасността на държавата от 1934 г., Закон за гражданската мобилизация от 1940 г., Закон за осигуряване снабдяването и регулирането на цените от 1940 г., Закон за защита на нацията от 1941 г. и др.

случаи, разширително тълкуване на чл. 47 от Конституцията¹. Съвременникът на този период от наказателното нормотворчество, професорът по наказателно право Никола Долапчиев, класифицира тези разпоредби като част от т.нар. допълнително или странично наказателно законодателство и макар че критикува редица от тях за противоречия с Конституцията и основни принципи на наказателното право², не стига до заключение за тяхна недопустима изключителност. В социалистическия период правната теория определяше тези нормативни актове и съдържащите се в тях материални и процесуални наказателни разпоредби като изключителни³. Независимо от идеологическата натовареност на тогавашните оценки, с днешна дата също могат да бъдат изтъкнати редица аргументи за изключителния характер на допълнителното наказателно законодателство в периода между двете световни войни. Редица текстове противоречат на основни принципи на наказателното право, възприети с Наказателния закон – напр. въведени са публични екзекуции при изпълнението на смъртни наказания за престъпления по Закона за изтребление на разбойничеството и Закона за защита на държавата (в нарушение на чл.14 НЗ), дадена е обратна сила на наказателни разпоредби в Закона за съдене и наказване на виновниците за народната катастрофа (в нарушение на чл. 76 от Конституцията и чл. 2 НЗ) и др. Доводи за това се откриват и в критиките за противоконституционност и противоречие с основни принципи на правото, изтъквани от народни представители от опозицията по време на парламентарните обсъждания на законопроектите⁴.

1 „чл. 47. Ако би държавата да се заплашва отъ некоя външна или вътрешна опасностьъ, а Народното Събрание не би могло да се свика, то само въ таквъ случай Князьтъ, по представление на Министерский Сьветъ и подъ обща отговорность на Министрите, може да издава наредби и да прави распореждания, които иматъ задлъжителна сила като законъ. Такива извънредни наредби и распореждания се представятъ за одобрение на първото, свикано следъ това, Народно Събрание.“

2 Долапчиев, Н. Цит. съч., с. 32-39.

3 Вж. напр. Павлов, С. Наказателен процес на Република България. Обща част. С.: Сиби, 1996, с. 21 и сл.

4 Освен известните дебати при приемането на Закона за защита на нацията, остри критики от парламентарната трибуна са цитирани многократно в това изследване в съответните тематични раздели. Напр. по повод едно от измененията на Закона за защита на държавата, разширяващо приложното поле на смъртното наказание, народният представител Димитър Илиев казва: „Но нима ние смятаме, че със санкцията смърт можем да накараме народа да млъкне и да не говори за това и онова?“, Стеногр. Дневници на 25

С редица от „страничните“ наказателни закони, включително със Закона за защита на нацията, се създават особени наказателни производства за разглеждане на делата, които се отклоняват от общия ред по Закона за наказателното съдопроизводство и съдържат процесуални правила, силно ограничаващи правото на защита (по-подробно за това в следващите страници). По изложените причини и съвременната правна наука определя тези закони като извънредни¹ или изключителни² наказателни закони. Многократните им изменения в периода след 1934 г. бележат тенденция на непрекъснато ожесточаваща се наказателна репресия³.

Престъпни състави в Закона за защита на нацията

Криминализирани са нарушенията на голяма част от предвидените в Закона за защита на нацията забрани и задължения на лицата от еврейски произход. Това е израз на засилена наказателна репресия спрямо тези лица, вместо по-щадящите административноправни санкции, които са и по-честата практика в законодателство, свързано с упражняването на лични права и стопанска или професионална дейност. Разпоредбите, с които се регламентират престъпни състави в дял II „За лицата от еврейски произход“, са чл. 21, 27 и 28 ЗЗН. Така, в чл. 21 ЗЗН е криминализирано нарушението на забраните, представляващи т.нар. „обща ограничения“ на лицата от еврейски произход – забрана за придобиване на българско поданство, лишаването от активно и пасивно избирателно право, забрана за участие в органи на дружества и сдружения, за заемане на държавна и общинска длъжност, на длъжности в частноправни организации, подпомагани от публичната власт, забрана за откупуване от военна служба и задължение за отбиване на службата само като трудоваци в отделни трудови групи, забрана за встъпване в брак или извънбрачно съжителство с лица от български произход, да

ОНС, III, с. 57. В друг пример Петко Стайнов и Никола Мушанов определят като противоконституционно изменението на ЗЗД от 1941 г., с което се увеличават компетенциите на военните съдилища да разглеждат наказателни дела по този закон, 25 ОНС, III, с. 35 и с. 61, цит. по Груев, Л. Смъртното наказание. pro et contra. С.: Сиби, 1998, с. 158.

1 Груев, Л. Цит. съч., 155-160.

2 Токушев, Д. История на новобългарската държава и право. 1878-1944. С.: Сиби, 2008г., с. 245, който определя тези наказателни закони като „допълнителни“, „странични“ и „изключителни“.

3 Груев, Л. Цит. съч., с. 157.

държат домашна прислуга от такива лица и др. За нарушение на което и да е от тези ограничения се предвижда тъмничен затвор и глоба от 1000 до 30000 лева. В чл. 27 ЗЗН е обявено за престъпно притежаването от лица от еврейски произход на собственост и заемането на длъжности в предприятия от определени категории (културни, медийни, учебни заведения, хотели, оръжейни предприятия, кредитни институции, банки, търговия с ценни книжа и благородни метали, аптеки, дрогерии и др.). Санкциите са тъмничен затвор и глоба от 4000 до 50 000 лева. В тези случаи кумулативно с наказанието се налага и административна санкция като със заповед на министъра на вътрешните работи и народното здраве се отнема капитала, с който лицето е участвало в съответните предприятия. Тъмничен затвор и глоба от 1000 до 30 000 лева са наказанията по чл. 28 ЗЗН за виновните лица, които са заели повече от половината места за чиновнически длъжности в предприятия с еврейско участие или в нарушение на пълната забрана за участие в управителните и надзорни органи на дружества и предприятия, в които капиталът не е предимно еврейски, са заемали съответния ръководен пост. Престъпленията по чл. 21, 27 и 28 ЗЗН, ако използваме терминологията, възприета от теорията по това време, са „същински особни престъпления“¹, защото техен субект може да бъде само лице, което притежава особеното качество „еврейски произход“.

В закона се предвидени още няколко наказателни състава, свързани с антиеврейските ограничения в Дял II. Засилената наказателна репресия личи от текста на чл. 45, в който вместо обичайната административнонаказателна отговорност, е предвидена наказателна отговорност за всяко лице, което не изпълни разпоредба на властта, издадена по приложението на този закон като наказанието е тъмничен затвор и глоба от 1000 до 30000 лева, ако не подлежи на по-тежко наказание. В чл. 46 ЗЗН е криминализирано деянието на длъжностно лице, което не изпълни изобщо или не както трябва постановленията на Закона за защита на нацията, а предвиденото наказание, ако лицето не подлежи на по-тежко наказание, е тъмничен затвор и глоба от 1000 до 30 000 лева. Тези наказания се налагат кумулативно с дисциплинарна санкция – уволнение на виновното длъжностно лице.

1 Долапчиев, Н. Наказателно право. Обща част. С.: Издателство на БАН, 1994. с. 153-154.

За да се определи тежестта, която законодателят е предписал на престъпните деяния по Закона за защита на нацията, трябва да бъдат предварително разгледани някои основни положения в наказателното право от този период. Наказателният закон от 1896 г. възприема двойния дележ (дихотомия) на престъпленията в следните категории – престъпленията в тесен смисъл и по-леко наказуемите нарушения. Законът не въвежда изричен разграничителен критерий, а вместо това е използван формален признак – систематичното място на съставите в Наказателния закон. Така, престъпления в тесен смисъл са деянията, отнесени към Дял I на Книга втора „За престъпленията и техните наказания“, а нарушенията са деянията, предвидени в Дял II „За нарушенията и техните наказания“. Този признак очевидно е неприложим при определянето на вида на престъпленията по Закона за защита на нацията, поради регламентацията им в „страничен“ наказателен закон. За тяхното квалифициране се използва възприетият в теорията критерий, според който нарушения са тези престъпни деяния, които са заплашени с тъмничен затвор до 6 месеца или по-леко наказание, а всички останали деяния са престъпления¹. Доколкото в нито един от престъпните състави в ЗЗН не е предвидена горна граница на срока на наказанието тъмничен затвор, по силата на чл. 18 НЗ на дееца може да бъде определено наказание тъмничен затвор за срок от един ден до 3 години, т.е. деецът е застрашен от по-тежко наказание, отколкото предвижданите за нарушения и следователно деянията по Закона за защита на нацията са от категорията на престъпленията в тесен смисъл. Освен по-тежкото наказание, от това обстоятелство за дееца следват и редица други утежняващи положението му последици, които нямаше да са налице в случай, че съставите попадаха в по-леката категория на нарушенията: наказуем е и опитът към престъпление, наказуеми са подбудителството и помагачеството, давността е с по-дълъг срок и др.

Особени процесуални правила за разглеждане на наказателните дела по Закона за защита на нацията

В отклонение от общия ред по Закона за наказателното съдопроизводство в Закона за защита на нацията са предвидени някои особени процесуални правила по отношение на делата по този закон. Съгласно

1 Долапчиев, Н. Цит. съч. с. 151-152.

чл. 49 ЗЗН предварително следствие по дела, подсъдни на областните съдилища, образувани съгласно този закон, не се провежда. Дознанието е ограничено със седемдневен срок. Мярката за неотклонение на обвиняемия се определя и налага от прокурора, а не от съда. Значително са скъсени редица срокове – от седем на три дни е променен срокът, в който подсъдимият съгласно чл. 306 ЗНС е длъжен да съобщи на съда дали е избрал свой защитник, да посочи свидетели и обстоятелствата, които ще се установяват с разпита им, скъсени и са и сроковете за обжалване. Премахната е втората инстанция по същество – апелативната, като се допуска единствено касационно обжалване, при което проверката на първоинстанционното решение се извършва само по формални признаци и единственото основание за отменение на присъдата е неправилното приложение на закона.

По-късно наказателно-процесуалните правила, по които се разглеждат дела за престъпления, предвидени в Закона за защита на нацията, продължават да търпят изменения, засилващи извънредния характер на производствата. С допълнение на Закона за наказателното съдопроизводство¹ е създадена нова глава VI към книга IV на Закона за наказателното съдопроизводство под заглавието „Производство по дела, които изискват особена бързина“. В чл. 688 ЗНС се определя приложното поле на новата глава VI, като изрично е включен Законът за защита на нацията². Предвидената извънредна бърза процедура предвижда актът, с който се констатира заварено престъпно деяние, да се представя още същия ден или най-късно на другия ден на съответния прокурор, който в същия или на другия ден от получаването му го внася в съда с резолюция, в която посочва обвиняемия и по кой текст от закона се иска наказването му. Делото се насрочва най-късно до три дни от постъпването на предложението на прокурора, а ако има опасност обвиняемият да се отклони, делото може да се разгледа още същия ден или най-късно на следващия. При обсъжданията народният представител Никола Мушанов коментира предложеното допълнение на закона по следния начин: „...искаме и углавната процедура да бъде много бърза и, както виждате, толкова бързо

1 Закон за допълнение на Закона за наказателното съдопроизводство, ДВ.бр. 71 от 02.04.1942 г.

2 Новосъздаденото производство освен по отношение на делата по Закона за защита на нацията се прилага към политически престъпления по извънредните наказателни закони и военновременни престъпления.

сме я направили, че почти същия ден, ако имаме заварено престъпление, или на втория ден, ако не е заварено, прокурорът наедно с акта, който е съставен, изпраща обвиняемия в съдилището, дето изведнъж ще се произнесе присъдата. Въобще – бързина идеална!¹ „В производството са предвидени и особени правила по отношение на доказването като в чл. 692 ЗДЗНС се предвижда свидетелите, които не бъдат намерени на посочения адрес да се заличават от съда без това да става причина за отлагане на делото. Това уврежда правото на защита на обвиняемите и е дало повод на Никола Мушанов да възрази: „при този текст може да се случи най-същественният свидетел да отсъства и да се даде ход на делото. С това ще увредим правораздаването²„. Срокът за обжалване на присъдите е изключително кратък – 3 дни, като присъдата на апелативния съд не подлежи на обжалване. В „извънредно бързи случаи“ се допуска разглеждането на делото от един съдия, а не от тричленен съдебен състав, какъвто е общия ред.

С разглеждания Закон за допълнение на Закона за наказателното съдопроизводство се въвеждат в наказателния процес т.нар. „осигурителни мерки“ в две форми: задържане в концентрационен лагер и изпращане на физическа работа в някое обществено предприятие. Приложното поле на тези мерки е по отношение на дела за деяния, които се наказват със строг тъмничен затвор или по-тежко наказание, т.е. не включва делата по Закона за защита на нацията, тъй като предвидените в него наказания са по-леки – тъмничен затвор и глоба. Строг тъмничен затвор обаче се предвижда по други текстове от антиеврейското законодателство като например чл. 16 от Закона за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход³. Доколкото лица от еврейски произход са въдворявани в лагери и подлагани на принудителен труд⁴, този епизод от нормотворчеството попада в предмета и на това изследване и то най-вече с парламентарната полемика, която пре-

1 Стеногр. дневници на 25-то ОНС, III, с. 1221, цит. по Милкова, Ф. Българската държава и изключителното ѝ законодателство през периода 1923-1944г. С.: УИ „Св.Климент Охридски“, 1991.

2 Стеногр. дневници на 25-то ОНС, III, с. 1222, цит. по Милкова, Ф. Цит. съч., с. 511.

3 ДВ, бр. 151/1941 г.

4 По-подробно за принудителния труд и въдворяването в лагери на евреите виж Манолова, М. Принудителният труд като репресивна мярка спрямо евреите в България в периода 1940-1944 г. В: Антиеврейското законодателство в Европа и България. Правни изследвания. Институт за модерна политика и Център за еврейски изследвания при СУ „Св. Климент Охридски“, София, 2105, 203-206.

дизвиква. Двата вида осигурителни мерки не са непознати за българската практиката до този момент, макар и не като наказателно-процесуални форми на принуда. Практиката на принудителен труд се прилага още с приемането на Закона за трудовата повинност през 1920 г. Що се отнася до въдворяването на лица в изолирани места под непосредствен полицейски и военен контрол и охрана, то е предвидено в Наредбата – закон за разтуряне на партийно-политическите организации от 1934 г. С предвидения ред мярката се налага без съдебна санкция с акт на Министерския съвет по предложение на министъра на вътрешните работи и народното здраве¹. Прилагат се по отношение на лица, които са политически активни в нарушение на установения забранителен режим на политическите партии². Никола Долапчиев определя тези административни мерки като наказателни санкции по своето естество, защото представляват „важни посегателства срещу правата на засегнатите“³. С допълнението в ЗНС от април 1942 г. в новосъздадения чл. 699 се предвижда по предложение на прокурора, внесено едновременно с обвинителния акт, съдът да налага с определение като осигурителна мярка или задържане в концентрационен лагер, или изпращане на физическа работа в някое обществено предприятие. Съгласно чл. 702, ал.1. ЗНС определението на съда не подлежи на обжалване и се привежда в изпълнение незабавно. Чл. 703 допуска осигурителната мярка да остане в сила по искане на прокурора дори при оправдателна присъда. От стенограмите на парламентарните обсъждания става ясно, че въдворяването в концентрационен лагер е прилагано като полицейска практика, въпреки че до момента не е намирало опора в закона. По този повод в речта си пред Народното събрание Петко Стайнов припомня, че година по-рано при обсъждането на бюджета на Министерството на вътрешните работи и

1 „чл. 9. Въ особено важни за държавната сигурност случаи, по предложение на Министра на вътрешните работи и народното здраве, Министерския съвет може да постанови интерниране на провинените лица на местожителство подъ непосредствена военна или полицейска контрола и охрана за срокъ до 6 месеци, или пъкъ да постанови изгнание на същите лица вънъ отъ пределите на държавата за срокъ до 5 години.“

2 Петър Петров посочва, че в т.нар. „селища на Държавна сигурност“, създавани с постановления на Министерски съвет, са въдворявани критици на правителството, „англофили“, политици от „Звено“, БЗНС – Пладне и най-вече функционери на БКП. Петров, П. Селища на Държавна сигурност 1941-1943. В: Принудителния труд в България (1941-1962). С.: Академично издателство „Проф.Марин Дринов“, 2012, с.15.

3 Долапчиев, Н. Цит.съч. с.36.

народното здраве, министърът е внесъл за одобрение проект, в който се предвиждали суми за „поддържане на концентрационни лагери“. След напомняне от депутати, че концентрационни лагери не съществуват съгласно българското законодателство, записът в бюджета е оттеглен. „С какви средства, продължава проф. Стайнов, се издържат сега концентрационни лагери, в които са натъпкани толкова хора, не знаем... Сега за пръв път след това г-н министър Митакос (министър на МВРНЗ, б.м.) иска в този законопроект узаконяването на понятието концентрационен лагер“¹. По повод възможността осигурителна мярка да се оставя в сила дори след като лицето е оправдано Петко Стайнов заявява пред народните представители: „щом като Вие позволявате на един съд, след като бъде оправдано едно лице, да задържи под стража същото лице, и то в концентрационен лагер, т.е. да бъде интернирано по решение на съда, тогава съдията става полицей. Това не бива да се допуска у нас.“ Според Стайнов „концентрационният лагер, което е едно полицейско и злоещо понятие, не трябва да бъде едно понятие, узаконявано от нашето законодателство по углавното производство...“ И добавя, осъждайки съществуващата полицейска практика: „Аз винаги съм считал, че досегашната реакция за задържане в концентрационен лагер е едно беззаконие. Български граждани, без да е доказано каквото и да е престъпление в тяхна тежест, днес се изпращат в концентрационни лагери по волята само на полицията... По този начин и концентрационните лагери ще трябва да се считат вече за „надлежно помещение“, където може да бъдат затваряни български граждани, които даже не са извършили престъпление! Г-да! Аз смятам, че учредените от полицията концентрационни лагери „Св. Анастасия“, „Гонда вода“ (Асеновградско) и сега Еникьой, Ксантийско, не са били и не могат да бъдат сметени за надлежни помещения и не отговарят на понятието затвор“².

Текстовете от Закона за наказателното съдопроизводство, уреждащи осигурителните мерки, имат кратък живот и са отменени два месеца по-късно³. Парадоксално е, че законодателят намира за нетърпимо съществуването на подобни мерки в наказателно-процесуалния закон, който все пак предвижда съдебна санкция за налагането им, но оставя възможността те да бъдат налагани с актове на изпълнителната власт.

1 Стеногр. дневници на 25-то ОНС, III, с. 1226, цит. по Милкова, Ф. Цит. съч., с. 512.

2 Стеногр. дневници на 25-то ОНС, III, с. 1226-1227, цит. по Милкова, Ф. Цит. съч., с. 513-514.

3 Закон за изменение на Закона за наказателното съдопроизводство, ДВ бр. 147 от 08.07.1942 г.

Прегледът на практиката по прилагане на тези мерки сочи следните данни. В лагера „Сомовит“ евреи са въдворявани по решение на полицейските власти и Комисарството за еврейските въпроси за провинения като: „разпространение на слухове“, „за спекула“, „за противобългарски прояви“, „като опасни за реда и добрите нрави“, „за движение вечерно време без значки“, „за нарушение наредбите на Комисарството по продоволствието“, „за противодържавна дейност“ и др¹. 140 човека са въдворени в лагера „Сомовит“ след протестната демонстрация в София срещу намеренията за депортация от 24 май 1943 г². Въдворяването на евреи в лагера „Табакова чешма“ е извършвано по искане на Комисарството за еврейските въпроси със заповед на Дирекция на полицията³ за провинения като: противодържавна дейност, уловени да работят без разрешение от Комисарството за еврейските въпроси, избягали от принудителна работа, уловени, че се движат без жълта звезда, посетили забранени за евреи заведения, невнесли суми по блокираните сметки, пътували без разрешение и др⁴.

Антиеврейското законодателство е засегнато и от разпоредбите на приетия през 1943 г. *Закон за съдилищата за маловръстни*⁵. Маловръстно лице според закона е всяко лице, което не е навършило 17-годишна възраст. Съгласно чл. 4 на наказание подлежат само маловръстни над 12-годишна възраст. Законът като основни положения е напредничава мярка в защита на правата на децата, която въвежда особена правила за разглеждане на наказателните дела срещу маловръстни лица, създава специални съдилища за маловръстни, предвижда мерки за подпомагането им. Проф. Никола Долапчиев поетически го определя като „единствен светъл лъч на прогрес през онази епоха“⁶. И този наказателно-процесуален закон обаче провежда линията на извънредни процесуални правила по отношение на някои категории престъпления и извършители и отново сред тях са предвидените в Закона за защита на нацията. Според чл.

1 ЦДА, ф. 190, оп1., а.е.8611, заповеди No, No. 3600, 3629, 3649, 4205, 4499, 4500, 4501 (за 1943 г.); 90, 93, 94, 97 (за 1944 г.); а.е. 8596, л. 13-16, 38, 54, 72. Цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.203.

2 ЦДА, ф. 190, оп1., а.е.8602, л.2-3. Цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.203.

3 ЦДА, ф. 190, оп1., а.е.8596, л.23, 41. Цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.203

4 ЦДА, ф. 190, оп1., а.е.8611, заповеди за 1944 г. No, No. 161, 163, 164, 171, 178, 230, а.е. 8596, л. 19, 39, 21, 40, 24, 45, 26, 48, 27, 51, 28, 59, 29, 30, 33, 34, 37, 44, 47, 50, 53, 56, 57, 67. Цит. по Коен, Д. Евреите в България..., с.203

5 Законът за съдилищата на маловръстните е приет на 04.02.1943 г, обн. ДВ 39 от 21.02.1943г.

6 Долапчиев, Н. Цит.съч. с.39

38, ал.2 от Закона за съдилищата на маловръстни, престъпните деяния, извършени от маловръстни и наказуеми по Военонаказателния закон, Закона за защита на държавата, Наредбата-закон за запазване моралната и материална сила на войската, *Закона за защита на нацията*, Наредбата-закон за защита на безопасността на държавата и Закона за гражданската мобилизация са подсъдни на общите или другите особени съдилища, които прилагат и съответния за тях закон. Така извънредните, бързи и ограничаващи правото на защита производства, разгледани по-горе, се прилагат и по отношение на децата с еврейски произход на възраст между 12 и 17 години, вместо по-щадящите процедури по Закона за съдилищата на маловръстни.

Законът за уеднаквяване на наказателно-съдопроизводствените правила по някои закони се приема с цел да се извърши частична кодификация на наказателно-процесуални правила, разпръснати в 17 извънредни наказателни закона, включително Закона за защита на нацията. Макар вносителите в лицето на правосъдния министър Константин Партов да формулират целта като желание за „ускоряване в движението на делата“, разглежданият закон значително засилва репресивния характер на производството¹. Съществуващото дотогава особено производство по дела за грабежи се преименува на „бързо производство“, което ще се прилага по всички особени наказателни закони² и в уредбата му се внасят редица изменения. В отклонение от правилото, което изисква по всички дела, подсъдни на областните съдилища, да се провежда предварително следствие, с §3. се предвижда, че за наказателни дела по извънредните закони предварителното следствие не е задължително. Разширяват се правата на прокурора да определя мярката за неотклонение. До приемането на новия закон той е имал това правомощие само при дела за грабеж, с промените то се отнася до всички дела за престъпления по извънредните наказателни закони. По повод на тази законова промяна народният представител Г. Тодоров отбелязва *„не шокира ли ви наистина обстоятелството, че ние тръгваме по нов път, но сам по себе си много опасен – път с разместване на пластове и с разместване на компетенциите, които са определени на отделните фигури в правораздаването...Аз не познавам мо-*

1 Милкова, Ф. Цит. съч., с.518.

2 Чл. 49 ЗЗН, съдържащ до тогава особени наказателно-процесуални правила за разглеждане на наказателните дела, е променен така, че да препраща именно към това новосъздадено бързо производство.

дерно законодателство, където да е допуснато, щото този, който ще ме обвинява, той същевременно да разполага с моята свобода..., това от правно гледище е недопустимо"¹. Променят се и процесуални правила за доказване в наказателното производство като се облекчава процедурата, по която могат да се ползват показания на свидетели, уличаващи неучастващи в производството лица в извършване на престъпления, както и възможност за използване на писмени показания, дадени от свидетели при дознанието или предварителното следствие, без да е необходимо да се разпитват пред съда. Така се нарушава принципът на устност в наказателния процес (чл. 362 от Закона за углавното съдопроизводство), а от там и правото на защита на подсъдимия.

Независимо от основателните критики към легитимността и съответствието с правните принципи на наказателното производство пред Народния съд, материалите от заседанията на неговия Седми състав са важен документален източник за преследването на евреите в България². В обвинителните пледоарии срещу 64-мата подсъдими за антиеврейските мероприятия са приведени доводи и факти, от които става ясно, че извънредните наказателни и процесуални правила по дела срещу евреи не са останали мъртво право. Обвинението изнася данни за образувани наказателни дела срещу лица от еврейски произход за престъпления по Закона за защита на нацията, Закона за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход и Закона против спекулата с недвижими имоти. Посочени са примери за конкретни престъпни деяния като например неносене на еврейската значка, движение след специалния полицейски час за евреи, недеклариране на имущество по реда на някой от антиеврейските закони и др³.

1 Стеногр. дневници на 25-то ОНС, V, с. 56, цит. по Милкова, Ф. Цит. съч., с. 519.

2 Един от най-цитираните от изследователите източници в областта на антиеврейската политика на Царство България е сборникът с документални свидетелства, представени като доказателства пред Народния съд, съставен педантично и добросъвестно от Натан Гринберг през 1945 г. *Гринберг, Н.* Документи. С.: Издателство на Централната Консистерия на евреите в България, 1945.

3 Тодоров, В. и Н. Пошпетров (съст.), VII състав на Народния съд, София, 2013.

§ 5. Практика по прилагането на Закона за защита на нацията

Законът за защита на нацията се прилага по отношение на различни сфери на социално-икономическия и политически живот. Свидетелство за активната правоприложна дейност на администрацията са и многобройните решения на Комисията по Закона за защита на нацията при Министерството на вътрешните работи и народното здраве, свързани с тълкуване и изясняване на разпоредбите на закона по повод конкретни казуси. Комисията функционира в началния период от прилагането на Закона за защита на нацията и представлява интерес, не защото там е съсредоточено правоприлагането в тази сфера, а по-скоро като илюстрация за това как е тълкуван и прилаган основният антисемитски закон до създаването на Комисарството за еврейските въпроси. Този период на правоприлагането е по-малко изследван, а допълнителен аргумент за интереса е и фактът, че комисията е управлявана от бъдещия комисар за еврейските въпроси Александър Белев, тогава юрисконсулт в Министерството на вътрешните работи и народното здраве. Цитираните решения са илюстрация за рестриктивно тълкуване на антиеврейските норми, почти винаги във вреда на засегнатите лица от еврейски произход.

По това време Министерството на вътрешните работи и народното здраве е едно най-големите и влиятелните в правителството. То няма свой устройствен закон и структурата му е променяна многократно като е включвало основно полицейските органи, натоварени с опазване на обществения ред и безопасност и здравните служби. Първоначално полицейските функции се изпълняват от Административно-полицейско управление, а през 1925 г. със Закона за администрацията и полицията то е преобразувано в три главни отдела: Административна полиция, Криминална полиция и Обществена безопасност. Отделът Обществена безопасност, който следял за противодържавна и антиправителствена дейност, по-късно се преобразува в Държавна сигурност с няколко отдела, натоварени с функции по наблюдение на политически и емигрантски организации, печата, дейността на дружествата и гражданските организации, чуждите разузнавателни служби и пропаганда. Числеността и влиянието на тези служби се засилва особено по време на Втората световна война, когато се развиват връзки и се взаимства репресивен

опит и нови методи от германската тайна полиция (Гестапо)¹. След приемането на Закона за защита на нацията в Министерството е създадена нарочна комисия, която подпомага прилагането му, като тълкува неясноти, възникнали по конкретни случаи от практиката на различните административни органи. Комисията е оглавена от Александър Белев, юрисконсулт.

Тълкувателната дейност на комисията по Закона за защита на нацията към Министерството на вътрешните работи се отнася предимно до три категории случаи²:

а) относно правната индивидуализация на евреите:

Например:

– **Решение 25/30.04.1941 г.**³: постановява, че лицата от български произход, приели израилтянството или омъжени за израилтяни не попадат в обхвата на Закона за защита на нацията. Комисията обаче изрично изтъква, че въпросът доколко подобни лица могат да бъдат добри възпитатели на българчета и дали трябва да бъдат оставени на работа като такива, макар и извън обхвата на Закона за защита на нацията, очевидно изисква отрицателен отговор.

б) относно реда за деклариране на имуществото по чл. 26 ЗЗН:

Например:

– **Решение № 55 от 09.09.1941 г.**: уточнява изискванията при подаване на декларация по чл. 26 ЗЗН от евреите, живеещи в новоосвободените земи, а именно – те следва да представят бланкова декларация без удостоверение за имотно състояние и без лични карти, които следва да бъдат издадени и представени допълнително.

в) относно прилагането на ограниченията и забраните по глава петта от Закона за защита на нацията „За професионалната и стопанска дейност на лицата от еврейски произход“:

1 Даскалов, Р. Българското общество. 1878-1939. Том 1. Държава, политика, икономика. С.: Гутенберг, 2005, с. 56.

2 Насочването ми към тези архивни документи стана с компетентното съдействие на изследвателя и архивист Иванка Гезенко.

3 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.22а

4 ЦДА, ф.190к оп.3 а.е.57 л.1

Например:

За заемане на ръководни длъжности:

- **Решение 31/05.05.1941¹:** във връзка със заповед за уволнение от държавна служба на лице от еврейски произход, комисията постановява, че определението на съда, с което се признават правата по чл. 33 ЗЗН (т.е., че лицето не попада в обхвата на Закона за защита на нацията), няма обратна сила с изключение на освобождаването от задължение да подава декларация за еврейски произход. С оглед на това, ако едно лице не се е снабдило с такова определение преди да изтече законово установения срок за напускане на държавната служба от лицата с еврейски произход, то следва да я напусне. В такива случаи лицето не се възстановява на работа дори ако в последствие се снабди със съдебно определение.
- **Решение 53/09.09.41г²:** постановява, че техническият ръководител на индустриално заведение е ръководна служба по смисъла на рапоредбата на чл. 28, ал. 1 ЗЗН, която предвижда, че лица от еврейски произход не могат заемат ръководни служби в дружества и предприятия с предимно еврейски капитал.
- **Решение 48/21.07.1941 г³:** постановява, че служители в митниците и железниците могат да бъдат само лица от български произход, но не и евреи. Нещо повече, в решението се изтъква, че служители от еврейски произход, които работят в транспортни фирми не могат да извършват никакви действия за сметка на съответната фирма в района на жп гарите и митниците.
- **Решение 32/09.05.1941г.⁴:** уточнява, че кинооператорите са ръководни технически служители в кинотеатрите и следователно забраната за заемане на ръководни длъжности от евреи, съгласно чл. 27, б. „б“ ЗЗН, се отнася и до тях.
- **Решение 51/23.08.1941⁵:** по случай, отнасящ се до петима инженери от еврейски произход постановява, че лицата от еврейски произход, които са изключени от обхвата на закона, съгласно

1 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.17

2 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.3

3 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.8

4 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.16б

5 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.5

но чл.33, ал. 1 и 2 ЗЗН запазват работните си места (евреи, които са родени в България, имат българско поданство, непрекъснато местожителство в страната до влизане на закона в сила и са приели християнството до 1 септември 1940 година, както и евреите, встъпили в брак с българин до същата дата и са приели християнството и др.).

- **Решение 40/04.06.1941 г.:** по повод неправилно прилагане на чл. 28 ЗЗН от страна на клоновете на БНБ при издаване на удостоверения дали едно предприятие е еврейско или не. Комисията постановява, че за определяне на „еврейския“ характер на дадено дружество или предприятие следва да се има предвид, че разпределението на капитала е от значение само при тези дружества и предприятия, в които правата на членовете и гласовете им се определят според капитала, с който участват. Докато при дружествата на лично участие (кооперациите и повечето ООД), дали дружеството е еврейско трябва да се решава с оглед броя на членовете евреи (съгласно пар. 46 ППЗЗН)¹.
- **Решение 33/10.05.1941²:** уточнява, че участието на лицата от еврейски произход в акционерни дружества с акции на приносител следва да се определя на базата на броя на представените акции в годишно събрание.
- **Решение 23/29.04.1941³:** постановява, че инженери, архитекти, средни техници и майстори от еврейски произход, които се одобряват от строителното министерство съгласно Наредбата-закон за техническите ръководители на индустриални заведения, също попадат в обхвата на забраните по чл. 28 ЗЗН. Наред с това изрично се подчертава, че фирми, дружества, кооперативни сдружения с постоянни технически ръководители, инженери, архитекти и средни техници от еврейски произход не могат да участват в търгове за строителни предприятия, технически доставки и строежи.
- **Решение 14/25.03.1941⁴:** тълкува разпоредбата на чл. 30 т. 3 ал. последна от ППЗЗН, според която ако едно семейство се състои от

1 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.12

2 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.16а

3 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.24

4 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.33

евреи и неевреи или само от евреи, някои от които имат правата по чл. 33, букви „а“ и „б“ от закона, такова семейство може да има за домашна прислуга лице от български произход. Според комисията правилникът не говори за лица от еврейски произход, а за евреи, и следователно, включва всички лица от еврейско вероизповедание. Затова ако едно семейство се състои от лице от еврейски произход, засегнато от Закона за защита на нацията и от лице от нееврейски произход, но от еврейската религия, изключението предвидено в чл. 30 ал. последна, не следва да се прилага. В конкретния случай, разглеждан от комисията е постановено, че разглежданото семейство не може да държи домашна прислуга от български произход.

- **Решение 9/15 март 1941 г.¹**: дава определение за понятието „физически работник“ във връзка с приложението на пар. 45 ППЗН и постановява, че не се смятат физически работници тези, които вършат отговорна физическа работа, тъй като не са включени в действащата тогава Наредба-закон за трудовия договор. Това разширително тълкувание на практика значително увеличава броя на професиите, в които има ограничения за евреи.

За отдаване под наем на недвижими имоти:

- **Решение 49/25.07.41 г.²** – изрично указва, че представения за разглеждане в комисията договор за отдаване на магазин, който е собственост на Българската православна църква, под наем на лице от еврейски произход е недействителен по силата на Закона за защита на нацията и следва да се прекрати веднага.

За членство в организации и участие в търговски дружества:

- **Решение 47/16.08.1941³**: постановява, че лица от еврейски произход не могат да членуват в ловната организация „Сокол“, тъй като членовете на последната имат и публичноправни функции.
- **Решение 46/10.07.1941⁴**: комисията постановява, че етажната собственост не е дружество или сдружение с идеална цел, поради

1 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.38

2 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.7

3 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.9

4 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.56, л.23

което лицата от еврейски произход, които са изключени от обхвата на закона, съгласно чл. 33, ал. 2 ЗЗН, и са регистрирани в Дирекцията на полицията, могат да бъдат избирани за членове на управителния съвет на етажната собственост.

- **Решение 38/31.05.1941¹:** постановява, че забраната за прехвърляне на имущество, което е собственост на лица от еврейски произход на чужди поданици или на дружества с чуждо участие не се отнася за лицата, които са изключени от обхвата на закона, съгласно чл. 33, ал. 2 ЗЗН.
- **Решение 29/05.05.1941 г.²:** по случай, в който страна по договор не изпълнява договорните си задължения, позовавайки се на това, че насрещната страна по договора е от еврейски произход, комисията постановява, че Законът за защита на нацията не освобождава от договорно поети задължения към лица от еврейски произход.

За ограниченията за евреите в сферата на образованието:

- **Решение 22/24.06.1941³:** постановява, че след влизане в сила на Закона за защита на нацията училищата, които са предназначени само за лица от еврейски произход, не следва да получават никаква помощ от държавата.
- **Решение 21/17.04.41 г.⁴:** уточнява, че деца на родители евреи не могат да получават стипендии от фонда „Даровити деца и младежи“.

Споровете, възникващи по повод прилагането на Закона за защита на нацията са отнасяни и пред съда. Ето някои примери от съдебната практика по онова време. Те свидетелстват за относително по-щадящия начин, по който съдът прилага Закона за защита на нацията в сравнение с Комисията на Александър Белев:

- **Решение⁵ от 10.11.1941 г. на Върховния административен съд по дело № 397 по описа за 1941 г.:** Делото е по жалба на наемател на църковен имот, който е с еврейски произход. Съдът по-

1 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.13а

2 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.56, л.120

3 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.25

4 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.57, л.26

5 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.56, л.6-8

становява, че отдаването под наем на неджижими имоти на църковното настоятелство е обществено предприятие по смисъла на чл. 32 ЗЗН. Като заварено предприятие с предприемач лице от еврейски произход, съгласно чл. 32, ал. 2 ЗЗН ще се довършва съгласно условията на договора и не е могло да бъде ликвидирано преди изтичането на договорения срок или поне преди ликвидирването на самата търговия на наемателя, съгласно специалната наредба за търговия на лица от еврейски произход.

- **Решение¹ от 18.11.1941 г. на Върховния административен съд по дело № 400 по описа за 1941 г.:** Делото е по жалба на Исак Аврамов Бераха, адвокат от София, за отмяна на наредбата по приложение чл. 25 ЗЗД, одобрена от МС с постановление № 59, обн. ДВ, бр. 164/1941 г. тъй като разширява обхвата на забраните и ограниченията, предвидени в Закона за защита на нацията. ВАС намира жалбата за основателна.
- **Определение на Софийския областен съд, I-во гражданско отделение от 5 февруари 1942 г.²** – относно премахване на окончанието „ов“ от еврейско име (на базата на изискванията на Закона за защита на нацията) и промяна на нотариален акт въз основа на промяната.

1 ЦДА, ф.190к, оп.3, а.е.56, л.26-30

2 ЦДА, ф.242К, оп.2, а.е.2514, л.53

II. Преследването и депортацията на евреите от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот от гледище на международното хуманитарно право и законите и обичаите за водене на война

По време на Втората световна война от контролираните от Царство България територии са депортирани 11 343 души с еврейски произход. От тях почти всички намират своя край в нацистките лагери на смъртта. Оцеляват по-малко от 300 човека. Въпросът за ролята и отговорността на българските власти за съдбата на евреите от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот не е анализиран през специфичната оптика на законите и обичаите за водене на война и на международното хуманитарно право. Разбира се, юридически анализ, изолиран от политическите, дипломатическите и социални реалности, неминуемо дава само откъслечни отговори и не може да си позволи претенция за изчерпателност. С тази уговорка, дързостта да се пристъпи към правен анализ на една от най-болезнените теми от новата ни история има все пак най-малко три основания.

Първо, независимо от сложните и нюансирани политически и социални процеси, поведението на държавните власти може сравнително обективно да бъде проследено чрез анализ на правната практика. Това е така, защото държавата облича своята воля в правни актове, които оставят ясни документални следи: закони, постановления, административни актове.

Второ, юридическото тълкуване почива на утвърдени доктринерни правила и затова е рационално и предвидимо в по-голяма степен, отколкото в другите обществени науки. В известен смисъл, то е и по-малко оцветено от националистически и други идеологически пристрастия.

И трето, българската историография идентифицира празнота в правното осмисляне на случилото се с евреите от присъединените земи – в повечето случаи имплицитно, като борави непоследователно

II. Преследването и депортацията на евреите

с взаимно изключващи се квалификации на присъствието на България в Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните покрайнини – от национално обединение до ограничено временно администриране. В някои случаи, необходимостта от юридически анализ на депортацията на евреите е заявявана и изрично¹.

Международноправният режим, който по време на Втората световна война регулира присъствието на армията и администрацията на една държава върху територии, намиращи се под чужда суверенна власт, е режимът на военната окупация, регламентиран в Хагския правилник от 1907 г.² Този международноправен режим с произтичащите права и задължения на окупиращата държава установява и правно дължимото поведение на българските власти в Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните покрайнини, след като съюзниците Германия и Италия ѝ отстъпват окупационната власт върху тези земи. Царство България обаче третира окупираните територии като български на историческо основание, счита ги за населени с преобладаващо българско население и за несправедливо отнети от страната с Ньойския договор след Първата световна война. За българското общество приобщаването на териториите към Царството осъществява българския национален идеал. Земите са инкорпорирани в държавната територия на Царство България и са поставени под български суверенитет, т.е. те са анексирани едностранно, макар че от гледище на международното право валидна анексия не настъпва, а режимът остава окупационен при споделяне на някои от правата на окупатора с Германия (по силата на спогодбата Клодиус-Попов). Най-лаконичната правна квалификация на статута на „новоосвободените земи“, която може да се предложи, е: *де юре* окупирани, а *де факто* анексирани от Царство България територии.

Тази оценка на правния статус на присъединените земи изисква по-подробно обосноваване поради разнообразните и противоречащи си интерпретации на изследователите по въпроса. На следващите стра-

1 Правните аспекти на депортацията на евреите от контролираните от България земи са определени като „частично осветлени“ в Данова, Н. Дългата сянка на миналото. Депортацията на евреите от Западна Тракия, Вардарска Македония и Пирот: състояние на проучването на проблема. В: Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот март 1943 г.. Документи от българските архиви, София, 2013. с.48.

2 Хагският правилник е анекс към Хагската конвенция относно законите и обичаите при сухоземната война, подписана в Хага на 18 октомври 1907 г. Правилникът обвързва Царство България, тъй като страната го подписва още при приемането му на 18.10.1907 г.

ници последователно ще бъдат скицирани (§1.) основните елементи на международноправния режим на окупацията, (§2.) аргументите за статуса на контролираните от Царство България земи като *de jure* окупирани, а *de facto* анексирани и произтичащите от този статус (§3.) задължения на българската държава за закрила на гражданското население, както и правните квалификации на (§4.) отказа да се предостави българско поданство на евреите в присъединените земи, (§5.) имуществените репресии спрямо тях и (§6.) последвалата тяхна депортация. В края на тази глава въз основа изяснените положения в международното право ще бъдат разгледани (§7.) въпросът за отговорността на българската държава за депортацията и (§8.) събитията, последвали принудителното изселване.

§ 1. Международното окупационно право по време на Втората световна война

Международното окупационно право възниква и се развива в последните 200 години като част от международното хуманитарно право и законите и обичаите за водене на война¹. До 19 век правният институт на окупацията не е съществувал – приемало се е, че всяка завладяна територия попада в пълното и неограничено разпореждане на завоевателя. Правото на собственост, упражнявано от доскорощния суверен, се е смятало за *res nullius*, като с факта на завладяването окупираната територия преминавала изцяло в ръцете на окупиращата държава. Завладяване и военна окупация са се смесвали и припокривали, а окупаторът е действал като носител на суверенната власт върху завладяната територия и население².

Постепенно международните обичаи, а след приемането на Хагските конвенции в края на 19-ти и началото на 20-ти век и международното договорно право, изоставят това разбиране. По време на Втората световна война основният международен акт, регламентиращ военните окупации, е Хагският правилник за законите и обичаите при сухоземната война от 1907 г. Стъпвайки на него, правната доктрина и международната практика от това време и до днес разграничават военната окупация

1 Вж. цялостно изследване на международното окупационно право в Benvenisti, E. *The international law of occupation*. Oxford University Press, 2012.

2 Генов, Г. П. Международно право. Том 2: Организация на мира; Право на войната; Нейтралитет. София, 1939, с. 403 и сл.

II. Преследването и депортацията на евреите

от завладяването с *animus domini*, т.е. с намерение да се анексира чуждата територия. Военната окупация, за разлика от завладяването, е фактическо положение, което не дава права за окончателно своеене на територията. При окупацията възникват само временни права за окупатора да извършва върху окупираната територия определени необходими или полезни за целите на войната действия, като същевременно върху него тежат задължения за гарантиране на правата на лицата и имуществото в окупираните земи¹.

В основата на правния режим на окупацията лежи международноправният принцип за неотчуждаемост на суверенните права на една държава върху нейната територия по пътя на военната сила, чрез заплаха с такава или по какъвто и да е друг начин, невключващ свободно волеизявление на суверена за такава промяна². Ето защо, ефективният контрол върху една територия, установен по време на война, не би могъл сам по себе си да доведе до правно валиден трансфер на суверенитета в ръцете на окупатора.

От принципа за неотчуждаемост на суверенитета върху една територия по пътя на военната сила произтичат и редицата ограничения, наложени от международното право на окупиращата държава и на властта ѝ върху окупираните земи. Основни сред тях са забраната за анексиране на окупираната територия или каквато и да е друга едностранна промяна в политическия ѝ статус и закрилата на гражданското население и частната собственост в окупираните земи.

Окупационната власт върху чужда суверенна територия има характер само на временно управление или администриране до разрешаването на конфликта и възстановяването на мира. Смята се, че по време на този ограничен период окупаторът администрира територията от името на суверена. По тази причина в международноправната теория от 30-те години на 20-ти век фигурата на окупиращата държава се сравнява с тази на попечителя, разбиран като лице, управляващо чужда собственост с ограничени правомощия и при запазване на правата на собственика³.

1 Виж по-подробно в Benvenisti, E.. *The international law of occupation*. Oxford University Press, 2012.

2 Ibidem., p.6.

3 Wilson, A. „The Laws of War in Occupied Territory.“ *Transactions of the Grotius Society* (1932): 17-39.

От качеството окупатор за държавата произтичат редица задължения по отношения на лицата и имуществото в окупираните територии. Окупаторът е длъжен, като вземе всички мерки за своята собствена сигурност, да не пренебрегва онези, които имат за цел да се възстанови публичния живот, спазвайки, доколкото е възможно, законите, които са действали на територията преди окупацията ѝ (чл. 43 от Хагския правилник)¹. Окупаторът е длъжен да осигури всички служби от обществен интерес: образователни, религиозни, транспортни, пощенски, търговски, индустриални². Характерно за окупацията обаче е съзнанието, че властта на законния суверен е прекъсната временно, а окупаторът упражнява само фактическа власт. Затова международните правила изискват управлението на окупатора да е ограничено само до онези действия, които са наложени от нуждите на войната и за поддържане на икономическия и социален живот на страната. Изискването на чл. 43 от Хагския правилник окупаторът да възстанови и осигури обществения ред и гражданския живот и особено глаголът „осигури“ се тълкува в международната теория и съдебната практика като задължение на окупирания държава да се придържа, доколкото е възможно, към предвоенното статукво – към *status quo ante bellum*³. Окупаторът е длъжен да остави в действие завареното законодателство, доколкото то не застрашава собствената му сигурност. В теорията се приема, че чл. 43 от Хагския правилник играе и до днес ролята на своеобразна мини-конституция на окупационното управление⁴. Тази разпоредба е отправна точка при оценката за правна допустимост на всеки акт на окупатора.

1 „Чл. 43. След като властта на легитимното управление е фактически преминала в ръцете на окупатора, същият е длъжен да вземе всички мерки, които са в неговите възможности, за да възстанови и осигури, доколкото е възможно, обществения ред и гражданския живот, като спазва, освен ако не е абсолютно невъзможно, действащите закони на страната.“

2 Генов, Г. П. Цит. съч. с. 404.

3 След Втората световна война, когато случаите на военните окупации стават все по-продължителни като времетраене, възгледът за ограниченията, заложили в чл. 43 от Хагския правилник търпят развитие. Действия на окупатора извън „военната необходимост“ все по-често се възприемат като приемливи, защото се смята, че при продължителна окупация придържането към статуквото може да има стагниращ ефект върху икономическия и социален развитие на окупираните територии. Прекомерното разширително тълкуване на чл. 43 обаче крие рискове за размиване на различията в правния статут на окупатора и суверена и не трябва да се допуска. Виж по-подробно Benvenisti... p. 78-79.

4 Benvenisti, E. Op.cit., p. 68.

§ 2. Правен статут на контролираните от Царство България „нови земи“

Добре познатите факти от историята са, че България се включва във Втората световна война на страната на Тристранния пакт, като договорот за присъединяване е подписан на 1 март 1941 г. Същия ден на българска територия е допуснато навлизането на съюзническите германски войски, които целят подстъп през България към Гърция. Събитията в следващите седмици се развиват изключително динамично. На 25 март 1941 г. Кралство Югославия подписва договор за присъединяването към Тристранния пакт, но само 2 дни по-късно е извършен държавен преврат от просъюзнически сили и страната излиза от Оста. В отговор на 6 април 1941 г. Германия нахлува в Югославия с участието на военни части на Италия и Унгария. Едновременно започва и операция „Марица“ – инвазия на германските войски на гръцка територия. Целта е там да се създаде втори фронт и така да се подпомогне армията на Италия, която воюва с Гърция от есента на предходната година, а по това време търпи поражения и е изтласкана на албанска територия. България отказва на настояването на Германия и не участва в преки военни действия в двете операции срещу съседните държави, но и в двата случая осигурява преминаването на германските войски през българска територия и така способства инвазията. Операцията срещу Югославия приключва с примирие, подписано на 17 април 1941 г. след капитулация на югославската армия. На 21 април 1941 г. капитулира и гръцката армия. Контролът върху териториите на Гърция и Югославия е поделен между съюзниците от Оста. Българската армия навлиза в югославски земи на 19 април 1941 г., а на следващия ден и на територията на Гърция. Границите на участъците, контролирани от България, се определят чрез споразумение между Германия и Италия. Така българската държава получава от съюзниците си в Оста контрола върху областите Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини.

Според дефиницията, формулирана от международноправната теория въз основа на чл. 42 от Хагския правилник от 1907 г.¹, *военната окупацията е упражняването на фактическа власт и ефективен контрол от един*

1 „чл. 42. Една територия се смята за окупирана, когато е фактически поставена под властта на вражеската армия. Окупацията се простира само върху тази територия, върху която такава власт е установена и може да бъде упражнявана.“

*властнически субект върху територия, върху която този властнически субект не притежава суверенни права и въпреки волята на суверена*¹.

С навлизането на българската армия в земите, които съгласно международното право са част от държавната територия на две други държави – Гърция и Югославия и след установяването на ефективен контрол от българските военни части фактическият състав на окупацията по смисъла на Хагския правилник е осъществен и Царство България придобива юридическото качество на окупационна сила с всички, произтичащи от това права и задължения по международното право на войната, действало по това време.

Правният статут на Царство България като окупационна сила се потвърждава от две международни съглашения – спогодбата Клодиус-Попов от 24 април 1941 г. и Парижкят мирен договор с България след края на войната.

*Спогодбата Клодиус-Попов*² е тайно, двустранно, икономическо съглашение, което България и Германия сключват на 24 април 1941 г., непосредствено след като Германия позволява навлизането на българската армия в гръцки и югославски територии. Придобила е известност по имената на подписалите я представители на двете държави – Карл Клодиус, заместник-началник на отдел Търговска политика при германското външно министерство и българският външен министър Иван Попов. Първоначално действието ѝ се простира върху контролираните от България югославски територии, а три дни по-късно с анекс от 27 април 1941 г. е разпространено и върху контролираните от Царството гръцки земи³. Спогодбата *няма* за предмет отстъпване на България на администрирането на земите, както се твърди от някои изследователи. Според С. Ташев: „Установяването на българската администрация във Вардарска Македония става на основание спогодбата Клодиус-Попов“⁴. Това виждане не се подкрепя от текста на спогодбата, която не предвижда прехвърляне на права от Германия към България, а тъкмо

1 Benvenuti, E. Op.cit., p.3.

2 ЦДА, ф.176К, оп.8, а.е. 967, л.8. В: Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943. Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.) том 1 София, 2013. С.295-296.

3 ЦДА, ф.176К, оп.8, а.е. 967, л.4. Пак там. 296-297.

4 Ташев, С. Българската администрация във Вардарска Македония през 1941-44 г. и съдбата на еврейското население. В: Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и студената война (1939-1989). София, 2013, с. 115.

II. Преследването и депортацията на евреите

обратното: само от България към Германия. Българската окупационната власт, съгласно международното право (чл. 42 и чл. 43 от Хагския правилник), е установена с фактически действия – след като българските войски с разрешението на Германия са навлезли в териториите и са ги поставили под ефективен контрол. Анализът на разпоредбите в спогодбата сочи, че страните по нея мълчаливо подразбират българската окупационна власт като вече установена, а предмет на самата спогодба е прехвърлянето в полза на Германия на някои от правата, произтичащи от тази власт. Съглашението се състои от шест клаузи, с които България отстъпва на Германия следните икономически права: 1) да експлоатира подземни богатства и да придобие собствеността върху някои находища (хромовите мини) при бъдещето окончателно присъединяване на земите към държавната територия на България; 2) да запази в своя полза вече направените конфискации от германските войски в окупираните територии; 3) да получи компенсации от България за германските военни разходи, направени във въпросните територии; 4) да управлява публичната неприятелска собственост в контролираните от България територии; 5) да запази пътуващите работници, наети да работят в Германия и задължение на българските власти да не създават пречки при бъдещо договаряне на такива работници за Германия и 6) България поема съответна на контролираните от нея територии част от задълженията на югославската и гръцката държави и централните им банки към Германия и германските поданици.

Правата, предмет на спогодбата могат да се обособят в две категории: а) съществуващи, възникнали вече права, които страните третират като част от патримониума на България като носител на окупационната власт и които преминават върху Германия веднага с подписването на спогодбата (права да се добиват природни ресурси, военни реквизиции/конфискации, вземания за направени военни разходи, право на управление на публичната собственост, право на наемане на работна ръка от местното население) и б) бъдещи права, на които България ще е носител щом придобие качеството на суверен на териториите и които се прехвърлят на Германия под това отлагателно условие (право на собственост върху мините, привилегии за Германия при договаряне на бъдещи концесии, заместване в дълг от страна на България на двете

победени държави по отношение на съответните части от държавните дългове на Югославия и Гърция към Германия¹).

Както беше изтъкнато по-рано, сключването на това съглашение имплицитно потвърждава, че двете държави са разглеждали Царство България като носител на окупационната власт върху териториите – само в такова качество България би могла да отстъпва някои от правата си на германската държава. На този извод навежда и езиковото тълкуване на използваните термини при посочване на териториите, контролирани от България. Те са наречени „завзета от България част от бившата югославска държава“, „бивши югославски области, завзети сега от български войски“, „завзетите от България бивши югославски области“. В т. 5 документа се открива следния текст: „завзетите [задраскано- „окупирани“] от България бивши югославски области“. В анекса от 27 април 1941 г., с който страните разпростират действието на спогодбата Клодиус-Попов и върху контролираните от България гръцки земи, изрично е използван изразът „окупирани от България територии на Гърция“.

Смисълът, вложен от страните, е ясен и, струва ми се, не налага допълнително тълкуване: България сключва спогодбата като окупационна сила по смисъла на Хагския правилник на част от гръцките и югославски територии и именно в качеството си на такава отстъпва някои свои права на Германия. Доколкото обаче именно този българо-немски договор често се използва като аргумент, че всъщност Германия е окупаторът на Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини и че тя е предоставила на България само някои ограничени права да администрира териториите², би бил полезен допълнителен анализ на текста по правилата на юридическото тълкуване.

1 Международното право от разглеждания период познава различни решения по отношение на държавните дългове след анексия на част от територията на една държава. В спогодбата Клодиус-Попов е възприето виждане, което е господстващото към историческия момент, за поемане на частта от държавните дългове, съответстваща на анексираната територия. Този подход е аргументиран от професора по международно право Георги П. Генов по следния начин: „справедливо е част от този дълг да бъде поет от държавата, която придобива анексираната област, защото последната държава ще използва за себе си облагите, която е създала там държавата, която губи територията“. В Генов, Г. П. Междудържавно право. Том 2: Организация на мира; Право на войната; Неутралитет. София, 1939, с. 348.

2 Според С.Ташев „Анализът на текста на спогодбата Клодиус-Попов показва, че Германия я подписва в качеството си на отговорен временен суверен и че за да гарантира тези

II. Преследването и депортацията на евреите

Термините на един международен договор се тълкуват в съответствие с обикновеното значение, което следва да се дава на понятията в договора. Това означава, че значението на международния договор, за разлика от тълкуването на националните закони, се определя не въз основа на целия общоупотребим език, на който са съставени, а на основата единствено на контекста на самия договор¹. Казано другояче, за да се тълкува волята на страните в спогодбата Клодиус-Попов, трябва да се анализира езика в контекста единствено на значението, дадено на термините в самата спогодба. Прилагането на това тълкувателно правило показва, че изразът „завладени от България области“ не е натоварен със смисъла на анексирани, собствени територии, защото в няколко текста от договора страните изрично посочват, че окончателният статут на земите като българска държавна територия все още не е определен и установяването му предстои: „областите, които при окончателното уреждане ще се присъединят към България“, „областите, които ще ѝ бъдат дадени [на България] при окончателното уреждане на положението на бившата югославска държава“. По автономния смисъл на спогодбата, използваните словосъчетания „завладени от България земи“ очертават именно фактическата власт, упражнявана от българската армия върху територията. Следователно, текстовете на съглашението свидетелстват, че страните приемат за изпълнено изискването на чл. 42 от Хагския правилник да е установена фактическа власт и контролираните от български войски гръцки и югославски територии са поставени под режима на военна окупация от българската държава. Нещо повече, отстъпените на Германия имуществени права са сред класическите права на военния окупатор, произтичащи от Хагския правилник, които България няма как да отстъпва, ако не е техен носител – използване на природните ресурси (чл. 55 от Хагския правилник), реквизиция на имущество за военни нужди и на услуги от населението (чл. 52 от Хагския правилник), управление на публичното имущество на неприятеля (чл. 53 от Хагския правилник) и др.

Друго международно съглашение, което третира статуса на присъединените земи е Парижкият мирен договор между държавите от Обединените нации и България от 1947 г. В него ескPLICITно се дефинира

си права, тя запазва германското военно присъствие във Вардарска Македония“ в Ташев, С. Цит. съч., с.116.

1 Ташев, Р. Теория на тълкуването. София, 2007. с. 200-201.

упражнявания от Царство България контрол върху Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните покрайнини като военна окупация:

*„чл. 21, ал. 1. Вредите, които бяха причинени от България на Югославия и Гърция чрез военни операции и **военна окупация** на територията на тези държави, ще бъдат поправени от България, но като се вземе предвид, че България не само се е оттеглила от войната срещу Обединените нации, но че е обявила и всъщност е водила война срещу Германия, страните се съгласяват, че компенсацията за горните вреди ще бъде платена не изцяло, а отчасти, а именно ще се равнява на сумата от 70 000 000 долара, която ще бъде изплатена в индустриални стоки, както и в стоки на добиващите индустрии и селското стопанство за период от осем години, който срок започва да тече от влизането в сила на този договор. Сумата, която ще бъде изплатена на Гърция ще се равнява на 45 000 000 долара, а сумата на Югославия – 25 000 000 долара.“*

Срещу правната квалификация на българското присъствие в Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните покрайнини като военна окупация са изтъквани няколко възражения, които заслужава да бъдат обсъдени.

Възражава се, че България не е окупирала присъединените земи поради действието на „принципа на първата окупация“, като се твърди, че по силата на този принцип и въз основа на подписаните капитулации на Гърция и Югославия, окупационният режим е бил установен от Германия и тя е била отговорният от гледище на международното право временен суверен¹. Такова виждане не намира опора в международното право и Хагския правилник, които не познават подобен „принцип на първата окупация“. Поредността на установяване на окупацията не е елемент на фактическия ѝ състав – по време на война една територия може многократно да преминава в различни ръце. Вместо това, задължително необходимото условие за възникването на окупационния режим е установяването на фактическа власт и ефективен контрол от вражеска армия върху определена територия на друга държава. Разпоредбата на чл.42 от Хагския правилник е категорична в този смисъл:

„чл. 42. Една територия се смята за окупирана, когато е фактически поставена под властта (подчертаването мое – З.К.) на вражеската армия. Окупацията се простира само върху тази територия, върху която такава власт е установена и може да бъде упражнявана.“

¹ Ташев, С. Цит. съч. с. 114.

II. Преследването и депортацията на евреите

Изводът от анализа на чл. 42 се потвърждава и при тълкуването на следващия чл.43, в който отново е употребен израз, поставящ акцента върху фактическото положение: „*След като властта на легитимното управление е **фактически преминала** (подчертаването мое – З.К) в ръцете на окупатора [...]*“.

Вярно е, че германската армия е тази, която осъществява военната инвазия в териториите на Югославия и Гърция, германските части провеждат реалните военни действия и приемат капитулациите на двете вражески армии. Малко след това обаче съюзниците от Оста разпределят помежду си завзетите територии. Още повече, установено е положение в международното право е, че нахлуването (инвазията) на чужда територия само по себе си не представлява окупация по смисъла на Хагския правилник, ако не е изпълнен следващият елемент от фактическия състав – поставянето под фактическа власт и ефективен контрол¹. Германия осъществява военната инвазия на териториите на Югославия и Гърция, но броени дни след това предава фактическата власт върху част от тези територии – Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните покрайнини, на България като свой военен съюзник. Това не е жест на едностранно благоволение, който може да бъде оттеглен по всяко време, а добре обмислен военен ход, продиктуван от немските военни интереси на Балканите. Чрез него, от една страна, се засилват гаранциите за устойчивост на съюза с България, като ѝ се предоставя контролът върху територии, които тя счита за свои на историческо основание, а, от друга страна, се освобожават германските военни ресурси, за да бъдат използвани в следващите фази на войната на изток.

Що се отнася до актовете, с които Германия приема капитулацията на Гърция и Югославия, както несъмнено следва от текста на чл. 42 от Хагския правилник, актът за капитулация на армията на суверена на територията не е предвиден като елемент от фактическия състав на окупацията. Независимо кой приема капитулацията, правно релевантно за определянето на държавата – окупатор е кой упражнява чрез своята армия фактическата власт и ефективния контрол върху конкретните територии.

Ето защо, върху Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните покрайнини, които са поставени под фактическата власт на

1 Benvenisti...p.3

българската армия и са ефективно контролирани от българската администрация, от гледище на международното право на войната и по-конкретно по силата на чл.42 от Хагския правилник се установява правният режим на военна окупация от страна на Царство България върху части от гръцките и югославски държавни територии.

Възражава се, също така, че не може да се определя като окупационен режимът на българското присъствие в присъединените територии, тъй като България не е участвала в насилственото им завземане и те не са заселени с чуждо население. Според Т. Митев „напълно се игнорира фактът, че съгласно международното право, окупатор е този, който завладее насилствено територия, населена с чуждо население“¹. Това възражение също не намира опора в хагските конвенции. Реалните военни действия не са задължително условие за установяване на окупацията. Международното право познава различни начини за нейното установяване, някои от които не предполагат военна агресия. Окупацията може да последва предаването на властта от страна на суверена в ръцете на окупатора в резултат на заплаха с използване на военна сила (напр. германската окупация на Бохемия и Моравия от март, 1939 г.), може да се установи чрез споразумение за примирие между воюващи държави (напр. споразумението за Компьенското примирие от 1918 г., което установява окупационна власт на съюзническите сили на германските територии на запад от река Рейн след края на Първата световна война); окупацията може да се установи дори и с разрешаващ конфликта мирен договор (пример за това е окупацията, която Израел осъществява над ивицата Газа, контролирана преди Израел от Египет, която продължи след подписването на мирния договор от 1979 г. между двете страни)².

Не е правно релевантно за установяването на окупационния режим и обстоятелството дали населението е собствено или чуждо. Националността на населението не е елемент на фактическия състав на окупацията съгласно Хагския правилник. Изискването населението да е чуждо е формулирано за пръв път едва след Втората световна война в Женевската конвенция (Четвърта) от 1949 г. относно закрилата на гражданските лица по време на война. Кръгът на закриляните по Женевската конвенция лица е очертан в чл. 4, ал. 1 по следния начин: „Под закрилата на тази конвенция се лицата, които в даден момент и по какъвто и да е начин се

1 Митев, Т. Увод. В: Националното обединение на България 1940-1944. София, 2012. с.19.

2 Benvenisti...p.2.

II. Преследването и депортацията на евреите

намира в случай на въоръжен конфликт или на окупация, в ръцете на една от участващите в конфликта страни или на някоя държава окупаторка, *чиито граждани те не са* (подчертаването мое – З.К.).“ Въпреки че Женевската конвенция от 1949 г. е неприложима към разглеждания период и подробното ѝ изследване тук е неуместно, могат да се отбележат два акцента: 1) дори да действаше Женевската конвенция от 1949 г., завареното в присъединените територии население трябваше да се третира като чуждо до момента на евентуална валидна анексия и последващо предоставяне на поданство, защото е съставено преимуществено от поданици на Гърция и Югославия¹ и 2) съвременното международно право гълкува чл.4, ал.1 от Женевската конвенция (Четвърта) разширително в полза на закриляните лица, независимо от гражданството и етническият им произход, включвайки в кръга на закриляните даже тези, които имат гражданство в държавата-окупатор, когато поради етнически или религиозни конфликти те са бежанци и не се ползват със закрилата на собствената си държава².

Многократно и от различни автори се изтъква, че властта, упражнявана от Царство България върху присъединените територии, има временен, ограничен характер на администриране, защото окончателното разрешаване на статута на „новите земи“ е оставен за след края на войната³. Това безспорно е така. От гледище на международното право валидно прекрояване на държавните граници в този случай е можело да

- 1 В случая целта на международното хуманитарно право е да регламентира закрилата на гражданското население в окупираните територии и затова поданството или етническият произход на лицата не трябва да са условие дали да получат закрила по международните конвенции или не. Това не изчерпва обаче по-широката тема за причините за присъствието на българските власти в присъединените територии, които тогавашната българска държава действително счита за свои и населени предимно с българско население. Това е отделен въпрос, който не е лишен от исторически основания и морални аргументи. За потенциалната правна основателност на исканията за отделяне или възвръщане на територии, несправедливо отнети от друга държава при предходна анексия вж. по-подробно в Brilmayer, Lea, „Commentaries on Lea Brilmayer, Secession and Self-Determination: A Territorial Interpretation: One Decade Later“ (2000). *Faculty Scholarship Series. Paper 2439*. http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/2439
- 2 Виж присъдата на Международния наказателен трибунал за бивша Югославия по делото срещу Тадич. International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, Case No.: IT-94-1-Tbis-R117 Date: 11 November 1999.
- 3 Ташев, С. Цит.сч., с.115; Колев, В. „Да бъдеш евреин“ в царството и новите земи: исторически и юридически аспекти на проблема. В: *Евреите в Източна Европа и Съветския*

се осъществи едва след разрешаването на военния конфликт, по пътя на международното договаряне – на мирна конференция и със санкцията на международната общност. Това вярно по същността си твърдение не отрича, а напротив, потвърждава извода, че от гледище на меродавното към момента международно право българското присъствие в присъединените територии има правната природа на военна окупация. Окупацията, както вече бе изяснено, има характер именно на временно администриране, а не на суверенна власт, а изходът от нея е поставен в зависимост от бъдещото споразумение за мир. Ето защо, аргументът за временен и ограничен характер на властта, упражнявана от България върху контролираните от нея „нови земи“, не изключва произтичащите от международното право нейни задължения по отношение на лицата и имуществото в тези територии, защото тази отговорност следва не от качеството ѝ на суверен, а от качеството ѝ на окупационна сила по смисъла на Хагския правилник от 1907 г.

Правното квалифициране на контрола, осъществяван от България върху Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини, като военна окупация има важно значение за определяне на дължимото поведение на българските власти, произтичащо от законите и обичаите за водене на война и международното хуманитарно право. Терминът „окупация“ обаче е упорито избягван в голяма част от трудовете на български изследователи, вероятно поради пейоративното му значение и негативните конотации.

Като правен термин окупацията не съдържа непременно негативна оценка на поведението на окупиращата сила. Напротив, по време на война, признанието от страна на една държава, че има статут на окупатор, представлява своеобразна декларация за намерението ѝ да спазва нормите на международния правопорядък. На тези страници вече бе изтъкнато, че с института на военната окупация международната общност цели да гарантира два фундаментални принципа на международното право: *първо*, защитата на държавния суверенитет от насилствена промяна с използване на военна сила или заплахата с военна сила и *второ*, закрилата на лицата и имуществото в окупираните територии.

От друга страна, избягването на термина „окупация“ е разбираемо, когато се отчитат историческите основания, които е имала България, да

съюз в годините на Втората световна война и студената война (1939-1989). София, 2013. с. 103-104. и др.

търси присъединяването на Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните покрайнини. За тогавашните българска държава и общество това събитие е с историческо значение и е възприемано като справедливо обединение на населявани от българи земи. Като поправка на болезнената несправедливост, причинена от „Ньойския диктат“. Това обединение е най-устойчивият обществен идеал и национална цел след Освобождението, преследвани последователно със съединението на Княжество България и Източна Румелия, с Балканските войни, с участието в Първата и във Втората световни войни. Всички слоеве на българското общество и всички крила на политическия живот, включително легалната и нелегална опозиция, приветстват присъединяването на земите към територията на България. Дните на българско навлизане в земите, 19 и 20 април, са обявени за „Български Великден“, а цар Борис III е наричан „Царят-обединител“.

И наистина, отношението на държавната власт към контролираните територии е като към собствени, а не като към чужди, окупирани земи. За това, освен общественно-политическите реакции, свидетелстват и правните актове на Царството. Дни след навлизането на българската армия – на 23 април 1941 г. са направени първите стъпки към установяване на полицейска администрация и осигуряване на реда. В кратки срокове новите земи са включени в административно-териториалното деление на страната и са установени структурите на българските административни органи. Въведено е българското законодателство, а за ускорената правна синхронизация е приет *Закон за бързото уреждане на неотложни въпроси в освободените земи*, с който Народното събрание делегира законодателната компетентност в тази област на правителството. За благоустрояването на контролираните територии са отпуснати значителни бюджетни средства. По-малко от месец след навлизането в новите земи – в средата на май 1941 г., Народното събрание гласува допълнителен бюджетен кредит от 340 милиона, който е насочен към Вардарска Македония и Беломорска Тракия. През 1942 г. е проведена аграрна реформа със Закон за трудовите земеделски стопанства, като най-бедните слоеве от населението са оземлявани и са реституирани имоти, отчуждени от югославските власти. В периода 1941 – 44 г. за ремонти и строителство на жп линии, шосета, мостове и диги във Вардарска Македония са изразходвани 4,5 милиарда лева. По данни от края на 1944 г. разходите на България за културни, строителни, здравни и социални

мерки във Вардарска Македония са за общо 10 милиарда и 600 милиона лева, а след оттеглянето на българската армия и администрация общите инвестиции в района, заедно с изоставеното българско имущество, се оценяват на 43 милиарда лева¹. Бурно развитие претърпява просветата – за първата учебна година – 1941-42 г. във Вардарска Македония са открити около 800 основни училища, 180 прогимназии, 10 пълни и 7 непълни гимназии². В Скопие е основан университет „Цар Борис III – Обединител“, театър, музей, радио. Сходни са данните за модернизационните и благоустройствени мероприятия на българската държава в Беломорска Тракия³.

От гледище на международното окупационно право задължението на окупационната сила да възстанови обществения ред и обществения живот (чл.43 от Хагския правилник) включва действия, които са във възможностите на окупатора, но не и инвестиция на собствени ресурси, а случаите, в които окупаторите са правили сериозни инвестиции, са редки⁴. Вложения на собствени средства в мащаба на направените от Царство България в присъединените земи, дори когато са продиктувани от собствени интереси на окупиращата държава, са необичаен пример на загриженост за благоустрояването на окупираните територии и заслужават съответното признание от дистанцията на времето. Това поведение на българската държава е отчетено и по време на преговорите за сключването на мирния договор и са взети предвид при репарациите, които България се задължава да плати на Гърция и особено на Югославия. Нещо повече, в последвалите години, именно калкулирането на българските инвестиции в Беломорска Тракия позволяват по-ранното погасяване на задълженията към Гърция.

Нежеланието да се използва терминът „окупация“ става още по-разбираемо, когато се отчете невярната и често крайно негативна интерпретация на действията на българските власти в присъединените земи,

1 Подробно за мероприятията на българската държава във Вардарска Македония Димитров, А. Българското управление във Вардарска Македония (1941-1944): окупация или освобождение, предопределено решение или стратегическа грешка. В: Националното обединение на България 1940-1944. София, 2012. с. 25-54.

2 Пак там, с. 35.

3 Подробно за мероприятията на българската държава в Беломорска Тракия в: Стоянова, В. Беломорието под българското управление през Втората световна война. В: Националното обединение на България 1940-1944. София, 2012. с. 95-116.

4 В този смисъл и Benvenisti...p.80.

които през годините се правят от югославски и македонски изследователи. М. Михов цитира том Пети на „История на македонския народ“ от 2003 г., в който българското управление на Вардарска Македония в разрез с историческите факти за осъществените от България благоустройствени мероприятия и инвестиции на собствени средства е определено като „безобзирен грабеж“ на стопански богатства и културни паметници, поголовно унищожение на културните и историческите паметници и др¹. От друга страна, анализът на М. Михов е пример за това как българските изследователи понякога сами дават основания за взаимната размяна на обвинения в научна необективност и пристрастия. Той смесва верните оценки за модернизационните и благоустройствени усилия и инвестиции на България в присъединените земи с пълно разтоварване от отговорност на българските власти за съдбата на беломорските, вардарските и пиротските евреи без дори попътно маркиране на действията по налагане на антиеврейското законодателство в присъединените територии и организационното и логистично осъществяване на депортацията от българската администрация: „Напълно се премълчава фактът, – отбелязва М. Михов – че поради все още неустановения траен статут на областта по време на войната, евреите нямат българско гражданство. Това е главната причина, поради която, когато властите в Берлин разпореждат на германската администрация на Балканите, македонските евреи да бъдат депортирани в лагера Треблинка, българското правителство не може да запази техния живот“. Това твърдение е неоснователно, защото международните задължения на българската държава за закрила на гражданското население в окупирани територии произтичат не от поданството на лицата, а от международното хуманитарно право и законите и обичаите за водене на война².

За юридическия анализ на законодателните и административни мерки на българските власти в контролираните територии и третирането им като фактически анексирани е важно да се отбележи описанието на правното им положение, дадено от гръцкия първоинстанционен съд на Родопи по т.нар. „дело Комотини“ от 1948 г. след възстановява-

1 Михов, М. Научните фалшификации в Скопие за второто българско управление в Македония от 1941-1944 г.. В: Националното обединение на България 1940-1944. София, 2012.. с.154.

2 Виж по-подробно в параграфи 4, 6 и 7 на тази глава.

нето на гръцкия суверенитет в Беломорието¹. Това съдебно решение, след публикуването му през 1951 г. в авторитетното издание на Университета в Кеймбридж със съдебна практика по международно право *International Law Reports*, се цитира често от чуждестранни изследователи² и се приема за достоверен източник на правна интерпретация относно българската окупационна власт в района. Съдът се произнася по повод завещание, оспорено като недействително, защото в качеството на нотариус е действал български съдия, прилагайки българското законодателство, вместо гръцкия Граждански кодекс. В решението на съда се казва: „Българите въвеждат тяхното гражданско, търговско и наказателно законодателство в този регион; те предприемат ново административно деление на територията; закриват гръцките съдилища и ги заменят с български съдилища, съставени от български съдии, които правораздават в името на българския цар, на български език и прилагат българското процесуално и материално право. На последно място, те назначават и български нотариуси.“ При преценката на приложимото право, гръцкият съд, имайки предвид изискването на чл.43 от Хагския правилник, който задължава окупационната сила да запази завареното законодателство, доколкото то не застрашава сигурността ѝ, отбелязва: „Вярно е, че след като гръцките съдии са напуснали, окупационните власти е трябвало да организират временно гръцко правосъдие (с магистрати от гръцка националност, правораздаващи по гръцкото законодателство).“ След като дава оценка, че в създадалата се *de facto* ситуация това е било невъзможно, съдът заключава: „Понеже прилагането на гръцкото законодателство [в тази ситуация] е непрактично, прилагането на българското правосъдие е в съответствие с международното право.“ Решението на гръцкия съд в интерес на правната стабилност да признае валидността на въведеното българско законодателство, позовавайки се на международното право, стъпва на Хагския правилник, по силата на който след възстановяване на довоенното положение, прав-

1 *In re P.* (Komotini Case), Greece, Court of First Instance of Rhodope, Judgment No. 67 of 1948. In H. Lauterpacht, Elihu Lauterpacht, ed. *International law reports*. Vol. 15. Cambridge University Press, 1951. p.566-567.

2 Виж напр. Benvenisti, p.137 and p.303.

II. Преследването и депортацията на евреите

ните актове на временния суверен – окупационната сила, издадени в съответствие с него, запазват действието си^{1,2}.

Законодателните и административни актове на българската държава по отношение на присъединените земи очертават поведението ѝ на приобретател на териториите и техен суверен, т.е. Царство България третира Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини като анексирани, макар да липсват правните предпоставки за това. Това поведение е често срещано по време на Втората световна война, при това не само от страна на държавите от Оста, но и сред съюзниците в Антихитлеристката коалиция, като например анексията на балтийските държави от Съветския съюз през 1940 г. В коментара на Международния комитет на Червения кръст на Женевската конвенция (Четвърта) относно закрилата на гражданските лица по време на война тази практика от Втората световна война е определена като „**изпреварваща анексия**“ (anticipated annexation) и е подчертано как чрез подобни отклонения от международното право населението в окупираните територии е било лишено от международноправната закрила, произтичаща от Хагския правилник и окупационното право³.

Изпреварващата анексия е в нарушение на международното право и това е добре известно на съюзниците в Тристранния пакт и в частност на Германия, от която в най-голяма степен е зависело уреждането на окончателния статут при евентуална бъдеща победа на Оста във войната. Свидетелство за това е служебна бележка на главния секретар на Министерството на външните работи, Димитър Шишманов, за срещата му с един от съветниците с германската легация в София – Морман⁴. Пово-

1 Пост-окупационното задължение на възвърналата суверенната си власт държава да признае легитимните актове на окупационната сила не е изрично формулирано в Хагския правилник, но произтича имплицитно от правото на окупатора да приема законодателни мерки (чл.43), както и от другите регламентирани в Хагския правилник негови правомощия по отношение на населението и територията. Виж Benvenisti...p.300-304.

2 Този подход на гръцкия съд е сравнително рядък след края на ВСВ. Вероятно поради широкото погазване на Хагския правилник от окупационните сили, ответната реакция на властите на окупираните държави след възстановяване на суверенитета им е също да не признават действието на хагските правила. По-подробно в Benvenisti...p.139-142.

3 Commentary on the Geneva Convention relative to the protection of civilian persons in time of war (Jean S. Pictet gen.ed., 1958), p.275.

4 Служебна бележка на Д. Шишманов от 11 август 1942 г. В: Билярски Ц. и И. Гезенко (съст.) Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Дневници на Министерството на външните работи в правителствата на Георги Кьосеи-

дът е Наредбата за поданството в новоосвободените земи, която притеснява германците с това, че, давайки краен срок на гръцките граждани да приемат българско поданство, България ще ги тласне към изселване в контролираните от Германия части на Гърция и така ще затрудни германската армия и продоволствието в тези райони. Позовавайки се на телеграма на Германското командване „Зюд-Ост“, Морман изтъкнал следния аргумент: *„... в телеграмата се казва преди всичко, че е въпрос, дали България има право да урежда поданството в новоосвободените земи преди да има един договор за мир, засягащ съдбата на тези земи“*. Това виждане прониква, макар и инцидентно, в германските медии с публикуваната във вестник „Дас Райх“ карта на Балканите, в която Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните покрайнини са показани като поставени под българско управление, а не като държавна територия на Царството¹.

Да се правят от това обаче изводи за значими възражения от страна на Германия срещу фактическата анексия, осъществена от България, е неоснователно. Липсва сериозна съпротива на Германия срещу третирането от страна на Царството на присъединените територии като собствени, стига да не се засягат германските военни интереси. За това свидетелства и фактът, че Наредбата за поданството, както и цялото останало българско законодателство остават в сила на територията на Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини, въпреки възражението на германското командване „Зюд-Ост“. В цитираната служебна бележка Димитър Шишманов записва, че е отвърнал на германския представител по категоричен начин: *„...българското правителство в никой случай не може да се съгласи да отмени наредбата за поданството в освободените земи...“*

По същото време германският печат, който без съмнение следва официалните позиции на Третия райх, описва политиката на българската държава спрямо присъединените територии като действия на суверен. Заглавията са показателни: „Охрид – българска национална светиня“, Фьолкишер беобахтер, Берлин, 28 май 1941 г.; „България в нови граници“, Берлинер бьорзен цайтунг, 21 юни 1941 г.; „Уголемена България“, Дас райх, Берлин, 13 юли 1941 г.; „Нова България“, Кьолнише цайтунг, Кьолн,

ванов, проф. Богдан Филов, Добри Божилов, Иван Багрянов, Константин Муравиев (1939-1944 г.), С., Синева, 2006, 326-327.

1 Бар-Зоар, М. Цит. съч. с. 82.

II. Преследването и депортацията на евреите

19 август 1941 г.; „Българското бяло море“, Мюнхнер нойесте нахрихтен, Мюнхен, 25 септември 1941 г. и мн. др¹.

Предприетата от българската държава изпреварваща анексия е отчетена и при сключването на договора за примирие между България и САЩ, Великобритания и Съветския съюз от 28 октомври 1944 г. България се задължава не само да оттегли своите въоръжени сили и администрация от територията на Гърция и Югославия, както е типично при премахване на последствията от военна окупация, но и изрично поема задължение да отмени *„законовите и административни разпоредби, свързани с анексирането и инкорпорирането в България на гръцки и югославски територии“* (чл. 2).

Щом Царство България третира новите земи не като окупирани, а като собствени, изглежда логично да се разсъждава върху възможно възражение, че международното хуманитарно право не е приложимо при оценка на действията на българските власти, а вместо това те трябва да бъдат разглеждани като вътрешен, национален въпрос, спрямо който действа вътрешното законодателство. Известно основание за подобни разсъждения би могло да даде едно сравнително наскоро публикувано свидетелство за наличието на таен двустранен договор между Царство България и нацистка Германия, с което двете държави са се договорили, че Беломорска Тракия и Вардарска Македония се предават на българската държава. Информация за този договор се съдържа в протокол от разпит на германския посланик в София Адолф-Хайнц Бекерле, проведен от съветските служби след края на войната по време на задържането му в Москва. Бекерле твърди, че договорът е бил подписан в края на 1940 г. или началото на 1941 г. По силата на договора към България били присъединени Македония и Тракия, а в замяна България поела задължение да допусне преминаването на германски войски през нейна територия, за да бъдат окупирани Гърция и Югославия. Самият Бекерле не е виждал договора, който бил подписан по време на неговия предшественик Рихтхофен, но съобщава, че научил за него от разговор с цар Борис III в края на 1941 г., а след свое запитване получил потвърждение за съществуването ми от германското Министерство на външните работи. По-късно Бекерле бил уверен лично от външния министър Рибентроп, че договорът действително е бил подписан, но за него знаел мно-

1 Райчевски, С. Българите в световните хроники. 1939-1948.С., Български бестселър-Национален музей на българската книга и полиграфия, 2004, с. 136 и сл.

го тесен кръг от хора. Такъв договор не е открит и за съществуването и за съдържанието му няма сведения в повече от съобщеното от Бекерле пред съветското контраразузнаване¹. Дори да приемем, че двустранният международен договор е съществувал, възражение, изключващо приложимостта на международното право за сметка на националното законодателство може да бъде отхвърлено най-малко на две основания. *Първо*, международното право не допуска анексиране чрез военна сила на територии, намиращи се под чужда суверенна власт. Правно валидно инкорпориране на присъединените земи към българската държава не е настъпвало². *Второ*, от гледище на окупационното право е без значение, че окупаторът не признава естеството на окупационните си действия и третира чужда територия като като суверен – с факта на окупацията върху него тежат задълженията, произтичащи от Хагския правилник и обичаите на войната.

Оборването на подобно възражение срещу приложимостта на международното право не е само теоретично упражнение. Аналогично възражение вече е изтъквано от германски подсъдими пред Нюрнбергските военни трибунали. По т.нар. Расово дело³ защитата възразява срещу повдигнатото обвинение, като твърди, че Хагският правилник е неприложим поради инкорпорирането на Източните територии в Райха и съответно прехвърлянето на въпроса на полето на националното законодателство, а не на международното право. Съдът отхвърля възражението с аргументи, приложими по аналогия и към контролираните от България земи: „*Всяка предполагаема анексия на територии на чужда държава*

1 Протокол допроса обергрупенфюрера СА А. Бекерле. 23 марта 1945 г., ЦА ФСБ России. Н-20808. Л. 34—44. Подлинник. В: Христофоров В.С. (отв. ред.) Тайны дипломатии Третьего рейха: Германские дипломаты, руководители зарубежных военных миссий, военные и полицейские атташе в советском плену. Документы из следственных дел. 1944-1955. М.: Международный фонд „Демократия“, 2011, с.46.

2 Виж в този смисъл Токушев, Д. Антиеврейското законодателство и спасяването на българските евреи. В: Антиеврейското законодателство и неговото преодоляване, София, 2010, с.18.

3 Става дума за дело No 8 или Расовия процес с официално наименование „Съединените щати срещу Грайфелт и др.“ То е част от т.нар. Последващи Нюрнбергски процеси – военните трибунали, които след приключването на заседанията на Международния нюрнбергски трибунал се осъществяват от американските власти в окупирания от тях германска територия. Подсъдими в този процес са 14 високопоставени служители на СС, натоварени с осъществяването на нацистката Програма за расова чистота (Rasse- und Siedlungshauptamt-SS).

II. Преследването и депортацията на евреите

ва, осъществявана по време на война и докато воюващите армии са все още на бойното поле, определяме като недействителна и неефективна. Такива територии не са станали част от Райха, а единствено са останали под германски военен контрол по силата на военна окупация¹.“

Ако се продължи линията на евентуални възражения срещу приложимостта на международното хуманитарно право по отношение на действията на българските власти във Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини, трябва да бъде разгледана още една възможност, позната на международното право по онова време. За юридически път към анексията по време на окупация или дори директното анексиране на чужда територия, без да се установява окупация, се е приемало пълното поражение на завоюваната държава – безусловна капитулация и последвалото правно положение, известно с латинския термин *debelatio*^{2, 3}. За да е налице международноправният институт на *debelatio* и съответен правно валиден трансфер към държавата-завоевател на суверенната власт върху окупираните райони, трябвало да е завладяна цялата територия на една държава, войната да е прекратена и нито една друга сила да не продължава военните действия от името на победената държава⁴. В случай на *debelatio*, окупационното право, произтичащо от Хагския правилник, изобщо не бивало извиквано към действие, а завладелите територията сили придобивали суверенни права да я анексират или да вземат друго решение по свое усмотрение за по-нататъшната ѝ съдба⁵. Тази юридическа конструкция е неприложима към окупацията на Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните

1 Military Tribunal I, „Judgment and Sentence“ (1948). Trial 8 – RuSHA Case. Paper 2. <http://B:digitalcommons.law.uga.edu/nmt8/2>, p.5387.

2 Теорията за *debelatio* като основание за анексиране на една държава е популярна в навечерието и по време на ВСВ. Италианските юристи например се опитват по този начин да аргументират неспазването от страна на Италия на международното право при директните анексии на Етиопия и Албания през 30-те години на 20-ти век. Виж Benvenisti...p.135.

3 С развитието на правата на човека, правото на народите на самоопределение и народния суверенитет, съвременното международно право отхвърля валидността на доктрината *debelatio*, която е освобождавала завладялата чужда територия държава от международните ѝ задължения като окупационна сила, Ibidem, p.163.

4 Ibidem, p.56.

5 Институтът *debelatio*, а не режимът на военната окупация, е широко приеманото правно основание на властта, която съюзническите сили упражняват в Германия след безусловната ѝ капитулация. По-подробно Ibidem, 160-164.

покрайнини, тъй като, независимо от капитулациите и дезинтеграцията на Югославия и Гърция като самостоятелни и независими държави, войната продължава и Антихитлеристката коалиция води военни действия и от името на окупираните от Оста държави.

§ 3. Международноправна закрила на гражданското население по време на Втората световна война. Общи положения.

Еврейското население в контролираните от Царство България югославски и гръцки територии е близо 13 000 души, от които около 8500 души във Вардарска Македония и 4500 в Беломорието. Спрямо тях българското антиеврейско законодателство е приложено изцяло, което води и до лишаването им от политически, граждански, икономически, образователни, културни права и отнемането на собствеността им¹. Специфично за техния правен статус е, че за разлика от еврейското население

1 Заинтересованият читател може да намери редица източници за действията на българските власти спрямо беломорските, вардарските и пиротските евреи. За сборници с архивни документи виж Гринберг, Н. Документи, София, 1945.; Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.) Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943. том 1 и 2, София, 2013.; Тошкова, В., Н. Котев и др. (съст.) България – своенравният съюзник на Третия райх.. София, 1992.; В. Тошкова, М. Колева, Д. Коен, И. Гезенко, А. Танева, Б. Дичев, И. Хаджийски Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи. С., Синева, 2007. За изследвания, посветени изключително на действията на българските власти спрямо евреите в присъединените земи, виж: Хаджийски, И. Съдбата на еврейското население в Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Югозападна България през 1941-44. Дупница, 2004; Стоянова, В. България и евреите от присъединените територии през Втората световна война. В: Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и студената война (1939-1989). София, 2013. с. 105-113.; Аврамов, Р. Четейки архивите на депортацията. В: Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943. том 1, София, 2013, с.11-35.; Ташев, С. Българската администрация във Вардарска Македония през 1941-44 г. и съдбата на еврейското население. В: Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и студената война (1939-1989). София, 2013. с. 114-134.; Везенков, А. Спасяването на българските евреи – уникално ли е наистина? (част 2) // Култура, бр. 36 (2742), София, 2013; Дичев, Б. За (не)спасените евреи или цената на дългото мълчание. – сп. Обектив, бр.206, януари 2013.; Темата за евреите от присъединените земи е разглеждана и в редица изследвания с по-обща тематика – за подробно изследване на библиографията виж Данова, Н. Дългата сянка на миналото. Депортацията на евреите от Западна Тракия, Вардарска Македония и Пирот: състояние на проучването на проблема. В: Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943. том 1, София, 2013, с.36-65.

II. Преследването и депортацията на евреите

ние в старите предели на Царството, евреите в присъединените територии нямат българско поданство. Серията от ограничаващи правата им действия на българските власти е последвана от цялостното изселване на евреите от контролираните от България нови територии и предаването им на Германия. Почти всички намират края си в нацистките лагери на смъртта.

Правният статус на еврейското население в Беломорието, Вардарска Македония и Пирот поставя редица въпроси. За изясняването им на следващите страници последователно ще бъдат разгледани общите положения на международното право по отношение гражданското население по време на война, поданството на лицата от еврейски произход в тези територии, международноправната закрила на имуществото им и на личната им неприкосновеност.

Добре е тук отново да се напомни, че изследване, направено от дистанцията на времето и при силно променен релеф на международния правен ред, след всички научени от Втората световна война уроци за правата на човека, за правата на малцинствата, за закрилата на гражданското население по време на военни действия и пр., крие риска от твърде големи изкривявания в разбирането за онова общество и неговите прояви. Както отбелязва философът Реймон Арон: *„ако [изследователят] използва своята собствена концептуална схема, той ще схване чуждото общество по друг начин, по какъвто самото то не се е схващало, същевременно с това ще изопачи значението му (най-малкото защото той не го разбира по-добре, отколкото то самото се е разбирало)“*¹. Наистина, за изследвателя е невъзможно да избяга от собствената си концептуална схема и затова има риск съвременната правна мисъл да оцвети правния анализ на миналото. В опит да се намали това, по-малко или повече съзнавано, влияние на съвремието и да се удържи проучването на правото в собствената му епоха, на следващите редове ще бъде скицирана картината на възгледите за правата на гражданското население по време на война и за правата на мацинствата такива, каквито са съществували и влияели на мисленето на европейските и български управници и юристи в навечерието и по времето на Втората световна война.

Традицията да се предпазва гражданското население по време на война може да се проследи чак до библейските времена, както сочи хо-

1 Арон, Р. Въведение.. В: Макс Вебер представен от Реймон Арон. Ученият и политикът. С., 2000 г., с.30.

ландският юрист и теоретик на международното право от 17-ти век Хуго Гроций¹. Първият, който предлага да бъде разширена международноправната закрила над гражданите, така че да включва не само живота, но и имуществото им, е швейцарският юрист и философ от 18-ти век, Емер де Вател. Той разглежда еволюцията в отношението към гражданското население по време на война от древността до модерните времена, отбелязвайки, че в първите векове на древен Рим е било обичайно частните лица да губят имота си, защото държавата не е притежавала почти никаква собственост и на практика войните са се водели между общностите в Републиката. *„Но в съвременността войната е по-малко страшна в своите последици за поданика: действията се осъществяват с повече хуманност: един суверен воюва срещу друг суверен, а не срещу невъоръжените граждани. Завоевателят завзема имуществата на държавата, публичната собственост, докато на частните лица се позволява да запазят своята. Те страдат от войната, но косвено; и завоевателят само ги поставя под властта на нов господар“*². Вател допуска, че действията срещу гражданите може да се оправдани, само ако са вдигнали оръжие срещу завоевателя.

Важна роля за осмислянето на войната и последиците от нея за гражданското население изиграва виждането на Жан-Жак Русо, изразено в труда му „За общественния договор“. Той обосновава концепция за войната като конфликт само между управниците на държавите. От тази концепция Русо извежда последиците за управляваните граждани и необходимостта да се разграничава публичната от частната собственост, като върху частната се разпростре имунитет срещу военни посегателства. Според Русо: *„Дори в истинска война, справедливият принцип, докато слага ръка на вражеската държава, на всичко, което принадлежи към публичното, зачита живота и стоката на индивидите: зачита правата, от които произтичат и неговите собствени права“*³. Смята се, че първият, който превръща това разбиране в правна доктрина е прочутият френски дипломат Талейран⁴. Той пише до Наполеон: *„Въз основа на принципа, че войната е взаимоотношение не между хората, а между държавите, в което отделните хора са враго-*

1 Grotius, H. (1964). *The Law of War and Peace: De Jure Belli Ac Pacis, Libri Tres*. Oceana Publications. Book III, Chap. XI, par.9-10.

2 De Vattel, E. *The Law of Nations* (1758 Joseph Chitty ed. and trans., Philadelphia, 1852), Vol. 2, Book 3, chap. 13, para. 195, cited by Benvenisti.

3 Rousseau, J. *The Social Contract*, Book I.4 (G. D. H. Cole trans., 1762) cited by Benvenisti.

4 Benvenisti. Op.cit., p.24.

II. Преследването и депортацията на евреите

*ве само по стечение на обстоятелствата... законът на нациите не позволява правото на война и правото на завоевание, което произтича от него, да засяга гражданите и невъоръжени [вражески] граждани*¹. Това разбиране прониква дълбоко в политическата култура на времето и намира своя ярък израз в известните думи на пруския крал и бъдещ германски император Вилхелм Първи, произнесени при нахлуването във Франция: „Аз водя война с френските войници, но не и с френските граждани.“

Тези интелектуални и философски възгледи за войната получават своя разцвет през 19 век и стават основа на обща теория на войната, известна като доктрината Русо-Порталис по имената на Жан-Жак Русо и на френския юрист, един от авторите на Наполеоновия кодекс, Жан-Етиен-Мари Порталис. Доктрината Русо-Порталис се основава на принципа на хуманността и определя увреждането на онези, които не вземат участие в бойни действия (некомбатантите), като прекомерно. По предложение на Талейран международното право на войната следва да почива на принципа, че държавите трябва да причиняват възможно най-малка вреда. Доколкото и докато гражданите не участват във военните действия, не е необходимо те бъдат увреждани. Това виждане се възприема във военните наръчници на тогавашните армии, а покъсно и в международните конвенции. Смята се, че именно доктрината Русо-Порталис е залегнала в Хагските конвенции от 1899 г. и 1907 г.² В специфичното поле на международното хуманитарно право, това разграничение между комбатанти и некомбатанти води до установяването на правила за закрила на гражданското население и частната собственост в окупираните територии.

Паралелно с развитието на международното хуманитарно право се появява и международноправната защита на малцинствата. Макар че принципите на самоопределението, демокрацията и правата на човека все още не доминират международното публично право в навечерието на Втората световна война (това предстои да се случи в годините след войната), международният правов ред вече познава необходимостта от правна защита на малцинствата. С решение на Парижката мирна конференция през 1919 г. е създадено Обществото на народите (Лигата на нациите). Възложени са му редица функции, които имат за задача да улеснят мирното съжителство между народите. Режимът на закрила

1 Шарл Морис дьо Талейран, цитиран по Benvenisti (2012).

2 Benvenisti. Op.cit. p.390.

на малцинствата не намира място в устава на Обществото на народите, но се регламентира с няколко международни акта: в мирните договори с Австрия (10.09.1919 г.), Унгария (04.06.1920 г.), България (27.11.1919 г.); в специални договори с няколко други държави в Източна Европа като Полша, Чехословакия, Югославия; в специални декларации пред Съвета на Обществото на народите – Финландия, Албания, Литва, Естония, Иран; в специални клаузи в общи договори – относно Мемел (днешна Клайпеда в Литва) и Горна Силезия. Защитата на малцинствата в този период от развитието на международното право все още не е универсална, а се прилага само по отношение на някои държави, предимно в Централна и Източна Европа, включително и България, за които вероятността при липса на международни гаранции да се прибегне до насилие и обезправяване на малцинствата се смята за особено висока¹.

Договорите за покровителство на малцинствата предвиждат: а) държавата да обезпечи за всички свои граждани и чужденци покровителство на техния живот и свобода без разлика от националност, поданство, език, раса и вяра; б) всички жители на държавата имат свобода да изповядват публично или частно всяко вероизповедание и убеждения, чието упражняване не е несъвместимо с обществения ред и добрите нрави.

Съгласно разпоредбите на международните договори за закрила на малцинствата всички поданици на държавата са равни пред закона, притежават еднакви граждански и политически права без разлика на раса, език и вяра; имат равен достъп до публични служби и звания, както и до упражняването на каквито и да е било професии и занятия.

Предвидени са и някои специални права на малцинственото население. То има право да употребява своя майчин език в гражданските и търговски отношения, при изповядването на вярата си, свободата на печата и събранията. Малцинствата имат право със свои средства да създават и управляват благотворителни, религиозни и обществени организации, училища и други възпитателни заведения, в които да си служат свободно със своя език и да изповядват своята религия.

В един от актовете на Общото събрание на Обществото на народите се определят и задълженията на малцинствата към държавата, в която живеят. В решение от 21 септември 1922 г. се казва: „Събранието, като

1 Генов, Г.П. цит. съч., с. 310 и сл.

признава основното право на малцинствата да бъдат покровителствани от Обществото на народите срещу всяко насилие, подчертава едновременно и задължението, което пада върху лицата, принадлежащи на малцинствата по раса, по вяра и по език, да сътрудничат като лоялни граждани с държавата, на която те принадлежат¹.

Договорните клаузи, уреждащи правата на малцинствата, предвиждат гаранции за тяхното спазване като задължават държавата да не приема закони и административни действия, които противоречат на съответните международни договори, а от друга страна възлага на Съвета на Обществото на народите да следи за спазването на поетите задължения. Представителите на малцинствата имат право да се обърнат към този орган с жалба срещу държавата, която не зачита техните права.

Както е известно от хода на историческите събития, Обществото на народите не успява да постигне целите си за гарантиране на мирното съжителство на народите и закрила на малцинствата. Такава оценка дава и правната теория у нас в периода между световните войни². Проф. Георги. П. Генов изтъква, че международноправният режим на малцинствата не дава целените резултати. Държавите неохотно изпълняват задълженията си или даже ги нарушават, а Обществото на народите не успява да даде ефективни гаранции за осъществяване на правата на малцинствата. Преследването на евреите е пример именно за такова поведение на държавите, включително и Царство България, което е в нарушение на международните норми за закрила на малцинствата, действали към онзи момент.

§ 4. Поданството на еврейското население в контролираните от Царство България територии от гледище на международното право

Господстващата в навечерието на Втората световна война концепция за националната държава е тясно свързана с разбирането, че носител на конституционните права не е човешката личност сама по себе си, а поданикът (гражданинът) на съответната държава, разбиран като част от капитала на нацията. Понеже Германия и съюзниците ѝ решават „еврейския въпрос“, стремейки се да му придадат правна форма, лишаването на лицата с еврейски произход от поданство се оказва ключова

1 Пак там, с.313.

2 Пак там, с.314.

предпоставка, за да се постигне привидна легитимност на поредицата от антиеврейски законови ограничения, които е правно недопустимо да се наложат на поданици¹.

Подходът на нацистка Германия за лишаване от гражданство на германските евреи преминава през няколко стъпки². В началото гражданството на евреите се отнема с индивидуално решение за всеки отделен случай. Почти 8000 души остават без германско гражданство по този начин. По-късно с един от антиеврейските нюрнбергски закони – Законът за гражданството в Райха от 15 септември 1935 г., индивидуалният подход е заменен от колективното лишаване от пълноправно гражданство на лицата от еврейски произход, които са обявени за поданици от особена категория с намален обем на правата в сравнение с останалите германски граждани. Така е отворен пътя към поредицата изключителни законови разпоредби, последвали в следващите години, с които се ограничават правата на евреите. Кулминацията на този процес е окончателното лишаване от германско гражданство на голяма част от германските евреи с наредба от 24 ноември 1941 г. С нея от гражданство се лишават лицата от еврейски произход, чието постоянно местожителство е установено в чужбина, независимо от причините или мотивацията им за пребиваване извън Германия. Наредбата е приложена не само по отношение на избралите да напуснат пределите на държавата еврейски емигранти, но и по отношение на депортираните в концентрационните лагери в Полша и в други страни, така, все едно те сами са избрали установяването на „постоянното си местожителство“ в Освиенцим и Трешлинка.

За разлика от Германия, България въвежда антиеврейските ограничения без предварително да лиши евреите от българско поданство. Това се случва с цената на приемане на Закона за защита на нацията и последвалите го ограничителни закони в противоречие с конституционните изисквания за равенство на поданиците³ и с международните задъл-

1 За концепцията за националната държава и нейните граждани като носители на конституционните права и за ролята, която тази концепция изиграва при обезправяването на евреите, виж Fraser, D. National Constitutions...

2 Fraser, D., & Caestecker, F. (2013). Jews or Germans? Nationality Legislation and the Restoration of Liberal Democracy in Western Europe after the Holocaust. *Law and History Review*, 31(02), 391-422.

3 „Чл.57. Всичките Български подданници съ равни предъ закона. Разделение на съсловия въ България не се допуща.“

II. Преследването и депортацията на евреите

жения на Царство България за закрила на малцинствата¹. Българското поданство на евреите обаче се оказва пречка пред финалната стъпка по разрешаването на „еврейския въпрос“ – изселването на евреите извън пределите на страната, поради недопустимостта на експулсирането на собствени поданици. Затова са предприети законодателни стъпки, които създават, от една страна, възможности за отнемане на поданството на евреите от старите предели на страната, а от друга, за недопускане на приемането на българско поданство от еврейското население от новите територии. Първият нормативен акт, с който се проправя пътя за бъдеща депортация е Законът за българското поданство, приет още преди присъединяването на България към Тристранния пакт². В чл. 15 е уредено изгубването на българското гражданство от поданик от *небългарски произход*, който се изсели от България. Подобно на германските разпоредби се предвижда лишаване от поданство не само на лицата, които сами са напуснали пределите на Царството (чл. 15, ал. 1), но и на тези, които са изселени по силата на споразумение между България и друга държава (чл. 15, ал. 3)³. Именно тази разпоредба служи като законово основание на Постановление No. 106 от 2 март 1943 г. на Министерския съвет, в което се предвижда лишаване от българско поданство на евреите, депортирани по споразумението между България и Германия:

„На основание чл. 1 от Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси и чл. 15 от Закона за българското поданство, одобрява се следното:

Лишават се от българско поданство всички лица от еврейски произход, които бъдат изселени вън от пределите на страната, ако до тогава са имали българско поданство“⁴.

1 Виж по-подробно за закрилата на малцинствата в § 3. на тази глава.

2 Д.В. бр.288 от 20 декември 1940 г.

3 Чл. 15. Български поданикът отъ небългарски произходъ, който се изсели отъ Царството, губи българското поданство съ факта на изселването.

Той е длъженъ да ликвидира съ имотите си в тримесеченъ срокъ отъ датата на напускането. Въ противенъ случай съ тяхъ се постъпва по реда предвиденъ въ чл. 20, алинея втора, на настоящия законъ.

Също изгубва българското си поданство, който, по силата на споразумение между България и друга държава се е изселилъ отъ Царството, ако въ самото споразумение не е постановено другоаче.

4 ЦДА, ф.284, оп.1, а.е. 8105, л.32v-33r/v, 37. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.) Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.488-490.

Адресат на това постановление са евреите-български поданици от довоенните предели на България, които е трябвало да бъдат депортирани по силата на споразумението с Германия, сключено между комисаря за еврейските въпроси Александър Белев и специалния германски пратеник Теодор Данекер.

По отношение на беломорските, вардарските и пиротските евреи, въпросът за поданството се развива различно, но целеният ефект е подобен – изселване без пречката, които би представлявало евентуалното им българско поданство.

По-рано подробно бе аргументирана недопустимостта от гледище на международното право на „изпреварващата анексия“, която Царство България предприема по отношение на Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини. При спазване на международните норми и режимът на военна окупация не следва да се предприемат никакви стъпки към промяна на поданството на населението в окупираните територии. Българските власти обаче не се съобразяват с тези юридически пречки и въвеждат ред за придобиване на българско поданство от цялото население в тези земи. Изключени са единствено лицата от еврейски произход.

Твърденията на някои днешни анализатори, че непредоставянето на поданство на евреите в присъединените земи е поради неустановения статут на териториите, не съответстват на фактите. Ако българската държавата третираше Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини като чужди, с неустановен статут и непредставляващи част от собствената ѝ държавната територия, тя нямаше да предостави българско поданство на практика на цялото местно население, с изключение на еврейското. Непредоставянето на поданство на евреите почива не на съображения за неустановения статут на присъединените територии и временния характер на българската власт върху тях, а на политическо решение, вплътено в собственото, българско законодателство – Закона за защита на нацията и Наредбата за поданството в освободените през 1941 година земи¹. В чл. 21, ал. 1, б. „а“ ЗЗН е въведена забрана за лицата от еврейски произход да бъдат приемани за български пода-

1 Д.В. брой 124, 10 юни 1942.

II. Преследването и депортацията на евреите

ници¹. Стъпвайки на тази законова основа, Наредбата за поданството в освободените земи забранява придобиването на поданство за лицата от еврейски произход, независимо че цялото останало местно население получава тази възможност. С наредбата, третирайки териториите като анексирани, законодателят урежда правната връзка на завареното население с югославско и гръцко поданство с Царство България. Така с чл. 1, 2 и 3 от Наредбата се регламентира придобиването на българско поданство от югославски и гръцки поданици от български произход, което става по

1 Чл. 21. Лицата от еврейски произход не могат:

- а) да бъдат приемани за български поданици: жените от еврейски произход следват поданството на мъжете си;
- б) да бъдат избиратели или избираеми, както в публичноправни избори, така и в избори на всякакви дружества и сдружавания с идеална цел, освен ако изборът се отнася до организации само на лица от еврейски произход. Всички лица от еврейски произход, заварени от този закон на изборни длъжности, които не могат да заемат съгласно тая разпоредба, са длъжни да напуснат тия длъжности в месечен срок от влизането на този закон в сила;
- в) да заемат държавни, общински или други служби на публичната власт, както и служби в частноправни организации – освен в организации само на лица от еврейски произход – които имат някой публичноправни привилегии, или които се подпомагат материално от публичната власт. Те не могат да бъдат агенти или представители на държавни, общински или автономни дирекции, институти и др. Всички лица от еврейски произход, които заемат такива служби, са длъжни да ги напуснат в месечен срок от влизането на закона в сила;
- г) да се откупват от военна служба, а се свикват на общо основание, но служат само като трудоваци в отделни трудови групи; негодните за трудова служба се облагат с съответния военен данък;
- д) да членуват в организации, които се намират под надзора на Министерството на войната;
- е) да встъпват в брак или в извънбрачно съжителство с лица от български произход; бракове между лица от еврейски произход и българи, сключени след влизане на закона в сила, се считат за несъществуващи;
- ж) да държат под каквато и да е форма за домашна прислуга от такива лица трябва да бъде освободена в 15-дневен срок от влизането на този закон в сила.

За неизпълнението наредбите на този член виновните се наказват с тъмничен заговор и глоба от 1.000 до 30.000 лева.

право, ако имат местожителство в новите или стари предели на Царството или ако поискат поданство в определен срок. Югославски и гръцки поданици от небългарски произход с местожителство в присъединените територии също придобиват по право българско поданство, като им е предоставена възможност в определен срок да се откажат от него. Право да придобият поданство, обвързано с определен срок за упражняването му, е дадено и на бежанци с руски и арменски произход (апатриди с международно признати нансенови паспорти). Единствената категория заварено население с поданство в някоя от двете победени държави, на което е отказано българско поданство, са лицата от еврейски произход, с изключение на омъжените жени от еврейски произход, които следват поданството на съпруга си (чл. 4, ал. 2 от Наредбата).

На теория евреите запазват досегашното си гръцко или югославско поданство. Гърция и Югославия обаче не съществуват като самостоятелни държави и това превръща евреите в присъединените земи във фактически апатриди. По този начин, еврейското население е лишено от важно средство за закрила на правата им, каквато е дипломатическата и консулска защита. Тази защита се оказва едно от последните препятствия пред налагането на ограничения и депортацията на лицата от еврейски произход. По време на Втората световна война редица държави многократно се застъпват по дипломатически път за свои поданици-евреи пред органите на българската държава, в която тези лица пребивават. В редица случаи това застъпничество се оказва ефективно за запазването на правата им¹.

За това изследване представлява интерес въпросът за съответствието на отказа да се предостави поданство на еврейското население в присъединените територии с международното право. В теорията се приема, че държавата притежава суверенно правомощие да регламентира поданството на собственото си население, което произтича от правилото *ius cogens* за държавния суверенитет. Към онзи момент доктрината за изключителната юрисдикция на държавите по вътрешни въпроси е закрепена в чл. 15, ал. 8 от Пакта на Обществото на народите, според който, когато

1 След решението на Министерски съвет да прилага антиеврейските ограничения и по отношение на евреите-чужди поданици, няколко държави, сред които Испания, Италия и Унгария, се застъпват успешно за правата на своите поданици, пребиваващи в България. Виж архивни документи в: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.453-468.

II. Преследването и депортацията на евреите

при спор между две държави, Съветът на Обществото на народите установи, че въпросът е от изключителна компетентност на някоя от спорещите държави, той се произнася в този смисъл и няма право да отправя препоръки по разрешаването на спора. Пактът не определя кои въпроси са в изключителната компетентност на държавите и оставя тази преценка на органите на Лигата на нациите за всеки конкретен случай. През 1923 г. Постоянният съд за международно правосъдие, орган на Обществото на народите, се произнася по искане на Съвета на Обществото на народите с консултативно мнение по спора между Великобритания и Франция относно декретите за гражданството във френските части на Тунис и Мароко. В мотивите на съдебния акт се посочва изрично: „*Въпросът дали определена материя е или не е от изключителната компетентност на държавата е по съществуването си относителен. Той зависи от развитието на международните отношения. Следователно, според сегашното състояние на международното право въпросите за гражданството попадат, по мнение на Съда, в запазената домейн [на държавата]*”¹. Същевременно Съдът допуска ограничения на изключителната компетентност на държавата по тези въпроси, ако ограниченията произтичат от нейни международни задължения.

Няколко години по-късно принципът за изключителна компетентност на държавата по въпросите на поданството е закрепен в *Хагската конвенция за някои въпроси, засягащи колизията на законите за гражданството* от 12 април 1930 г. В чл. 1 от конвенцията е прогласено правото на всяка държава да определя според своето законодателство кои лица са нейни граждани. В чл. 2 този принцип е препотвърден: „*чл. 2. Всеки въпрос относно това дали едно лице притежава гражданство в определена държава ще се решава в съответствие със законите на тази държава.*“

Международното публично право все пак допуска ограничения на суверенната власт на държавите по въпросите на гражданството. Така, Хагската конвенция от 1930 г. предвижда в чл. 1, изр. 2 задължение на държавите да тълкуват изключителната си компетентност в съответствие с международните конвенции, международния обичай и общопризнатите правни принципи по отношение на гражданството. В преамбюла на Хагската конвенция от 1930 г. са заложили няколко принципа на международното право, за които държавите заявяват, че ще приемат за идеал, към който да се стремят, но не постигат съгласие да превърнат в

1 Permanent Court of International Justice. Advisory opinion No. 4 of 7 Feb 1923.

задължителни правни норми. По-конкретно, държавите заявяват, че ще се стремят да гарантират гражданство за всяко лице и че ще се стараят да премахнат всички случаи, които водят до статус на апатрид.

Тези принципи не остават само пожелателни декларации, а са възприети в редица международни договори от периода. След Първата световна война чрез Версайската система от международни споразумения се въвежда закрила на малцинствата с поредица от мирни договори, включително с Ньойския договор с България. Наред с другото, са уредени въпроси, свързани с поданството на представителите на малцинствата. Според договорите право да получат поданството на държавата, придобила нови територии, имат: 1) всички лица, които имат местожителство там при влизане в сила на международния договор; 2) родените на тези земи. Предвижда се право на избор на лицата от анексираните територии да запазят поданството, което са имали преди анексирането, като се въвежда задължение за тези, които са се възползвали от тази възможност да напуснат пределите на новата държава в определен срок (6 месеца или 1 година)¹.

Според съвременника на събитията и изтъкнат български професор по международно право Георги П. Генов, по отношение на поданството Версайските мирни договори закрепват съществуващо общо начало, т.е. международен обичай, съгласно който: *„всички лица, които имат своето постоянно местожителство в анексираната област и са били поданици на държавата, която е изгубила областта, ipso facto стават поданици на държавата, която анексира“*². Проф. Генов критикува остро решението на Румъния да въведе особен режим за получаване на румънско поданство спрямо българското население в Южна Добруджа след анексията от 1913 г. При този режим българите не получават румънско поданство по право след анексирането, а трябва да преминават през индивидуална административна процедура за получаването му. Правната аргументацията срещу това решение представлява интерес, защото е приложима по аналогия към отказа на Царство България да даде поданство на евреите в присъединените територии. Публикувана в основния по това време труд по международно публично право – учебника на Георги П. Генов от 1939 г., тя е важен пример за правната мисъл в навечерието на войната. Според проф. Генов:

1 Генов, Г.П. Цит.съч., с.312.

2 Генов, Г.П. Цит.съч., с.358.

II. Преследването и депортацията на евреите

„Това поведение на румънската власт е в пълно противоречие с установените норми на междудържавното право, възпроизведени и в договорите за малцинствата. Държавата, която анексира, не може по никакъв начин да откаже поданството си на лицата, които тя завари на постоянно местожителство в анексираната област като поданици на държавата, която отстъпва областта (подчертването мое – З.К.), нито пък да свързва даването на своето поданство с някакви условия, които противоречат на договорите и на установените правила на междудържавното право.“

Срещу възражението, че подобно задължение за Румъния не е изрично закрепено в международен договор проф. Генов изтъква следното:

„Румъните не могат да се позовават на факта, че когато е станала анексията на Южна Добруджа, през 1913 г., договорите за малцинствата не са съществували, нито на другия факт, че никакви разпоредби от този род не съществуват в Букурещкия договор от 1913 г., по силата на който те придобиха тази област, защото, както вече казахме, това са правила, които е изработил междудържавния живот, санкционирани са от междудържавното право и прилагани във всички случаи на анексии на земи между цивилизованите народи. Няма съмнение, че Румъния, отказвайки да даде свое поданство на дотогавашните български поданици, които имаха постоянно местожителство в анексираната Южна Добруджа, извърши нарушение от гледище на междудържавното право“¹.

Показателен за установената международна практика е и фактът, че малко преди разглежданите събития, през есента на 1940 г. при присъединяването на Южна Добруджа, Царство България се придържа напълно към принципа за предоставяне на поданство на лицата с установено местожителство в анексирани територии. Със специален Закон за уреждане на поданството в Добруджа² българско поданство е предоставено на завареното население с румънско гражданство без значение на етно-религиозната му принадлежност, включително и на над 500 лица с еврейски произход с местожителство в Добрич и Силистра³.

Същият извод се съдържа в речта на народния представител Петко Стайнов в заседанието на Народното събрание по повод представеното

1 Генов, Г.П. Цит.съч., с.359-360

2 ДВ, бр.263 от 21 ноември 1940 г.

3 По-подробно по въпроса за поданството на завареното население в Южна Добруджа виж в: Дичев, Б. Въпросът за поданството като елемент от стратегията на „окончателното решение“. Сп. „Обектив“, бр.218, 2014.

за одобрение министерско постановление, с което се изменя Наредбата за поданството в освободените през 1941 г. земи. Той застъпва виждането, че по силата на международното право, след инкорпорирането на Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини, българската държава е трябвало да даде поданство по право на местното население, без да изключва евреите¹.

Въпреки това евреите в Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот не са приети за български поданици. Понеже Царството третира присъединените земи като собствена държавна територия, те се превръщат в чужди граждани в отношенията си с администрацията в населените места, които обитават, независимо че са заварено местно население, установено от векове и поколения на това местожителство. Изложенията на еврейските общини до царя², до министър-председателя Филев³, до Комисарството по еврейските въпроси⁴, в които се моли за българско поданство за завареното по родните си места еврейско население, не дават резултат. Третирани като чужди поданици, намиращи се на българска държавна територия, евреите в присъединените земи, попадат под силата на чл. 50 от Закона за паспортите, пограничните билети и полицейска контрола на чужденците и подлежат на ежемесечна регистрация в областните полицейски управления и от тях ежемесечно се събира такса за временните паспорти от 200 лева за всички мъже на възраст над 15 г. и всички жени над 21 г. По това време антиеврейското законодателство вече е приложено в присъединените земи и са въведени всички антиеврейски икономически ограничения. Разходите за полицейска регис-

-
- 1 Стенографски дневници на 25-то ОНС. Четвърта редовна сесия. 58 заседание. 26 март 1943 г. Книга II, 1157-1166, 1171. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с. 814-817.
 - 2 Изложение от еврейските общини в Македония до цар Борис III с молба за даване българско поданство на евреите от Македония, Скопие, след 10 юни 1942 г. ЦДА, ф. 667К, оп. 1, а. е. 4, л. 26г/v. Оригинал. Машинопис. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с. 317-319.
 - 3 Изложение от еврейските общини в Македония до министър-председателя Богдан Филев с молба евреите от Македония да продължат да се третират като български поданици, Скопие, след 10 юни 1942 г. ЦДА, ф. 667К, оп. 1, а. е. 4, л. 27г/v-28. Оригинал. Машинопис. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с. 320-324.
 - 4 Молба от Скопската еврейска община до Комисарството за еврейските въпроси да се даде българско поданство на евреите в града. Скопие, 12 януари 1943 г. ЦДА, ф. 190К, оп. 3, а. е. 215, л. 15. Оригинал. Машинопис. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с. 349-351.

II. Преследването и депортацията на евреите

трация създават изключителни затруднения за еврейското население, за което свидетелстват не само техните изложения до българските власти, но дори доклади на делегатите на Комисарството за еврейските въпроси. В писма на делегатите до ръководството на Комисарството се настоява за промяна на режима на регистрацията и се изтъква следното: „Плащането на таксата поставя лицата в невъзможност, тъй като от блокираните им суми банката не е почнала изплащането...“¹, „...така също Ви е известно Господин Директоре, че евреите в Битоля към 4000 души болшинството от тях са крайно бедни. [...] Поради това, че полицията ги третира като чужди поданици, ги карат всеки месец да се регистрират, като за всяко лице събират по 200 лв. такси, което ги поставя в невъзможност да плащат, поради това, че им са блокирани средствата, или нямат възможност. [...] Моля Ви Господин Директоре, да се направят постъпки пред компетентните места евреите заварени при освобождението, и които пожелаят да станат български поданици, се приемат за такива, или пък се определи тяхното положение“². Комисарството отговаря лаконично, че регистрацията от полицията и събирането на ежемесечните такси са законнообразни и трябва да продължат. Документът завършва с думите: „да се иска изменението на горната наредба и закон, в смисъл щото бедните евреи да бъдат освободени от въпросните такси, за момента е съвсем нецелъобразно и поради фактът още, че *предстои ликвидиране с еврейството изобщо в България и особено с това в освободените през 1941 година земи* (курсивът мой –З.К.)“³.

В светлината на разгледаните по-горе международни принципи и норми относно гражданството могат да се направят няколко извода за отказа на Царство България да даде българско поданство на евреите от

- 1 Запитване от делегата на КЕВ при еврейската община в Битоля относно организацията на общината, поданството на евреите и дължимите от тях данъци. Битоля, 9 ноември 1942 г. ЦДА, ф. 664К, оп.1, а.е. 4, л.24. Оригинал. Машинопис. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.345-346.
- 2 Молба от делегата на КЕВ до директора на полицията за уточняване поданството на евреите и за постъпки да бъде разрешено на желяещите да получат българско поданство. Битоля, 4 декември 1942 г. ЦДА, ф. 664К, оп.1, а.е. 4, л.33. Оригинал. Машинопис. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.347-348.
- 3 Отказ на КЕВ на молбата за освобождаване на бедните евреи от такса за временни паспортни свидетелства с аргумента за предстоящото ликвидиране на еврейството общо в България и в „новите земи“, София, началото на февруари 1943 г. ЦДА, ф. 190К, оп.3, а.е. 215, л.17. Оригинал. Машинопис. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.352-353.

присъединените земи. Въпреки че международното право оставя свобода на държавите да решават кои лица да приемат за свои поданици, по отношение на беломорските, вардарските и пиротските евреи са нарушени актуалните към този исторически период международнопризнати принципи и хуманни ценности за третиране на малцинствата и за недопускане на възникването на статуса на апатриди. Така, от една страна, Царство България не приема Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини за окупирани и в резултат не признава произтичащите от Хагския правилник от 1907 г. права на гражданското население на победената държава, от които права трябва да се ползват без ограничения и евреите. От друга страна, макар че третира земите като анексирани, и населението като собствено, България отказва поданство само на една група от трайно установеното в тези земи население – евреите. Така те се оказват в положение на правна безизходица – *веднъж*, поради липсващата дипломатическа и консулска защита, защото остават граждани на капитулирала и дезинтегрирани държави, *втори път*, заради отказа да им бъдат предоставени правата, които международното хуманитарно право гарантира на гражданското население на победената държава по време на война и *трети път*, защото са единственото заварено население, установено с трайно местожителство в присъединените територии, на което е отказано българско поданство при изпреварващата, фактическа анексия, осъществена от България.

Това положение на еврейското население в „новите земи“ опровергава твърденията, че те са под германска юрисдикция¹. Видно е от богатата архивна документация, че те се намират под контрола на българските власти, а за да защитят правата си в отношенията си с държавната власт се обръщат с прошения, петиции и молби към българската администрация, която носи насрещно задължение да спазва правата им на едно от двете възможни основания:

1 Виж декларация на 41-то Народно събрание от 8 март 2013 г. по повод 70-годишнината от спасяването на българските евреи и почитането на паметта на жертвите на Холокоста, в която с необоснована от историческите факти категоричност се твърди следното: „Оценявайки обективно историческите събития, днес не може да се оспорва фактът, че 11 343 евреи са депортирани от Северна Гърция и Кралство Югославия, които тогава са под германска юрисдикция». Също и С. Ардити, според когото „Евреите в Тракия и Македония принадлежаха на Третия райх и прост факт е, че една жена може да даде само това каквото има“. В: Ардити, С. Човекът, който изигра Хитлер. Русе, 2013. с.93.

II. Преследването и депортацията на евреите

- като представител на окупационната власт по силата на Хагския правилник от 1907 г. (ако спазва международното право и ги третира като гражданско население в окупирани райони)

или

- като представител на държавата, суверен на територията (ако Царство България следва последователно поведението си на анексирала териториите страна и третира евреите в „освободените земи“ като заварено малцинство в собствената ѝ територия).

Доказателство за това, че евреите от присъединените земи с югославско и гръцко поданство са превърнати във фактически апатриди¹, се извлича *per argumentum a contrario* от съдбата на евреите в тези земи с друго чуждо поданство (негръцко и неюгославско). Малцината, незасегнати от депортацията, евреи в присъединените земи са няколко десетки италиански, унгарски и испански поданици, получили закрилата на съответните дипломатически представителства².

За съжаление това е епоха, в която международното право и закрилата на малцинствата са повече пожелателен и утопичен идеал, отколкото реалност. Във времената на *реалполитик* и хегемонията на силата държавите се чувстват във все по-малка степен задължени да спазват международните правила. Националните интереси са цел, поставяна над всичко и оправдаваща всички средства. Не е изненадващо също, че към международното право с повече охота и даже с упование подхождат по-слабите държави, каквато е България след военните загуби в първите двадесет години на 20-ти век, изправена пред нуждата да защитава правата на българските малцинства, останали в анексираните от съседите територии. Когато България, вече от позицията на силния, като съюзник в Оста, е трябвало да приложи международните принципи за

1 Концепцията за „*де факто* апатридите“ се извлича от международните обичаи и дефинира като такива лицата, които пребивават извън страната на която са граждани и не могат или по основателни причини не желаят да се ползват от дипломатическа и консулска защита от тази държава. Виж по-подробно в: The Concept of Stateless Persons under International Law. Summary Conclusions. *Expert meeting organized by the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, Prato, Italy, 27-28 May 2010.*

2 Виж напр. списък с 24 семейства, „вдигнати“ от домовете им във Вардарска Македония, но освободени от временния лагер в Скопие преди заминаването на влаковете за Треблинка: ЦДА, ф.190К, а.е.171, л.1-2. В: Данова, Н. и Р.Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.682-684.

гражданство на малцинствата в територии, които третира като анексирани, отказва да го направи и превръща беломорските, вардарските и пиротските евреи във фактически апатриди.

Според Ричард Рубенщайн през 20-те и 30-те години на 20-ти век европейските държави използват денатурализацията и лишаването от поданство с нарастваща честота с цел да се освободят от собствените си граждани, приемани като „нежелани“¹. Този жесток правен подход през годините е прилаган по отношение на белогвардейците, към испанските републиканци, към арменците и към евреите. Нацистите са използвали превръщането на евреите в апатриди, както по отношение на германските евреи, така и с настояване пред съюзниците в Оста, включително България, депортираните евреи от контролирани от тях територии да бъдат лишавани от поданство от своите държави не по-късно от момента на депортацията².

При договарянето на депортацията на еврейско население между Германия и България изрична клауза за лишаване от поданство на изселваните евреи с българско поданство е включена в *Споразумението за изселване на най-първо 20 000 евреи в германските източни области*, подписано от Александър Белев, комисар за еврейските въпроси и СС-Хауптштурмфюрер Теодор Данекер:

„Чл. 3, б. „в“. В случай че изселващите еврей не са още лишени от поданство, то това трябва да стане при напускането им българска територия“³.

Тази клауза се отнася до евреите в довоенните предели на страната, понеже само те са български поданици. Не се откриват документални свидетелства с изрични германски настоявания пред българските власти да не предоставят българско поданство на евреите в присъединените територии. Индиректни свидетелства, че германците са очаквали именно това, могат да се извлекат от някои документи, като напр. служебната бележка на Димитър Шишманов, главен секретар на МВНР, в която той записва разговора си с представител на германското посолство. Немският дипломат изразил недоволство от Наредбата за поданството в новоосвободените земи, защото тя създавала опасност нежеланите да приемат българско поданство гърци да се изселят в контролирани

1 Rubenstein, R.L. *The cunning of history: The Holocaust and the American future*. Harper & Row, 1975. p.14

2 Ibidem, p.32.

3 Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.481-483.

от Германия части на Гърция и така да затруднят германската армия и продоволствието в района. Шишманов изтъква два аргумента в защита на Наредбата, единият от които очевидно има предвид еврейското население и индиректно показва, че за гермаците това е важен въпрос: „... за да се прекъсне възможността за лицата от инороден произход, живущи в горните области да приемат чуждо поданство с цел да избягнат задължени-ята, които им налагат българските закони“¹. Забележете, Шишманов посочва „българските закони“, а не германските. Един от многобройните примери, че в отношенията с Германия това население се третира като намиращо се под българска юрисдикция.

Както пише Рубенщайн, описвайки трагичните последици от превръщането на евреите в апатриди: *„Хората без политически права са излишни хора (подчертаването мое – З.К). Те загубват правото си на живот и човешко достойнство. [...] Германците разбираха добре, че една личност няма права, освен ако те не са гарантирани от организирана общност с власт да закриля тези права. Те бяха изцяло последователни в настояването си депортираните да бъдат превръщани в апатриди преди транспортирането им в лагерите“*².

§ 5. Международноправна закрила на правото на собственост на евреите в присъединените територии

Международното право по време на Втората световна война, а макар в по-малка степен и днешният международен правопорядък, не поставят очаквания към военния окупатор да спазва всички права на населението в окупираните територии. Мирновременните стандарти за правата на човека не са мяра за дължимото поведение на държавите в ситуация с извънреден характер, каквато е войната. Ограничаването например на политическите и част от гражданските права се приема за допустимо по време на окупация, тъй като при война и окупация нормалният политически процес е временно преустановен. Някои права на лицата в окупирани територии обаче са обект на закрила от международното окупационно право и сред тях е частната собственост.

По време на Втората световна война частната собственост е защитена с няколко норми на Хагския правилник от 1907 г., които забраняват

1 Билярски Ц. и И. Гезенко (съст.) Дипломатически документи ..., 326-327.

2 Rubenstein. R. L. Op.cit. p.33.

конфискацията (чл. 46), плякосването (чл. 47) и колективното наказание (чл. 50). Определени категории вещи могат да се използват за военни нужди, дори когато са частна собственост (комуникационни, транспортни средства и др.), но трябва да бъде „възстановена и компенсирана след възстановяването на мира“ (чл. 53, ал. 2). Окупаторът има право да реквизира стоки и услуги в обем, съответстващ на ресурсите на окупираната територия, но само за задоволяване на нуждите на окупационната армия и е длъжен да заплаща за тях в брой, доколкото е възможно (чл. 52). Той има право да събира данъци в съответствие, доколкото е възможно, с действащите правила и основа на облагане, като е задължен да поеме разноските за администриране на окупираната територия (чл. 48).

Прилагането на тези норми по отношение на действия на окупационните сили по време на Втората световна война е предмет на редица поствоенни съдебни решения. Действията на Германия по отношение на частната собственост в окупираните по време на войната зони са получили своята правна квалификация в няколко дела пред нюрнберските военни трибунали. Тази съдебна практика представлява интерес поради приложимостта по аналогия на съдържащото се в нея тълкуване на международното право спрямо сходни действия на българските власти във Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини и затова ще бъде разгледана в следващите страници.

Разпоредбата на чл. 43 от Хагския правилник възлага на окупационната сила задължение да предприеме всички мерки, които са в нейните възможности, за да възстанови и осигури, доколкото е възможно, обществения ред и сигурност, като едновременно спазва, освен когато е абсолютно невъзможно, действащото законодателство на окупираната държава. Нюрнберските военни трибунали тълкуват тази норма като позволяваща експроприацията на частна собственост само при наличието на конвентната цел – запазване и поддържане на обществения ред и сигурност. Акцентът се поставя върху ограниченията, заложили в чл. 43 като се изтъква, че тази разпоредба съдържа един от основните стандарти в Хагския правилник: *личните и имуществени права на лицата в окупираните територии, не трябва да бъдат нарушавани, освен когато това е наложено от извънредни обстоятелства, застрашаващи обществения ред и сигурността*. На окупационната сила е забранено налагането на каквато и да е нова концепция на закона, действащ в окупираните територии, освен ако тя не се основава на изискванията за обществен ред и сигур-

II. Преследването и депортацията на евреите

ност. Въвеждането от германските окупационни власти на имуществени ограничения, прокарващи нацистките расови теории, не могат да бъдат обосновани с нуждите на обществения ред и сигурност¹. Още по-категорична оценка се открива в решението по дело No. 3 от Последващите нюрнбергски процеси, т.нар. Процес срещу съдиите²: „Разпространето и прилагането в [окупираните] територии на дискриминационния закон срещу поляците и евреите подпомага признаваната открито цел за расово преследване и унищожение. В приемането и налагането на този закон окупационната сила, по наше мнение, нарушава разпоредбите на Хагската конвенция“³. Конкретните разпоредби, нарушени с дискриминационните закони, са преамбюла⁴, чл. 43⁵ и чл. 46⁶ от Хагския правилник. *Когато са приети и наложени в окупираните територии дискриминационни закони, засягащи частната собственост, всички транзакции на имущество в резултат от прилагането на тези закони, също представляват нарушения на Хагския правилник, съгласно практиката на нюрнбергските трибунали*⁷.

- 1 Решение на Нюрнбергския военен трибунал по дело No. 10, *United States of America vs. Alfred Krupp, et. al.* Виж в: LAW REPORTS OF TRIALS OF WAR CRIMINALS. *Selected and prepared by* THE UNITED NATIONS WAR CRIMES COMMISSION. Vol.10. London.1949. p.135.
- 2 *The United States of America vs. Josef Altstötter, et al.*
- 3 Решение на Нюрнбергския военен трибунал по дело No. 3, *United States of America vs. Josef Altstötter, et al.* Виж в: *Trials of war criminals before the Nuernberg military tribunals under Control Council Law No.10, Vol.3, United States Government Printing Office, Washington, 1951. p.1076.*
- 4 „До приемането на по-пълнен кодекс на военното право, Високодоговарящите страни на мират за необходимо да обявят, че в неуредените в приетия от тях Правилник случаи, населението и воюващите остават под закрилата и действието на принципите на правото на народите, така както те произтичат от прилагането им между цивилизованите народи, от законите на хуманността и от обществената съвест.“
- 5 „Чл. 43. След като властта на легитимното управление е фактически преминала в ръцете на окупатора, същият е длъжен да вземе всички мерки, които са в неговите възможности, за да възстанови и осигури, доколкото е възможно, обществения ред и обществения живот, като спазва, освен ако не е абсолютно невъзможно, действащите закони на страната.“
- 6 „чл. 46. Семейната чест и права, животът на лицата, частната собственост, както и религиозните убеждения и практики, трябва да бъдат спазвани. Частната собственост не може да се конфискува“
- 7 Решение на Нюрнбергския военен трибунал по дело No. 10, *United States of America vs. Alfred Krupp, et. al.* Виж в: LAW REPORTS OF TRIALS OF WAR CRIMINALS. *Selected and prepared by* THE UNITED NATIONS WAR CRIMES COMMISSION. Vol.10. London.1949. p.135.

Международните норми за закрила на частната собственост по време на война са флагрантно нарушени от българските власти с прилагането по отношение на беломорските, вардарските и пиротските евреи на дискриминационното антисемитско законодателство и въведените с него имуществени репресии – еднократният данък върху еврейското имущество, лишаването от собственост по Закона против спекулата с недвижими имоти, отнемането на различни категории движими вещи, разнообразните забрани за извършване на стопанска и професионална дейност и съответната ликвидация на търговските предприятия. Най-значимото посегателство върху частната собственост на беломорските, вардарските и пиротските евреи е отчуждаването на цялото притежавано от тях недвижимо и движимо имущество, което българските власти предприемат паралелно с депортацията.

Хагският правилник забранява конфискацията на имущество, обект на частна собственост (чл. 46, ал. 2). Отчуждаването на частна собственост е позволено под формата на реквизиции само, ако е с цел военна необходимост (чл. 52), а в случая такава не може да бъде обоснована по няколко причини.

Първо, поради вида на отчужденото имущество – отнети са всички притежавани от евреите движими и недвижими вещи (жилищни и стопански имоти, покъщнина, инвентар и др.), а не определени категории имоти и вещи, необходими за нуждите на окупационната армия. *Второ*, поради размера – цялото притежавано от евреите имущество отново без връзка с конкретна военна необходимост. *Трето*, поради дискриминационния начин, по който е осъществено отчуждаването – само спрямо лицата от еврейски произход. На следващо място, дори при наложени от военна необходимост реквизиции, Хагският правилник изисква съответно обезщетяване и компенсация по възможност в брой (чл. 52, ал. 3). Наистина, едно от постановленията на Министерски съвет¹, с които се подготвя нормативната рамка на депортацията на евреите – постановление No. 126 от 2 март 1943 г., регламентира възмездното отчуждаване на имуществото на изселените евреи. Предвижда се отчуждаване в полза на държавата на недвижимите имоти срещу заплащане с поименни неотчуждаеми облигации с 3 % годишна лихва, платими в 20-годишен срок. Движимите вещи на всички лица от еврейски произход, които бъ-

1 ЦДА, ф. 284К, оп. 1, т. II, а. е. 8105, л. 32v-33r/v, 36r/v, 37. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с. 495--496.

II. Преследването и депортацията на евреите

дат изселени въвн от пределите на страната, се продават от Комисарството за еврейските въпроси, а сумите се внасят по блокираната сметка на собственика-евреин или по сметката на фонда „Еврейски общини“, когато собственика е неизвестен.

Ако приемем, че българските власти предприемат отчуждаването не като реквизиции за военни нужди, а като суверен, защото третият земите като анексирани, отново ще се натъкнем на противоречие с релевантното за този исторически период международно право, което изисква, когато се отнемат имотите на чужди поданици, изселвани от анексирани територии, да се позволи на собствениците да продадат в определен срок своите недвижими имоти на местни поданици чрез свободния пазар или да им се заплати от държавата „справедливо, равноценно обезщетение“¹. Неотчуждаемите облигации с 20 годишен падеж не могат да бъдат определени като равностойно обезщетение за цялото притежавано от тези хора имущество и като справедлива компенсация при изпращането им в друга държава без каквито и да е средства за издръжка и препитание.

При това намерението действително да се обезщетят собствениците – евреи се опровергава от историческите данни. Редица архивни документи свидетелстват, че се е очаквало българската държава да се обогати от имуществото на изселените евреи. Доказателства за това се откриват в преговорите с Германия по подготовката на депортацията. Българските и германските власти „се пазарят“ известно време за размера на компенсацията, която да заплати българската държава на Германия за разносните ѝ като страна, приемаща депортираните лица. България оспорва германското искане за 250 марки за депортирано лице от еврейски произход и настоява за намаляване на сумата. По този повод в паметна бележка от 09.10.1942 г. на отдел „Дойчланд“ на германското Министерство на външните работи се посочва: „След като новото българско законодателство предвижда и специално изселване на тези евреи, би трябвало да предложим на българите да изселят тези евреи на Изток. Ние сме готови да ги приемем. Въпросът за един общ дял в разходите, чийто размер може да се движи в известно съотношение с *имуществата, останали на разположение на България* (подчертаването мое – З.К.),

1 Генов, Г.П. Цит.съч., с.363.

би могъл да бъде разрешен в кратко време“¹. Малко по-късно в секретна телеграма от 15 октомври 1942 г. на заместник-държавния секретар на германското Министерство на външните работи, Мартин Лутер, до германския пълномощен министър в България Адолф-Хайнц Бекерле, конкретизирайки сумите по разноските за депортацията, се казва: „Предвид факта, че *България ще получи имуществото на изселените евреи* (подчертаването мое – З.К.) и с оглед на обстоятелството, че Райхът трябва да понесе значителни разходи, предлагаме заплащането на една обща сума, която първоначално да възлиза на 250 марки [на човек]“². През декември в информация на съветник от секция „Дойчланд“ за продължилите преговори относно разноските по депортирането на евреите се отбелязва: „Що се отнася до оспорваната от българската страна сума за покриване на съответните разходи, трябва да се отбележи, че както във връзка с размера на разходите за транспортирането, снабдяването, предоставянето на лагери и т.н., така и по отношение на *очакваната печалба за българското правителство при конфискацията на имуществата на изселените евреи* (подчертаването мое – З.К.) тази сума е реална“³. В секретно донесение от германската легация в България, изготвено няколко дни след завършването на депортацията на евреите от новоприсъединените земи, след като се признава, че „в България не съществува еврейски въпрос в такава форма, като в Райха“ и че в страната „няма нито идеологически, нито расови предпоставки, за да се представи решаването

- 1 Паметна бележка на отдел „Дойчланд“ от германското министерство на външните работи до заместник-държавния секретар на същото министерство Мартин Лутер относно разрешаването на еврейския въпрос в България, Берлин, 9 октомври 1942 г., РА АА, Bestand: Inland 11g, Bd. 183, Bl. 486236. В Тошкова, В. и др. България – своенравният съюзник на Третия Райх. София, 1992 г., с.88-89.
- 2 Секретна телеграма No 1769 на заместник-държавния секретар на германското Министерство на външните работи Мартин Лутер до германския пълномощен министър в София обергрупенфюрер Адолф-Хайнц Бекерле за готовността на Райха да депортира българските евреи, Берлин, 15 октомври 1942 г., РА АА, Bestand: Inland 11g, Bd. 183, Bl. 486234. В: Тошкова, В. и др. България – своенравният съюзник на Третия Райх. София, 1992 г. с.89.
- 3 Информация на съветника от секция „Дойчланд“ на германското Министерство на външните работи Карл Клингенфус до германската легация в София за предстоящото изпращане на експерта по еврейските въпроси хауптштурмфюрер Теодор Данекер в България като помощник на полицейския аташе в легацията, Берлин, 4 декември 1942 г., РА АА, Bestand: Inland 11g, Bd. 183, Bl. 486272. В Тошкова, В. и др. България – своенравният съюзник на Третия Райх. София, 1992 г., с.107.

на еврейския въпрос пред българския народ като спешна и неотложна необходимост“, се прави следната оценка на мотивите на българските власти за депортацията: „С изселването на евреите българското правителство преследва преди всичко материални интереси, изразяващи се в намерението имуществото на изселените евреи да бъде предоставено на надеждни българи (подчертаването мое – З.К.), с което последните ще бъдат задоволени и едновременно с това размирните евреи в новите български райони да бъдат подменени с българи“¹.

Действително, след изселването на евреите от присъединените земи, са многобройни случаите, в които тяхно имущество е предоставяно на публични институции, обществени и религиозни организации, търговски предприятия, отделни граждани². Архивните документи на Комисарството за еврейските въпроси свидетелстват и за това, че голяма част от сумите от продажбите не постъпват по личните сметки на евреите, а по сметка на Комисарството поради невъзможност да се установи собственика. На 23 юли 1943 г. привидното охраняване на интересите на собствениците е изоставено и всички средства от продажби на еврейското имущество с решение на Комисарството за еврейските въпроси са насочвани към неговите сметки³.

§ 6. Международноправна закрила на евреите в присъединените територии срещу принудително изселване

На 22 февруари 1943 г. е сключено българо-германско Споразумение за изселване най-първо на 20 000 евреи в германските източни области⁴. Споразумението е подписано от комисаря за еврейските въпроси Александър Белев и специалния германски пратеник СС-Хауптштурмфюрер Теодор Данекер. Според заглавието на документа на изселване подле-

-
- 1 Секретно донесение от германската легация в София до Главното управление за имперска безопасност относно хода на изселването на евреи от България, София, 5 април 1943 г., прочел Бекерле, РА АА, Bestand: Inland 11g, Bd. 183, Bl. 486316-486319. В Тошкова, В. и др. България – своенравният съюзник на Третия Райх. София, 1992 г., с.126-132.
 - 2 Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943. том II, София, 2013, раздел 6. „Вещите и парите“.
 - 3 Аврамов, Р. Четейки архивите на депортацията. В: Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943. том I, София, 2013, с.29.
 - 4 ЦДА, ф.190К, оп.1, а.е. 8518, л. 1-3. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.481-483.

жат 20 000 евреи от „новите български земи Тракия и Македония“. Така формулиран, предметът на съглашението е явно неизпълним поради по-малката численост на еврейското население в тези земи (под 12 000 души) и вероятно по тази причина в текста на споразумението изразът „в новите български земи Тракия и Македония“ е зачертан на ръка. Съпътстващи архивни документи и последвалите действия по „вдигането“ на евреи в старите граници на страната свидетелстват, че недостигащите за изпълнение на споразумението около 8000 души са т.нар. „нежелани евреи“ от довоенните предели на България. Имплицитно потвърждение на това се открива и в текста на самото споразумение, което предвижда в т.3, б. „б“, че изселените евреи, които не са лишени все още от българско поданство, ще бъдат лишени от него при напускане на българската територия. Очевидно тази клауза се отнася до евреите от старите предели, доколкото в присъединените земи еврейското население не притежава българско поданство.

На 2 март 1943 г. въз основа на *Закона за възлагане на Министерския съвет да вземе всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси* правителството приема седем постановления¹, с които регламентира правните и организационни предпоставки за депортацията². С постановление № 127 депортацията на 20 000 лица от еврейски произход се възлага на комисаря за еврейските въпроси. С постановление № 116 се лишават от българско поданство всички лица от еврейски произход, които бъдат изселени вън от пределите на страната, ако дотогава са имали българско поданство. Постановление № 114 възлага на Главната дирекция на железниците да превози без заплащане депортираните лица. В текста изрично се споменава, че се предвижда изселване и съответно превозване с влакове и на евреи от старите предели на страната³. Останалите постановления уреждат гражданската мобилизация на

1 ЦДА, ф.284К, оп.1, а.е. 8105, л.32v-33r/v, 37. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.492-497.

2 Тези постановления са един от най-ярките примери за пороците на закона, с който се делегира на МС законодателни правомощия. Те са внесени в парламента за одобрение едва след като евреите от присъединените земи вече са депортирани и предадени в германски ръце, а парламентарната санкция безмислена.

3 „Възлага се на Главната дирекция на железниците да превози, без заплащане с нарочни влакове или поединично с отделни вагони, всички лица от еврейски произход живущи в Македония Беломорието или старите предели на страната, подлежащи на настъпяване в лагери, до местата определени от Комисарството за еврейските въпроси.“

II. Преследването и депортацията на евреите

длъжностните лица, натоварени с дейности по изселването и опазването на имуществото на депортираните лица, реквизирането на помещения и имоти за временни лагери, отчуждаването на цялата собственост на изселените евреи и др. В допълнение, на 5 март 1943 г. е приет още един правителствен акт – Постановление № 29 на Министерския съвет, с което е разпоредено изселването и на тези евреи от присъединените земи, които по това време са били мобилизирани в еврейските трудови групи или по реда на гражданската мобилизация¹.

Проведената от Комисарството за еврейските въпроси подготовка на депортацията се отличава с прецизност и бюрократично внимание към детайлите. Комисарството приема подробни *Общи упътвания* за провеждане на акцията по депортирането на евреите, множество планове за изселването като цяло и по региони, инструкции и заповеди до представителите на Комисарството по места². Обхванати са въпроси като тактиката на „вдигането“, така че да се осигури внезапност и изненада, изграждането и организацията на временните лагери, изхранването на депортираните лица и отчетността на направените за това разходи, медицинските прегледи и обезпаразитяването, график на отпътуване на влаковете и редица други. Акцията по депортирането се координира от коменданти на Комисарството за еврейските въпроси по места. „Вдигането“ се планира да бъде осъществено от полицията с помощта на армията. Формирани са „ударни групи“ по отвеждането, състоящи се от стражари. Създадени са „комисии по прибиране на сумите и скъпоценностите“, включващи директора на местния клон на БНБ, данъчния началник, помощник-кмета и полицейския началник в съответното населено място. Към всяка такава комисия се формират две „претърсвачни групи“ от по 6 мъже и 6 жени, служители от общината и полицията. „Претърсвачите“ са инструктирани да изземват всички ценности с изключение на брачните халки. На нарочни тричленни комисии се възлага след прибирането на евреите да разпечатат жилищата им и да опишат намиращите се там вещи. В тези комисии са ангажирани околийските агрономи, околийските инженери, околийските училищни инспектори, директорите на гимназиите и прогимназиите, държавните контролори при общините, началниците на гражданските отделения при общините, околийските ветеринарни лекари и др. Превозването в пределите

1 Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с. 497-498.

2 Пак там, с. 510 и сл.

на страната се извършва с товарни влакове на БДЖ и военни камиони. Всеки влак се придружава от полицейска охрана, като на вагон се пада охрана от поне един стражар. Стотици хора, на практика цялата българска администрация в присъединените територии, са ангажирани по един или друг начин с депортацията на еврейското население.

В Беломорието акцията започва на 4 март 1943 г. между 2:00 и 4:00 часа сутринта с блокада от български военни части на градовете с еврейско население. Ударните групи, съставени от полицаи, извеждат всички евреи от домовете им и ги затварят в предварително приготвените като временни лагери складове за тютюн. Беломорските временни лагери са разположени в градовете Гюмюрджина (за еврейското население от Гюмюрджина и Деде-Агач), Ксанти (за Ксанти и Саръ-Шабан), Драма, Кавала (за Кавала, о-в Тасос и Правище) и Серес (за Серес и Зиляхово). За да се намали паниката, на евреите се обяснява, че са отвеждани в старите предели на България и им е предоставен половин час, за да приготвят дрехи, постели и посуда, които да отнесат със себе си – до 40 кг. на възрастен и до 20 кг. за дете. След кратък престой във временните лагери, наричани в част от документите „концентрационни лагери“¹, между 5 и 10 март 1943 г. хората са превозени с влакове и военни камиони до етапните лагери в старите предели на Царството в Горна Джумая и Дупница, а от там с товарни влакови композиции на БДЖ за Лом, откъдето отплават на 20, 21 и 22 март 1943 г. с четири кораба по Дунав за Виена. Както пише в доклада си до вътрешния министър Александър Белев, „[н] емската полиция пое формално евреите от Лом. Охраната на корабите обаче остана да се извършва от българска полиция до Виена или евентуално и по влака до Катовице“². Общо от Беломорието са депортирани 4256 души. „Вдигането“ и депортацията на еврейското население от Вардарска Македония и Пирот започват на 10 март през нощта и протичат по аналогичен начин. Временният лагер, в който са концентрирани македонските евреи, е разположен в тютюневата фабрика Монопол в Скопие. По данни от отчета на Комисарството за еврейските въпроси от Битолска област са депортирани 3264 души, от Скопска област – 3825 (3282

1 Правилник за вътрешния ред в учредения концентрационен лагер в Кавала за прибиране на всички лица от еврейски произход. ЦДА, ф. 190К, оп.1, а.е.380, л.285-287. В: Данова, Н. и Р.Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.638-642.

2 ЦДА, ф.2123, оп.1, т. II, а.е. 4096, л.162-164. В: Данова, Н. и Р.Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.560.

II. Преследването и депортацията на евреите

от Скопие и 543 от Щип). От Западните покрайнини са депортирани 185 жители на Пирот¹. Евреите от Вардарска Македония са предадени на германците в Скопие, а от там са превозени с влакове през Белград на 22, 25 и 29 март 1943 г. и намират смъртта си в Трешлинка.

След опустошенията на Втората световна война, за международната общност става пределно ясно, че депортациите на малцинствени групи и етническите чистки по време на окупация трябва да бъдат изрично забранени. В Четвъртата Женевска конвенция от 1949 г. относно закрилата на гражданските лица по време на война тази забрана е предвидена експлицитно². В действащото по време на Втората световна война международно договорно право подобна изрична клауза липсва, защото е приемано за безспорно, че забраната за депортация на гражданско население е част от международните обичаи на войната³. Затова напри-

1 ЦДА, ф. 190К, оп.3, а.е.103, л.2-12. В: Данова, Н. и Р.Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.569.

2 **„Член 49. Депортирания, премествания, евакуация**

Принудителните премествания, масови или индивидуални, както и депортирането на закриляни лица извън окупираната територия на територията на държавата окупаторка и на територията на която и да е друга държава, окупирана или не, са забранени независимо от мотивите.

Държавата окупаторка може да предприеме цялостна или частична евакуация от определена окупирана област, ако сигурността на населението или повелителни съображения от военен характер налагат това. Такава евакуация не може да включва разместване на закриляни лица извън границите на окупираната територия освен ако поради причини от материален характер това разместване не може да се избегне. Така евакуираните лица ще бъдат върнати обратно по домовете им веднага щом военните действия в тази област приключат.

Държавата окупаторка, предприемайки тези премествания или тези евакуации, ще осигури в рамките на практически възможното закриляните лица да бъдат подходящо настанявани, разместванията да стават при задоволителни условия на здравословност, хигиена, безопасност и прехрана и членовете на едно и също семейство да не бъдат разделяни.

Държавата покровителка ще бъде уведомявана за преместванията и евакуациите веднага щом те бъдат извършени.

Държавата окупаторка няма да задържа закриляните лица в някоя област, особено изложена на опасностите на войната, освен ако сигурността на населението или повелителни военни съображения не изискват това.

Държавата окупаторка няма да депортира или премества част от своето гражданско население на завзета от нея територия.“

3 Henckaerts, Jean-Marie, Louise Doswald-Beck, and Carolin Alvermann, eds. *Customary International Humanitarian Law: Volume 1, Rules*. Vol.1. Cambridge University Press, 2005, p.579.

мер, в Хагския правилник от 1907 г. изрична разпоредба в този смисъл не била включена, защото според договарящите се държави депортациите са „под минималния стандарт на цивилизованост и по тази причина не налагат нарочна забрана“¹.

Недопустимостта на депортациите по време на Втората световна война от гледище на международното право се обосновава с редица аргументи, извлечени от релевантните клаузи на Хагския правилник от 1907 г., в богата по обема си съдебна практика по отношение на депортации на гражданско население от окупираните от съюзниците в Оста територии и именно тя ще бъде разгледана на следващо място.

Действията на окупиращата държава спрямо населението в окупираните зони се ограничават от правилото на т.нар. „Клауза на Мартенс“ по името на юриста и дипломат Фридрих Мартенс². Тя е част от преамбюла на Хагската конвенция за законите и обичаите на сухоземната война от 1899 г. и с малки корекции е възпроизведена и в Хагския правилник от 1907 г. Според нея: *„До приемането на по-късен кодекс на военното право, Високодоговарящите страни намират за необходимо да обявят, че в неуредените в приетия от тях Правилник случаи, населението и воюващите остават под закрилата и действието на принципите на правото на народите, така както те произтичат от прилагането им между цивилизованите народи, от законите на хуманността и от обществената съвест.“*

Клаузата на Мартенс е основополагаща в международното хуманитарно право³. Към нея многократно се е прибягвало и се прибягва и до днес, когато по пътя на тълкуването са запълвани празноти в международните норми относно третирането на гражданското население (некомбатантите) и комбатантите. Клаузатата на Мартенс е едно от правните основания на наказателните норми, съдържащи се в Нюрнбергската харта⁴, с които редица деяния, включително и депортациите на

1 Horvitz, Leslie Alan, and Christopher Catherwood. *Encyclopedia of war crimes and genocide*. Info-base Publishing, 2009. p.123.

2 Фридрих Мартенс (1845-1909), известен още и като Фьодор Мартенс, е руски юрист, автор на трудове по международно право, дипломат, един от организаторите на Хагските мирни конференции от 1899 г. и 1907 г.

3 Подробно за значението на клаузата Мартенс в международното право вж. в: Ticehurst, R. (1997). The Martens Clause and the laws of armed conflict. *INTERNATIONAL REVIEW-RED CROSS*, 125-134.

4 „Нюрнбергска харта“ се нарича Хартата на международния военен трибунал, приета с международния Договор за съдебното преследване и наказване на главните военни

II. Преследването и депортацията на евреите

гражданско население, се квалифицират като военни престъпления и престъпленията срещу мира и човечеството¹. По силата на тази клауза, при всички случаи, непосочени изрично в Хагския правилник, населението в окупираните територии е под закрилата на принципите на правото на народите, така както те произтичат от прилагането им между цивилизованите народи, от законите на хуманността и от обществената съвест: „*Преамбюлт е много повече от пожелателна декларация. Той представлява обща клауза, която превръща употребата, установена между цивилизованите народи, законите на хуманността и повелите на обществената съвест в правна мяра, която да бъде прилагана, ако и когато специфичните разпоредби на [Четвъртата Хагска] конвенция и [Хагския] правилник, който е приложение към нея, не уреждат определени случаи, възникващи по време на война или съпътстващи военните действия*“².

Съществен за предмета на настоящото изследване е доводът, че от клаузата на Мартенс следва и забрана за депортация на гражданското население от окупираните територии и регламентирането на депортацията като военно престъпление, подсъдно на Международния военен трибунал³. Стъпвайки на тази клауза от международното договорно право, Нюрнбергската харта дефинира военните престъпления в чл. 6, б.

престъпници от европейските страни от Оста, сключен от СССР, САЩ, Великобритания и Франция по време на Лондонската конференция от 1945 г. С нея са регламентираны статута, материалните и процесуалните правила, по които заседава Международния военен трибунал в Нюрнберг.

- 1 Някои правни въпроси, свързани с Нюрнбергските военни трибунали предизвикват полемика още по време на процесите. Правната дискуссия се развива в последвалите години, продължавайки и до днес. Нюрнбергската харта въвежда четири категории престъпления – против мира, против човечеството, военни престъпления и конспирация за извършването на някое от престъпленията в първите три категории. В теорията се спори стигнало ли се е до недопустима ретроактивност на нормите относно новосъздадените категории престъпления, но този спор не се отнася до военните престъпления, а само до престъпленията срещу мира и човечеството. За военните престъпления се приема, че по време на нюрнбергските трибунали вече са имали солидна правна основа – Хагските конвенции за законите и обичаите на войната и натрупаният преди ВСВ опит по прилагането на конвенциите. По тази причина в това изследване се позовавам на практиката на нюрнбергските трибунали по отношение на небудещите спор военни престъпления.
- 2 Решение на Нюрнбергския военен трибунал по дело No 10, *United States of America vs. Alfred Krupp, et. al. Виж в: LAW REPORTS OF TRIALS OF WAR CRIMINALS. Selected and prepared by THE UNITED NATIONS WAR CRIMES COMMISSION. Vol.10. London. 1949. p.133.*
- 3 Matthee, Mariëlle, Brigit Toebes, and Marcel Brus. *Armed Conflict and International Law: In Search of the Human Face*. Springer, 2013, p.18.

„б“ като нарушения на законите и обичаите на война. Сред изчерпателно изброените престъпни деяния изрично се посочва *„депортацията с цел робски труд или за каквато и да е друга цел на гражданско население на или в окупирана територия“*.

Депортациите на гражданско население, извършени от съюзниците в Оста по време на Втората световна война, са квалифицирани като военни престъпления в обилна практика на нюрнбергските военни трибунали във френската¹ и американската² окупационна зона в Германия, на съдилищата в Китай³, Израел⁴, Холандия⁵, Полша⁶ и др. Сред тези дела няма случай, в който депортация на гражданско население от окупираните от съюзниците в Тристранния пакт територии да е приета за допустима от гледище на международното право и на това основание отговорните за депортацията лица да са оправдани.

В международноправната доктрина и в междудържавните отношения недопустимостта на депортациите на гражданско население по време на Втората световна война е безспорен въпрос. У нас обаче в последните години се изтъкват, макар извън академичната дискусия и аргументация, отделни мнения, че изселването на еврейското население от Беломорието, Вардарска Македония и Пирот не представлявало военно престъпление или друго нарушение на международното право, защото по онова време липсвала забрана за принудително изселване от окупираните територии. Тези мнения отразяват като ехо възраженията, изтъквани от защитата на подсъдимите нацисти по време на нюрнбергските процеси. Ето защо, на следващо място ще бъде по-подробно разгледана част от цитираната вече по-горе поствоенната съдебна практика, в която подобни тези са намерили своето категорично опровержение.

От изброената съдебна практика с важно значение за правната квалификация на депортациите на гражданско население е дело No. 10 от

-
- 1 France, General Tribunal at Rastadt of the Military Government for the French Zone of Occupation in Germany, *Roechling case*.
 - 2 United States, Military Tribunal at Nuremberg, *Krauch (I.G. Farben Trial) case*, *Krupp case*, *Milch case*, *List (Hostages Trial) case* and *Von Leeb (The High Command Trial) case*.
 - 3 China, War Crimes Military Tribunal of the Ministry of National Defence, *Takashi Sakai case*, judgment, 29 August 1946.
 - 4 Israel, District Court of Jerusalem, *Eichmann case*, judgment, 12 December 1961.
 - 5 The Netherlands, Special Court of Cassation, *Zimmermann case*, judgment, 21 November 1949.
 - 6 Poland, Supreme National Tribunal at Poznan, *Greiser case*, judgment, 7 July 1946.

II. Преследването и депортацията на евреите

последващите Нюрнбергски процеси, т.нар. дело Круп¹. В този процес 12 германски индустриалци са подсъдими, наред с друго, за използването за робски труд на депортирани от окупираните територии военнопленници и цивилни. Защитата на подсъдимите възразява, че депортацията на гражданско население от окупираните територии е законна от гледище на законите и обичаите на войната и излага следните аргументи: 1) Хагският правилник не съдържа експлицитна забрана за използването на човешка сила от окупираните територии за нуждите на военната икономика; 2) чл.52 от Хагския правилник не може да бъде тълкуван като такава забрана; 3) няма противоречие с международните обичаи на войната, защото при единствения относим случай – опитът на Германия да депортира белгийско население по време на Първата световна война, въпросът за допустимостта от гледище на международното право е останал нерешен. Съдът отхвърля доводите на защитата, мотивирайки се подробно.

Депортацията на гражданско население от Белгия с цел използване то му за принудителен труд в Германия по време на Първата световна война е исторически прецедент, който действително има най-голямо значение за установяването на обичаите за водене на война, действащи по време на Втората световна война. През периода октомври 1916 г. – март 1917 г. Германия изселва безработни белгийци от окупираните територии на Белгия, за да използва трудовата им сила в предприятия от германската икономика. Германските власти обосновават съответствието на тази мярка с международното право със следните доводи: 1) така се решава икономическият проблем с високата безработица сред белгийското население; 2) работа в Белгия не може да бъде осигурена и 3) принудителният труд, който ще полагат депортираните лица, няма да е пряко свързан с военните действия и по-конкретно няма да бъде използван за производство на военни амуниции. След бурни обществени и дипломатически протести, германският кайзер е принуден да се откаже от депортациите. Международната общност реагира остро, че с депортацията на гражданско население се нарушава международното право. Държавният департамент на Съединените щати протестира с довода, че действията по депортацията *„противоречат на всички прецеденти и на тези хуманни принципи на международната практика, които отдавна са приемани и прилагани от цивилизованите народи в тяхното отношение към некомбатантите*

1 *United States of America vs. Alfred Krupp, et. al.*

в покорените територии“¹. В своето възражение срещу германските намерения Холандия сочи несъответствие на депортацията с точния смисъл на чл. 52 от Хагския правилник. Холандските власти се позовават на становището на авторитетния учен проф. Джеймс Гарнър, според който, ако на една военна сила се разрешаваше да депортира граждани от окупираните територии, за да ги принуди да полагат труд в нейната военновременна промишленост и така да освободи своите работници за военна служба, това ще превърне в илюзорна забраната да се принуждава вражеското население да участва във военни операции срещу собствената си държава. „Такава мярка трябва да бъде обявена за тирания, противна на всяко понятие за хуманност и напълно безпрецедентна в историята на цивилизованите войни“².

Показателни за международната практика са и няколко примера от военната история, при които военначалници са отказвали да изпълнят заповеди за изселване на гражданско население поради нарушения на законите и обичаите на войната. Така, разгледаният прецедент от Първата световна война на изселвано белгийското население от страна на Германия се осъществява при енергичните протести на командващия германската армия в Белгия, генерал Фалкенхаузен. Той завявава по-късно: „това бе извършвано въпреки моите изрични и постоянни протести, защото имах няколко възражения срещу налагането на принудителен труд и смятах, че той е по-важен за поддържането на местната икономика в действие“. По време на Втората световна война генерал Тьонисен е отстранен от военна служба от германското главнокомандване поради „отказа му да наруши законите на войната“ и да депортира френски работници в Германия³.

Излагайки тези аргументи, нюрнбергският трибунал заключава, че международният прецедент с депортираните белгийци по време на Първата световна война не подкрепя твърденията на защитата за допустимост на депортацията от международните обичаи за водене на война, а точно обратното.

1 Решение на Нюрнбергския военен трибунал по дело No 10, *United States of America vs. Alfred Krupp, et. al. B: LAW REPORTS OF TRIALS OF WAR CRIMINALS. Selected and prepared by THE UNITED NATIONS WAR CRIMES COMMISSION. Vol.10. London.1949. p.142.*

2 Ibidem, p.143.

3 Ibidem, p.145.

II. Преследването и депортацията на евреите

На следващо място, депортацията на гражданско население е в противоречие не само с международните обичаи, но и с международното договорно право – Хагския правилник от 1907 г., по няколко причини.

Първо, поради общия принцип, че окупаторът има само временна власт върху окупираната територия и население, която само за ограничен период от време препятства действителния суверен от упражняване на властта над населението.

Второ, забраната за депортация на население от окупираните територии с цел използването им за принудителен труд следва от правилото на чл. 52 от Хагския правилник¹. Според тази клауза населението в окупираните територии не може да бъде заставяно да предоставя услуги на окупатора, освен при следните изисквания и условия: а) те трябва да задоволяват нуждите на окупационната армия; б) трябва да са в съответствие с ресурсите на страната; в) трябва да са с такъв характер, че да не въвличат населението във военни действия срещу собствената му държава. Съгласно практиката на нюрнбергския военен трибунал „доколкото чл. 52 ограничава трудовата повинност само до такава, задоволяваща потребностите на окупационната армия, то е очевидно, че използването на труда на населението на окупираната територия извън зоната на окупация е забранено от Хагския правилник“².

Трето, незаконосъобразност на депортацията на гражданско население от окупираните територии, е налице „всякога, когато общопризнатите стандарти за почтеност и хуманност са пренебрегнати“³. Това следва от клаузата на Мартенс, включена в преамбюла на Хагския правилник, която бе разгледана подробно по-рано в това изложение.

1 „чл.52. Реквизиции в натура и услуги няма да бъдат изисквани от общините и населението, освен за нуждите на окупационната армия. Те ще бъдат пропорционални на ресурсите на страната и от такова естество, че да не въвличат населението в задължение да вземат участие във военните операции срещу собствената си държава.

Такива реквизиции и услуги ще бъдат изисквани само по заповед на командира на окупирания район.

Контрибуциите в натура ще бъдат заплащани, доколкото е възможно, в брой; ако ли не, ще бъде предоставяна разписка и плащане на дължимата сума ще бъде направено възможно най-скоро.„

2 Решение на Нюрнбергския военен трибунал по дело No 10, *United States of America vs. Alfred Krupp, et. al. B: LAW REPORTS OF TRIALS OF WAR CRIMINALS. Selected and prepared by THE UNITED NATIONS WAR CRIMES COMMISSION. Vol.10. London.1949. p.144.*

3 *Ibidem*, p.145.

Четвърто, депортация на гражданско население е недопустимо да се извършва поради „военна необходимост“, защото клаузите от Хагския правилник от 1907 г., с които се обосновава забраната за депортация са безусловни и не допускат изключение, основано на военна необходимост. Основно положение в международното право е, че институтът на „военната необходимост“ се прилага само спрямо тези действия, за които международните договори изрично предвиждат, че могат да бъдат предприемани в условията на военна необходимост. Това означава, че депортацията не може да бъде извършвана на основание „военна необходимост“, така както това е допустимо по отношение на някои други действия по време на война съгласно Хагския правилник¹.

Тълкуванието, което нюрнбергските военните трибунали дават на международното хуманитарно право и законите и обичаите на войната, е приложимо по аналогия и към депортацията на вардарските, беломорските и пиротските евреи от българските власти и обосновава нейната правна недопустимост на следните основания:

Първо, заявената цел на българското правителство е евреите да бъдат изселени и предадени на германските власти, за да работят в Източните германски територии (Полша). С това е нарушено изискването на чл. 52 за използване на услугите на населението единствено за нуждите на окупационната армия (българската) и то в зоната на окупация (Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини).

Второ, дори да приемем, че българските власти са изпращали евреите да работят в Източните германски провинции и това е разглеждано като позволена реквизиция на услуги от населението в окупирани територии по смисъла на чл. 52 от Хагския правилник (каквато тя не е – вж. предходния абзац), се натъкваме на друго противоречие: депортирани са целите еврейски общности в Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот, включително и нетрудоспособни хора – деца, възрастни и болни. Това опровергава официалната правителствена версия за изпращане на населението като работна сила в Полша. По същата причина е неаргументирано и сравнението на депортираното еврейско население с изпращаните по това време да работят в Германия български поданици,

1 High Command Trial, The United States of America vs. Wilhelm von Leeb et al. US Military Tribunal Nuremberg, Judgment of 27 October 1948. Вж. също и: *In re von Lewinski (called von Manstein)*, British Military Court, Hamburg, 19 December 1949, (1949) 16 AD 509, Case No. 192, 521-523.

II. Преследването и депортацията на евреите

каквото е твърдението на министър-председателя Филев пред застъпилия се в защита на изселваните евреи ръководител на швейцарската легация в София, Шарл Редар. В запис в личния си дневник от 11 март 1943 г. от разговор с швейцарския дипломат, който по това време представлява в София интересите и на Великобритания и САЩ, Богдан Филев пише: „Стана дума за евреите от новите земи, които изселваме. Той предложи да телеграфира да ги приемат и тях всички в Палестина. Възразах му, че вече е много късно, понеже те след няколко дена тръгват. На въпроса му къде отиват, отговорих: „В Полша“. „Това значи, че те отиват на смърт“, каза той. Обясних, че това е пресилено и че те ще бъдат използвани за работници, каквито и ние изпращаме“¹. Че се цели цялостното прочистване на териториите от еврейските общности, а не реквизиция на услуги от населението по чл. 52 от Хагския правилник, недвусмислено свидетелства и написаното от комисаря за еврейските въпроси Александър Белев в паметната му бележка относно решаването на „еврейския въпрос“ до Министерството на вътрешните работи и народното здраве: „Изселването от страната [на евреите] в източните [германски] области със съдействието на Германия ще бъде разрешение на въпроса, само ако изселването става по семейства, а не на работна ръка...“². В допълнение, ако българското правителство е изпращало евреите в Източните германски провинции само като работна ръка, без отговор остават най-малко три въпроса. Защо, ако германската икономика се облагодетелства от принудителния труд, разходите за транспорт до крайната дестинация в Полша са за сметка на българската страна³, а освен транспорта, от България се е очаквало да заплати и разходи по приемането от германска страна, формирани на глава от изселеното население – 250 марки на човек по първоначалното предложение на Германия⁴? Защо българските власти отчуждават цялото движимо и недвижимо имущество на евреите – радикална мярка на прекъсване на връзката на тези лица с родните им места и постоянното им местожителство, несъответстваща на целта временно да се използва труда на група хора

1 Филев. Б. Дневник. С: Издателство на ОФ, 1990, с. 560.

2 ЦДА, ф.176К, оп.1ш, а.е. 256, л.44-45. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.478.

3 Виж разходно перо „Платени пътни билети на изселниците евреи от Македония и Беломорието“ в отчет за дейността на КЕВ. ЦДА, ф.190К, оп.3, а.е. 103, л. 24-28, 34-35. В: Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот. Документи от българските архиви. Том II. София, 2013. с.534-535.

4 Вж. §3. на тази глава.

във военновременната икономика на друга страна? Защо на евреите са отнети всички ценности и пари още във временните лагери в България и са изселени без каквито и да е лични средства в себе си? Тези въпроси имат своя отговор само, ако предварително е ясно, че евреите няма да бъдат третирани като наета работна ръка във военновременна икономика, няма да им се налага да издържат себе си, включително децата, болните и възрастните хора и не се очаква да оцелеят.

Трето, стандартите за хуманно третиране на еврейското население при депортирането от контролираните от Царство България земи са нарушени от българските власти. За това могат да се посочат редица аргументи. Депортирани са целите еврейски общности, включително деца, бременни жени, възрастни и болни хора¹. Хиляди хора са „вдигнати“ от домовете им през нощта без предизвестие и без възможност да вземат със себе си нещо повече от дрехи и посуда, които успеят да съберат за предоставения им половин час. Лишени са от цялата им движима и недвижима собственост. Във временните лагерите на българска територия са претърсвани систематично и са им отнети всички парични средства и ценности без венчалните халки – акт, който не може да бъде третиран нито като реквизиция, нито като контрибуция по смисъла на законите и обичаите на войната, а по-скоро напомня на плякосване по време на война. Превозвани са с товарни вагони, непригодени за пътници, без санитарни условия, без прозорци, с недостатъчен достъп на чист въздух, със скромни дажби храна и вода. В докладите, с които служителите на българската администрация отчитат провеждането на акцията по „вдигане“ на евреите, по обясними причини и като правило не присъстват данни за жестоко и нехуманно третиране. Все пак, дори в сведения от тези лица прозират мрачните обстоятелства, при които са изселвани хората. В изложението на криминалния разузнавач в Кавала, Борис Бозуков, се казва: *„Самото изземване на евреите от домовете им през нощта представляваше потресающа картина. Старци, деца, жени, полусънни, уплашени натоварени с куфери, бохчи и постоянно подтиквани от полицайте да бързат се отправиха към определените като арест тютюневи складове. Имаше случай когато някой от тях падаха на земята може би болни или изнемощели от*

1 Подробно за свидетелствата за нехуманно третиране на еврейското население по време на изселването вж. главата „Кошмар в Тракия“ в: Бар-Зоар, М. Извън хватката на Хитлер. Героичното спасяване на българските евреи. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 94 и сл.

II. Преследването и депортацията на евреите

багажа си“¹. Бозуков свидетелства и за унижителни действия и побой при обиска на задържаните лица. Митрополит Стефан говори пред Светия синод на 2 април 1943 г за условията, в които са били поставени изселваните лица.: „[...] да влезе някой малчуган в дома ти и да ти каже да си събереш багажа в 2.00 часа и да бъдеш готов за заминаване в неизвестна посока, това е нечувано и невиджано за народа ни деяние. С беломорските евреи са се случили в това отношение потресаващи неща. Те са пътували със затворени вагони от Серес до Дупница, без вода, почти и без въздух! Еврейското преследвано малцинство вика към нас за помощ и ние не можем да им откажем искрено загрижено християнско отношение“². Дори един от най-ревностните германофили в Народното събрание, самият той отговорен за по-ранни жестоки и нехуманни мерки на българското правителство – Александър Цанков, се възмущава от начина, по който е проведена акцията, с аргументи, цитирани от германския посланик Бекерле в дневника му така: „[...] заради нечовечността и отнемането на имотите от страна на българските власти, отговорността за което след това ще бъде прехвърлена изцяло на германците“³. Многобройни свидетелства на мобилизирани за участие в акцията лекари и сестри-самарянки (евреи с българско поданство), на задържани при „вдигането“ и впоследствие освободени еврей-български поданици и на други лица, възприели отделни моменти от акцията, са дадени по делото пред Седем състав на Народния съд. Те описват страха и паниката на внезапно и посред нощ задържаните хора, поради което много от тях са били зле облечени и със зле подбрани в бързината лични вещи, недостатъчното завивки в мартенските студове, наблъсканите твърде нагъсто във вагоните и лагерите хора, отделни сцени на насилие, откритите „конски вагони“ на теснолинейката, с която пътуват в мразовитото време през кресненското дефиле беломорските евреи, а след това непоносимата смрад в запечатаните отвън вагони без санитарни условия, с които са превозени от Горна Джумая и Дупница до Лом, недостига на лекарства, храна, вода и мн.др⁴.

1 ЦДА, ф.190К, оп.1, а.е. 8552, л. 62-64. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.652-655.

2 ЦДА, ф.791К, оп.1, а.е.70, л.23v-33. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.844.

3 Тошкова, В. (съст.) Из дневника на Бекерле – пълномощен министър на Третия райх в България, София, 1992, с.100.

4 Виж протоколи с показания на свидетели в: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ...Том II София, 2013. Раздел 7.

Четвърто, възможна хипотеза на изселване на население от окупираните територии, е поради враждебно и увреждащо окупатора поведение на това население. Подобна обосновка е търсена и по отношение на депортацията на евреите в контролираните от България зони. Еврейските общности многократно са представяни като враждебно население. Така например, в писмо от Областната дирекция на МВРНЗ в Скопие до Министерството на външните работи и на изповеданията се цитира разговор на български държавен служител с германския генерален консул в Скопие, в който консултът Вите изтъкнал, че „според сведенията с които разполага, във връзка с развоя на войната голяма част от евреите в Скопие (възлизащи на около 6000 души) са станали нежелателни проводници на засилена противникова пропаганда, още повече че между тях имало и бивши агенти на „Интелижанс сървис“. Като проводници на тази пропаганда те влияят зле върху спокойствието на населението, като се има предвид, че сред него има доста инородни елементи. Освен това евреите са зловредни и със спекулациите на черната борса“. В това писмо не се стига до искане за изселването на цялото еврейско население, а областната дирекция на МВРНЗ настоява за „експулсирането на част от тия евреи, които се считат за най-опасни, в Сърбия“¹. В донесение на Германското генерално консулство в Кавала до германската легация в София, изпратено на 9 март 1943 г. непосредствено след като извозването на евреите от временните лагери в Беломорието е приключило, се казва: „Няма капка съмнение, че тукашните евреи се отзоваха изцяло на долната политическа пропаганда, която противоречи на германските и българските интереси. Няма съмнение, че неконтролируемите слухове, които се разпространяват с особена сила през последните седмици, в края на краищата са резултат на тази подмолна еврейска дейност“². И двата примера показват, че германските съюзници са били настоятелни в убеждаването на българските власти във враждебността и опасното, по думите им, поведение на еврейското население. За такова мислене могат да се посочат и редица български източници, включително висши представители на българските власти. Подобна теза изтъква например министър-председателят Филов пред застъпилия се за изселването на евреите ръководител на швейцарската легация Редар: „Казах му какво вредно

1 ЦДА, ф.176К, оп.1.ш, а.е.487, л.4. В: В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.479-480.

2 Филов. Б. Дневник. С: Издателство на ОФ, 1990, с.545.

II. Преследването и депортацията на евреите

влияние упражняват у нас евреите и че и ние имаме право да се защитаваме с оглед на това, че и ние можем да станем театър на военни действия.“

Ако допуснем, че властите са предприели изселването на евреите, водени от мотиви за отстраняване на враждебно население, то от гледище на окупационното право депортацията ще трябва да се разглежда като наказание за еврейското население в окупираните територии поради действия, увреждащи интересите на окупационната сила. В този случай по силата на чл. 50 от Хагския правилник депортацията на цялото еврейско население е недопустима поради забраната за колективно наказание. Според тази разпоредба:

„Чл. 50. Никакво общо наказание, парично или друго, няма да бъде налагано на населението за действията на отделни лица, за които те не могат да бъдат държани заедно и поотделно виновни.“

Ето защо, от правна гледна точка изселването на целокупните еврейски общности от присъединените територии не може да бъде аргументирано с враждебно и опасно за българските военни интереси поведение на отделни лица от тези общности. Нещо повече, депортацията, ако бъде разглеждана като санкция, е приложена в противоречие с основни принципи на наказателното право – без да е доказано конкретно противоправно поведение на депортираните лица и на дискриминационна основа: достатъчно е лицето да е с еврейски произход по смисъла на българското антиеврейско законодателство, за да бъде задържано и принудително изселено.

Тезата за враждебния характер на еврейското население от Беломорието, Вардарска Македония и Пирот бе възкресена в наши дни и то от официални представители на властта. В изказване на народния представител Дянко Марков в пленарно заседание на Народното събрание се казва: „Депортацията на враждебно население не е военно престъпление. Съединените щати депортираха населението от тихоокеанското крайбрежие, което има японски произход, по време на Втората световна война. И никой не ги даде на съд за това“¹. Това виждане е несъстоятелно по аргументите, изложени по-горе. Важно е да се отбележи също, че примерът, даден от Марков, не потвърждава неговата теза. Действително, с решение на президента Рузвелт между 110 000 и 120 000 лица с японски произход са принудително изселени и затворени в лагери от американ-

1 Стенограма от заседание на 37-то НС от 27 юли 2000 г.

ските власти по време на Втората световна война. През 1980 г. обаче със заповед на президента Картър е образувано разследване, което установява, че принудителните действия са незаконни, защото не са били приложени спрямо лица, които с поведението си са увредили интересите на държавата, а поради расизъм. По-късно с акт на президента Рейгън е поднесено официално извинение на всички засегнати лица от японски произход и е изплатено обезщетение в размер на 20 000 долара на всеки пострадал¹.

В свързаните с изселването актове на Комисарството за еврейските въпроси последователно е използван евфемизмът „вдигане“ по отношение на задържането под стража на евреите². Така привидно е избегнато е противоречието с нормите в българското законодателство, предвиждащи гаранции за личната неприкосновеност на лицата. Независимо от използвания термин обаче, тези действия засягат личната неприкосновеност, респ. към тях е приложима разпоредбата на **Търновската конституция** „чл. 74. Затвори и претърсвания по къщията могат да стават само споредъ правилата, които съ изложени въ законите.“

Вдигането“ на евреите и задържането им в лагери нарушават и разпоредбите на Закона за углавното производство, съгласно който:

„чл.5. Никой не може да бъде задържанъ подъ стража, освенъ въ случаите, определени отъ закона, нито пъкъ задържанъ въ помещения, не установени за това отъ закона.

чл.6. Искане за задържане когото и да било подъ стража, подлежи на изпълнение само въ тоя случай, когато е станало по реда, определенъ отъ правилата на тоя законъ.

чл.7. Всякой съдия или прокуроръ, като узнае, че въ пределите на неговия съдебенъ окръгъ е задържанъ някой въ затворъ, но не въ надлежното място или безъ постановление отъ упълномощените за това места и лица, длъженъ е да вземе мерки, щото задържането да се извърши по установения редъ, или да се освободи неправилно задържаниятъ.“

Действията на България по изселването на евреите от присъединените земи са в нарушение на законите и обичаите на войната и нормите на международното хуманитарно право. Това е съзнавано от българските политически и управленски среди, за него многократно алармира опозицията и международната общност извън Оста. По време на Вто-

1 Daniels, R. (2004). *Prisoners Without Trial: Japanese Americans in World War II*. Macmillan.

2 Вж. Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I., раздел 3.

рата световна война нацистите задават тон на военните действия, който се отдалечава драстично от законите на цивилизованите народи и принципите на хуманността, заложиени в Хагските конвенции. Те изповядват разбирането за тоталната война, която не зачита други правила, освен собствените военни интереси. Война, в която победата оправдава всички средства, дори и престъпните от гледище на международното право и основните правни принципи. Тази развала в политическите разбирания и управленското поведение прониква в по-голяма или по-малка степен и във военните действия на съюзниците в Оста. А и не само в техните действия, защото, макар победителите да не са съдени, нарушения на международното право са допуснати и от съюзниците в Антихитлеристката коалиция като напр. депортациите на полско и балтийско население от страна на Съветския съюз, затварянето в лагери на японски американци от САЩ, експулсирането на милиони германци от редица европейски държави след края на войната и др.

§ 7. Въпросът за отговорността на българската държава за депортацията

Както се вижда от това изложение и най-вече от богатите архивни материали, изселването на вардарските, беломорските и пиротските евреи е осъществено с действията на органи от цялата йерархия на публичната власт в Царство България. Български са законите, които дефинират кое лице е с еврейски произход и съответно всички депортирани лица са правно индивидуализирани и надлежно картотекирани именно по реда на Закона за защита на нацията и подзаконовите нормативни актове. Българско е законодателството, което лишава единствено тази категория от населението в присъединените земи от българско поданство. Българското правителство приема постановленията, с които взема решение за депортацията на 20 000 лица от еврейски произход и регламентира правните и организационни въпроси на изселването. Орган от системата на българската административна власт – Комисарството за еврейските въпроси, е пряко отговорен и координира акцията по изселването. Акцията е осъществена от българските армия, полиция и административните органи от областите Битолска, Скопска и Ксантийска. Българските власти отнемат цялото недвижимо и движимо имущество на депортираните евреи, включително всички пари и ценности и ги изселват без никакви лични средства за издръжка. Депортираните са

превозени по част от маршрутите от Българските държавни железници и под охрана от българската полиция до предаването им в германски ръце. За транспорта до крайната дестинация в Полша, по силата на българо-германското споразумение, са заплатени разходи за пътни билети от Комисарството за еврейските въпроси за сметка на Фонд „Еврейски общини“ (т.е. от средствата, иззети от самите евреи). Тези действия на българските власти са добре документирани, голяма част от архивните документи са публикувани, включително и в интернет¹, а архивите са отворени и достъпни за изследователите, медиите и обществеността. Архивните документи опровергават тезите, отричащи участието на българските власти в изселването на беломорските, вардарските и пиротските евреи. Те по безспорен начин установяват, че правните, организационни и логистични мероприятия по изселването на евреите са осъществени от български институции и техните служители.

Възражава се обаче, че за депортацията на еврейското население от присъединените земи е отговорна изцяло нацистка Германия, тъй като тя е възложила на България единствено администрирането на тези територии и българските власти не са имали възможност, основание и суверенна власт да откажат изселването на население от тях.

В тази връзка ще бъде разгледана относимата съдебна практика по прилагането на международното право, действало по времето на разглежданите събития, както и обстоятелствата, които биха могли да изключат отговорността на държавата за нарушение на международните договори и обичаи. За целта ще бъдат анализирани два релевантни съдебни акта. Първият е произнесен от нюрнбергския военен трибунал непосредствено след края на войната, а вторият демонстрира съвременното правно разбиране относно отговорността за депортациите по време на Втората световна война и представлява решение на френския Държавен съвет от 2009 г.

Сходна хипотеза за несамостоятелност на действията на държавни власти по изселването на еврейско население е била разглеждана от нюрнбергския военен трибунал по дело No. 7 от Последващите нюрнбергски процеси или т.нар. Процес за зложниците². Подсъдимите в това

1 През 2013 г. Държавната агенция „Архиви“ публикува в нарочен електронен сайт колекция от дигитализирани архивни документи „Еврейската общност в България“ на адрес: <http://www.archives.bg/jews>

2 The United States of America vs. Wilhelm List, et al.

II. Преследването и депортацията на евреите

международно наказателно производство са 12 генерали, предвождали германските военни части по време на Балканската кампания в Гърция, Югославия и Албания. В хода на делото е повдигнат въпросът притежава ли изобщо Германия качеството на военен окупатор по отношение на териториите, включени в създадената по време на войната Независима Хърватска държава и съответно дали и до каква степен са отговорни подсъдимите германски генерали за действията на хърватските власти. Съдът отбелязва, че репресиите, извършени в района и депортациите на населението с цел използването му за робски труд са тясно преплетени с правомощията на Независимата Хърватска държава и е наложително да бъдат изследвани нейният статут и взаимоотношенията ѝ с германските въоръжени сили. От значение са следните обстоятелства: *първо*, до немската инвазия в Югославия от 6 април 1941 г. Хърватия е част от суверенната югославска държава и като такава е призната от международната общност; *второ*, веднага след окупацията, на 10 април 1941, Хърватия е прогласена за независима държава и е едностранно призната като такава от Германия на 15 април, с.г., а малко по-късно и от България и от други държави, но само от Оста; *трето*, правителството е конструирано не самостоятелно, а от германците, които при това, вместо да се обърнат към най-влиятелната сред населението политическа сила – Хърватската селска партия, поставят начело Анте Павелич, лидер на Усташкото движение с влияние сред не повече от 5 % от населението; *четвърто*, Германия оказва силно влияние върху хърватските власти – немското военно аташе е произведен в главен пълномощен министър, пряко подчинен на главнокомандващия на въоръжените сили на Райха, с контрол и влияние над всяко по-важно решение на хърватското правителство. Към констатациите на нюнбергския военен трибунал може да се добави още един правен довод за несамостоятелност на хърватските власти – в новосъздадения хърватски парламент по право са влизали и двама германци. Въз основа на изложените съображения съдът приема, че действията на хърватското правителство не са актове на независима и суверенна държавна власт, а хърватското правителство е определено като сателитно под контрола на окупационна сила. *Хърватското правителство, установява нюнбергския военен трибунал, е можело да функционира само със съгласието и без противопоставянето на окупатора на територията.*

Подобна юридическа оценка за несамостоятелност на държавните органи и зависимост от Германия е неприложима към Царство България. Юридическата самостоятелност в действията на българските държавни органи се обосновава *per argumentum a contrario* от очертаните в решението на нюрнбергския трибунал белези на марионетната държавна власт, неспособна да се противопоставя на контролиращата я чужда държава: *първо*, българската държава е призната е от международната общност като суверенна държава; *второ*, органите на власт са излъчени без външна за страната намеса; *трето*, държавните органи вземат решенията си самостоятелно; *четвърто*, държавната ѝ територия не е окупирана и *пето*, България е сключила официален международен договор, чрез който се е присъединила по волята на своите държавни органи към Оста. Германия, като водеща държава в коалицията и поради военното си надмощие, без съмнение упражнява голямо влияние и натиск върху българските власти, но българското правителство функционира самостоятелно, а не „само със съгласието и без противопоставянето на Германия“.

Бележка в този смисъл прави бившият министър на правосъдието Константин Партов в дознанието по делото пред Първи състав на Народния съд. По повод решението на Министерския съвет от 2 март 1943 г. за депортацията на евреите, между другото, той отбелязва в своя защита, че по време на правителственото заседание изтъкнал следното възражение: „[...] ние можем да не отидем до таз крайност по еврейския въпрос, както това сториха Хърватско и Словакия, тъй като тези две държави са креации на Германия, но не и напълно самостоятелни държави като нас¹„.

От гледище на международното публично право суверенитетът на България в отношенията ѝ с нацистка Германия при вземането на решения от държавните ѝ органи е извън съмнение. Държавният суверенитет се изразява в свободата на държавата да определя сама не само своята вътрешна, но и своята външна политика. Ето защо, действията на България не само по отношение на собственото население и държавна територия, но и при осъществяване на правомощията ѝ като окупационна сила на Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Западните покрайнини, представляват действия на суверенна, а не на марионетна и контролирана от нацистка Германия държава.

1 ЦДА, ф.250Б, оп.1, а.е. 40, л. 29-30г/в. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том II. София, 2013. с.555-556.

II. Преследването и депортацията на евреите

На следващо място представлява интерес едно значимо съдебно решение по сходен казус. През 2009 г. френският Държавен съвет¹ се произнесе по болезнен за френското общество въпрос – отговорността на Франция за преследването и депортацията на еврейско население по време на Втората световна война². След десетилетия на исторически интерпретации, съсредоточаващи отговорността върху германските окупатори, Държавният съвет постанови, че френската държава носи морална и юридическа отговорност за депортацията на близо 75 000 евреи по време на Втората световна война, от които оцеляват около 3000 човека.

Делото е по иск на дъщерята на депортиран от френските власти мъж по време на т.нар. „Арест Вел Д’Ив“ по името на парижкия стадион, в който на 15 и 16 юли 1942 г. са затворени арестуваните от френската полиция 13 000 парижки евреи. Тези хора, както и още десетки хиляди в последвалите месеци, са транспортирани с френските железници и под охрана на френските власти до междинни лагери на територията на Франция, а от там са предадени на нацистите и превозени в Аушвиц.

Държавният съвет постанови, че преследването на евреите се изразява в *„действия с изключителна тежест, за които отговорност носи френската държава“*. Според Държавния съвет отговорността на френската държава следва от обстоятелството, че вредите на лицата от еврейски произход са причинени, без да е била упражнена *пряка принуда* (une contrainte directe) от страна на германските окупационни власти върху френските органи да организират и проведат депортацията. *„Това е особено вярно за арестите, задържането и конвоирането до транзитните лагери, които по време на Втората световна война бяха първата стъпка към депортацията на тези хора в лагерите за унищожение.“*

Държавният съвет подчертава, че единственото виновно поведение на тези хора е еврейският им произход, при това индивидуализиран въз основа на френските антисемитски закони. В решението се казва също: *„Поправянето на изключителните страдания в резултат на антисемитското преследване не може да се ограничава до финансови мерки. То изисква официално признание за колективната вреда, нанесена на тези хора, ролята на държавата за тяхната депортация, както и възпоменание, което*

1 Държавният съвет (Conseil d’Etat) е висш държавен орган във Френската Република, който изпълнява едновременно функциите на консултативен съвет по правни въпроси за изпълнителната власт и върховен административен съд.

2 Conseil d’Etat, Ass., 16 février 2009, Mme Hoffman-Glemane, n°315499.

да не допусне техните страдания и страданията на техните семейства да се изтрият от паметта на нацията.“

Водещият френски изследовател на Холокоста Серж Кларсфелд определя решението на Държавния съвет като много удовлетворяващо, защото отхвърля с юридически аргументи виждането, че режимът на Виши и извършените от него действия са изцяло отговорност на нацистка Германия³.

Не трябва да се забравя, че, за разлика от България, Франция е капитулирала и в този период е под германска окупация и контрол. Щом френската държава е оценена като юридически отговорна, въпреки тежките ограничения на суверенитета ѝ, то по аргумент от по-силното основание (*per argumentum a fortiori*) аналогична оценка за наличието на отговорност следва да се приложи към действията на властите в суверенна България, които приемат антиеврейското законодателство и така обезправяват около 60 000 души с еврейски произход в „старите“ и „новите“ предели на държавата, а 11 343 от тях депортират и предават на нацистка Германия.

Въпросът за международната отговорност на държавата за нарушения е един от основополагащите в международното право. През 2001 г., след 40-годишно усилие и работа по темата, Комисията по международно право на ООН прие доклад, в който са обобщени и систематизирани основните правила в международното право относно отговорността на държавите за международни правонарушения⁴. Докладът представлява авторитетен и признат от международната общност източник на кодифицирано знание за международното право и обичаи в тази област. Макар изработен след Втората световна война, докладът е приложим и по отношение на разглеждания период, защото представлява систематизация на вече съществували и установени в международната практика норми и обичаи по въпросите за отговорността на държавата. Именно затова той ще бъде преимуществено използван на следващите страници при анализа на международната отговорност за действията на българските власти по депортацията на еврейското население.

3 Crumley, B. (2009, February 18). Behind the French Ruling on WWII Deportations of Jews. Time. Retrieved from <http://www.time.com>

4 Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, International Law Commission, 2001.

II. Преследването и депортацията на евреите

В международното право е възприет кръг от изчерпателно изброени обстоятелства, които изключват отговорността на държавата за нарушения на международните норми: съгласие на потърпевщата държава; ответни мерки; форс-мажорни и непредвидими случаи; бедствие; крайна необходимост; самоотбрана¹. Една от възможните хипотези на форсмажорен случай е пряка принуда, упражнена от една държава спрямо друга с цел принудената държава да извърши действие в нарушение на международното право. Именно това изключващо отговорността обстоятелство е потенциално приложимо спрямо действията на българските власти по депортацията на еврейското население от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот. За целта е необходимо депортацията да е резултат от *форсмажорен случай* поради *пряка принуда* от страна на нацистка Германия². Другата потенциално възможна хипотеза – крайната необходимост, е неприложима по отношение на нарушения на международните норми за водене на война. По време на война вместо нея се прилага институтът на „военната необходимост“ и то само ако това е изрично предвидено в относимите към конкретния случай клаузи на международен договор³. Както бе посочено по-рано в §. 6 на тази глава, клаузите на Хагския правилник от 1907 г., от които се извлича забраната за депортация на гражданско население, са безусловни и не допускат извършването ѝ поради военна необходимост.

При оценката дали е била осъществена *пряка принуда* от Германия спрямо България със степен и характер на *форсмажорен случай*, който да изключи отговорността на българската държава за депортацията на гражданско население от окупирани от нея територии, трябва да се съобразят няколко основни положения в международното право.

Поначало принудата в междудържавните отношения сама по себе си не освобождава принудената държава от международна отговорност за конкретното нарушение на международното право, а създава непряка (производна) отговорност за държавата, упражнила принудата. Казано

1 Part One, Chapter V „Circumstances Precluding Wrongfulness“, art. 20-25 in Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, International Law Commission, 2001.

2 Article 23 „Force majeure“ in Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, International Law Commission, 2001.

3 Вж. Article 25 „Necessity“, commentary (21) in Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentaries, International Law Commission, 2001, p.83.

другояче, при принуда са отговорни както принуждавалата, така и принуждаваната държава и последната не се освобождава от международна отговорност само на това основание¹. За да се изключи отговорността на принудената държава за нарушение на международните норми е необходимо упражнената принуда да има характер на форсмажорно обстоятелство. Това изискване означава, че трябва да са едновременно изпълнени следните условия²:

а) върху българската държава да е била упражнена *пряка принуда* от Германия чрез използване на сила;

б) принудата да е представлявала „*непреодолима сила*“, т.е. такава, на която българската държава няма никаква възможност да се противопостави;

в) да има *причинна връзка* между упражнената принуда и извършената депортация;

г) българската държава да е поставена в *реална невъзможност* да изпълни международните си задължения за закрила на гражданското население в окупирани територии;

д) българската държава *да не е допринесла с поведението си*, самостоятелно или в комбинация с други фактори, за ситуацията на невъзможност да се изпълнят международните задължения.

Принудата трябва да е от такъв характер, че да повлияе със сила върху волята на принудената държава и да не ѝ остави никакъв реален избор, освен да се съобрази с желанието на принуждаващата държава. Няма да е достатъчно, ако в резултат на принудата за принуждаваната държава спазването на задълженията ѝ по международното право е станало само по-трудно или обременяващо. Няма значение и дали принудената страна е била подпомогана или контролирана от принуждаващата държава при извършване на действията, довели до нарушението на международното право. Освен това принуждаващата държава трябва да е употребила принуда, която да цели именно конкретните действия, довели до нарушението³.

1 *The International Law Commission's articles on state responsibility: introduction, text and commentaries*. Cambridge University Press, 2002, p.159.

2 *Ibidem*, 170-171.

3 Вж. Article 18 „Coercion of another State“, commentary (2) in *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentaries*, International Law Commission, 2001, p.69.

II. Преследването и депортацията на евреите

От изложеното следва, че евентуалното изключване на отговорността на българската държава за депортацията предполага наличието на целенасочени действия на германската държава спрямо Царство България, които да представляват *пряка принуда*, т.е. използване на сила или заплаха със сила и които да не са оставили на българските власти никакъв друг реален избор, освен да депортират еврейското население от контролираните от тях територии. Ето защо ключовият въпрос е може ли поведението на нацистка Германия спрямо българските власти да бъде квалифицирано по този начин.

Безспорно е, че Германия оказва засилващ се натиск за изселването на еврейското население върху всички свои съюзници, включително и върху България¹. Също така е извън съмнение, че в отношенията между двете държави Германия е по-големият и по-значително по-силен във военно отношение съюзник.

Несъразмерността на военната сила на две държави обаче не е достатъчна сама по себе си, за да обоснове принуда по смисъла на международното право, когато по-силната във военно отношение държава поиска от по-слабата държава да извърши действие, представляващо нарушение на международните норми. Към този въпрос е относим един важен прецедент в международната практика, на който се позовава Комисията по международно право при изясняване на съдържанието на понятието за принуда в междудържавните отношения – делото *Romano Americana Company*². През 1928 г. САЩ съди Румъния за това, че по време на Първата световна война е унищожила съоръжения на американска нефтена компания, намиращи се на румънска територия. Първоначално американското правителство завежда иска срещу Великобритания, която е поискала от Румъния унищожаването на американските съоръжения. Според американското правителство Великобритания, като значително по-голям и силен във военно отношение съюзник, е принудила румънското правителство да се съобрази с искането ѝ. Великобритания отхвърля иска с довода, че макар действително да е настояла пред Румъ-

1 Вж напр. Тошкова, В. и др. България – своенравният съюзник на Третия Райх. София, 1992 г. Също и Танева, А. Изложба „Силата на гражданското общество: Съдбата на евреите в България“, 2008, достъпна на страницата на МВнР [http:// sic.mfa.bg/? act=galleries&rec=1240&sql_which=0](http://sic.mfa.bg/?act=galleries&rec=1240&sql_which=0)

2 Rosenne, S. (Ed.). (1991). *The International Law Commission's Draft Articles on State Responsibility: Part 1, Articles 1-35* (Vol.1). Martinus Nijhoff Publishers., p.103.

ния да унищожи съоръженията, не е използвала сила по отношение на румънските власти, а „убеждение и консултации, като между правителства, обединени от обща кауза“. САЩ приемат тези аргументи и се отказват от иска срещу Великобритания.

От архивните документи личи, че натискът, упражняван от нацистка Германия за изселване на еврейското население, не е свързан с употреба на военна сила или заплаха със сила срещу българската държава. Германският натиск се осъществява по пътя на дипломацията и преговорите между две суверенни, съюзнически държави. Няма данни за директни германски заповеди за депортиране на население от контролираните от България територии. Липсват и доказателства, че при предаването на окупационната власт върху Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини, Германия е поставила задължително условие България да изсели на евреите от тези земи¹. Дори да съществуваша доказателства за такова споразумение, те не могат да променят оценката за действията на Германия като политически и дипломатически натиск, но не и като непреодолима сила, принудила българските власти да изпълнят германското искане за депортация на еврейското население.

За характера на българо-германските отношения във връзка с депортацията е показателен фактът, че евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот са изселени не по заповед или друго едностранно действие или волеизявление на германските власти, а след договор между двете държави – споразумението, подписано от Теодор Данекер и Александър Белев. Михаел Бар-Зоар определя този договор като

1 За наличието на таен двустранен договор между Царство България и нацистка Германия, с което двете държави са се договорили за предаването на Беломорска Тракия и Вардарска Македония на българската държава, наскоро бе публикувано едно свидетелство – протокол от разпит на германския посланик в София Адолф-Хайнц Бекерле, проведен от съветските служби след края на войната, докато е задържан в Москва. Бекерле твърди, че договърът е бил подписан в края на 1940 г. или началото на 1941 г. По силата на договора към България били присъединени Македония и Тракия, а в замяна България поела задължение да допусне преминаването на германски войски през нейна територия, за да бъдат окупирани Гърция и Югославия. Такъв договор не е открит и за съществуването и съдържанието му няма сведения в повече от съобщеното от Бекерле пред съветското контраразузнаване. Вж. Протокол допроса обергрупенфюрера СА А. Бекерле. 23 март 1945 г., ЦА ФСБ России. Н-20808. Л. 34—44. Подлинник. Машинопис. Автограф. В: Тайни дипломатии Третъето рейха. 1944-1955. М.: Международный фонд „Демократия“, 2011. Стр. 46-54.

„уникален документ“ и единствен случай в трагичната история на Холокоста, при който е подписан договор с такъв предмет между Германия и друга държава¹. Той цитира Гидеон Хаузнер, прокурор в процеса срещу Айхман, според който „България има отличителната способност да бъде единствената страна, която е подписала писмен договор „да достави евреи на Германия“, поела е заплащането на техния транспорт и е приела условието, че никога и при никакви обстоятелства няма да изисква тяхното завръщане“².

Тези факти опровергават и твърденията на някои изследователи, че евреите в присъединените територии са „на Германия“ и България няма никакви правомощия по отношения на тях³. Очевидно е, че щом депортацията се осъществява по пътя на преговорите и договарянето между германските и българските власти, двете страни приемат, че Царство България има известни правомощия по отношение на това население. Още повече, в самото споразумение е включена клауза, която имплицитно потвърждава съществуването на такива правомощия, като предвижда, че България се отказва от тях: „чл.8. В никой случай българското правителство няма да иска връщане на изселените евреи“⁴. Да, правомощията на българската държава по отношение на вардарските, беломорските и пиротските евреи са ограничени, защото те не са български поданици, но, както подробно бе разгледано по-рано, по отношение на тях България носи задължения за закрила на друго основание – като гражданско население в територии под военна окупация. Затова по силата на действащото към онзи момент международно право и обичаи за водене на война тя е отговорна за решенията, свързани с тях. Поведението на самото българско правителство е категорично доказателство, че евреите от присъединените земи не са третираны като намиращи се под германска юрисдикция, а като лица под контрола на българските

1 Бар-Зоар, М. Цит. съч. с.79.

2 Gideon, H. Justice in Jerusalem. New York, Harper and Row, 1966, p.124. Цит. по Бар-Зоар, М. Цит. съч. с.79.

3 Според С. Ардити „Евреите в Тракия и Македония принадлежаха на Третия райх и прост факт е, че една жена може да даде само това каквото има“. В: Ардити, С. Човекът, който изигра Хитлер. Русе, 2013. с.93.

4 Споразумение, подписано от Александър Белев, комисар за еврейските въпроси и СС-Хауптштурмфюрер Теодор Данекер, за изселване на най-първо 20 000 евреи в германските източни области. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I, 481-483.

власти. Спрямо тях е приложено изцяло българското антиеврейско законодателство, а Министерският съвет приема седем постановления, с които регламентира депортацията им.

Срещат се мнения, че евентуален опит на българските власти да защитят от депортация еврейското население в новите земи е щял да предизвика отведен военен удар от страна на нацистите, които не само да отнемат присъединените територии, но и да нахлуят в старите предели на България¹. От гледище на международното право, такива предположения не могат да изключат международната отговорност за депортацията, защото не са се материализирали като използване на сила или заплаха със сила, съответно не представляват пряка и непосредствена принуда спрямо българските власти да извършат едно или друго действие. Този тип предположения попадат в полето на т.нар. хипотетична или виртуална историография и, както се посочва в историческата наука, трябва да бъдат анализирани с голяма предпазливост². Как биха се развили събитията е трудно да се каже, но ако се прогнозира хипотетичен сценарий, трябва да се стъпи на рационален анализ на действителното поведение на нацистка Германия в аналогични случаи. Възможност за това дават сравнителните изследвания на съдбата на евреите по време на Втората световна война в различните части на Европа, попадащи в сферата на германско влияние.

В сравнителния анализ на авторитетната изследователка на Холокоста Хелън Файн се отчита, че макар нацистка Германия да е имала една и съща цел по отношение на евреите във всички земи в сферата

1 Боздуганов. Г. *Без комунистически лъжи – българската истина за македонските и беломорските евреи*. 14.02.2015. Достъпна на www.factor.bg. Отделен въпрос е позицията на автора, който оправдава осъществената от български власти депортация с това, че дори Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот да не бяха под българска окупация, нацистите така или иначе са щели да депортират евреите. От правна и от етична гледна точка тази позиция е напълно неприемлива. Тя се родее с абсурдни за правото и морала обяснения, като например това да е приемливо убийство на човек със смъртоносна диагноза, защото „той така или иначе е щял да умре“.

2 Bunzl, M. (2004). Counterfactual history: a user's guide. *The American historical review*, 109(3), 845. Според автора, хипотетичната история заслужава доверие, само ако заключенията ѝ почиват на обективни природни закони, рационално мислене и причинно-следствена връзка. Законите на природата не намират приложение в разглеждания случай и затова остава достоверността на хипотетичните сценарии да бъде оценявана по правилата на рационалната логика, опирайки се на действителното поведение на нацистка Германия в аналогични случаи.

II. Преследването и депортацията на евреите

на своето влияние, териториите могат да се диференцират в три категории, в зависимост от степента на влияние, което нацистка Германия е упражнявала при вземането на решенията за репресия спрямо евреите¹. Най-значимо влияние и съответно най-тежки репресии, тя упражнява в собствените си държавни територии и в окупираните от германски войски земи в Източна Европа. Силно влияние, но с известно ограничаване на репресията, има Германия в окупираните от самата нея територии на западноевропейски държави. В най-малка степен Германия може да си позволи директен натиск за антиеврейски репресии в териториите, контролирани от съюзниците в Оста. Там попада и Царство България със собствената си държавна територия и с контролираните от него Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини. Според Файн, *няма случай, в който отказът да се депортират евреи от контролирани от съюзник земи, да е бил санкциониран от Германия*². Само по себе си това наблюдение не може с категоричност нито да опровергае, нито да потвърди хипотезата, че Германия би употребила военна сила срещу България, за да осигури депортацията на евреите, но то накланя везните при хипотетичните разсъждения в полза на по-голямата маневреност, с която са разполагали българските власти да опитат да спасят от изселване беломорските, вардарските и пиротските евреи.

Друг довод за по-широките възможности на българските власти в отговор на германския натиск се открива в многобройните исторически свидетелства как по редица важни въпроси, България взема и отстоява своите самостоятелни решения въпреки настояването на Германия, без от това да последва ответна немска агресия – не участва в инвазията на съседните държави, не изпраща войски на Източния фронт, не обявява война на Съветския съюз и не скъсва дипломатическите отношения с него, не депортира евреите от старите предели и др. и се държи, по сполучливото определение на Витка Тошкова, като „своенравен съюзник на Третия Райх“³.

- 1 Fein, H. Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust, New York, 1984.
- 2 Fein, H. Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust, New York, 1979. Цит. по Даман, К. и Р. Ивкова. Спасяване и изстребване на българските евреи – опит за социологическа реконструкция. Год. на СУ, ФФ, книга Социология, том. 94, 2003, с. 148-149. В този смисъл виж и Везенков, А. Спасяването на българските евреи – уникално ли е наистина? (част 2) // Култура, бр. 36 (2742), София, 2013.
- 3 Тошкова, В. и др. България – своенравният съюзник на Третия Райх. София, 1992 г.

Изложените аргументи сочат, че няма основания, правни и политически, да се твърди, че „не е било във възможностите на местната българска администрация да спре [депортацията]“, каквато категорична оценка даде Народното събрание през 2013 г.¹. Това е спекулативно разсъждение, което е рисковано в научен труд и напълно неуместно в официална държавна позиция. То е също толкова спекулативно, колкото би било разсъждението, че България *е можела* да спре депортацията и да спаси еврейското население от присъединените територии. Без спекулации може да се твърди единствено направени ли са (или не) опити за спасяване на евреите от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот, но не и какъв би бил евентуалният резултат от тези опити. За да се избегнат спекулациите с миналото по толкова болезнен въпрос, свързан с трагичната съдба на хиляди хора, е необходимо точно до педантизъм придържане към фактите и правните им квалификации, а те обобщено са следните:

Първо, по време на Втората световна война Царство България упражнява окупационна власт по смисъла на Хагския правилник от 1907 г. над Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини², от което произтичат съответните задължения за закрила на гражданското население в окупираните територии по силата на международните норми и обичаи за водене на война, действащи към онзи момент.

Второ, инициативата за депортацията на вардарските, беломорските и пиротските евреи е на нацистка Германия, която упражнява значителен натиск за изселването върху българската държава. Натискът обаче не включва пряка принуда от страна на германците (сила или заплаха със сила) спрямо България, а се осъществява по пътя на преговорите и дипломатията между двете съюзнически държави, като българските власти не правят никакъв опит да се противопоставят на исканията и да спасят от депортация еврейското население в присъединените територии.

Трето, българските власти осъществяват депортацията на еврейското население от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот във всички нейни правни, организационни и логистични аспекти до предаването на евреите в германски ръце. Тези действия са в нарушение на действащите по време на Втората световна война международни норми

1 Декларация на 41-то Народно събрание от 8 март 2013 г. по повод 70-годишнината от спасяването на българските евреи и почитането на паметта на жертвите на Холокоста.

2 Вж. по-подробно §2 на тази глава.

II. Преследването и депортацията на евреите

и обичаи за закрила на гражданското население по време на война, на „принципите на правото на народите, така както те произтичат от прилагането им между цивилизованите народи, от законите на хуманността и от обществената съвест“¹. От гледище на международното наказателно право от този период те представляват военно престъпление и престъпление срещу човечеството съгласно правните квалификации, които получават аналогични действия на съюзниците в Оста от Нюрнбергския международен трибунал и многобройни други съдебни процеси и трибунали, пред които са изправени лица, отговорни за депортации на гражданско население по време на Втората световна война².

От гледна точка на правно-политическите механизми и институционалното устройство на държавата решението на българските власти да удовлетворят германското искане и да изселят евреите от присъединените територии, е взето под натиска на нацистка Германия, но е суверенно и е в резултат от политически избор. За политическите решения обаче е недостатъчен анализ само с инструментариума на правото, който оставя недооценени важни фактори, повлияли на законодателните и административни актове. Не от стремеж да се отрича тежестта на депортацията, а за да се даде обективна оценка на действията на представителите на тогавашното българско управление като степен на отговорност и съпричастност с резултатите от този престъпен акт е добре да се разсъждава и с инструментариум извън по-тясното изследователско поле на правото.

Важно е да се отбележи, че по оценка и на българските, и на чуждестранните изследователи в българското общество не са разпространени и пуснали корени идеите на антисемитизма³. Антисемитските прояви са инцидентни и не срещат широка обществена подкрепа. Политическите и обществени организации, настояващи за твърд антиеврейски курс на държавата не са особено влиятелни. Има свидетелства, че висши представители на властта – в правителството, в парламентарното мнозинство, а дори и царят, споделят в някаква степен неприязън към евреите, но до момента на по-тясното политическо сближаване с нацистка Германия в навечерието на присъединяването към Оста няма признаци, че те целят или са склонни да въведат ограничения в правата на евреите.

1 Хагски правилник от 1907 г., преамбюл.

2 Вж. §6. на тази глава и цитираните там съдебни решения.

3 Вж. напр. Бар-Зоар, М. Цит. съч. 244-247.

Не може да се оспори обаче, че веднъж въведен в българското законодателство, антисемитизмът е прокаран последователно. Евреите са ограничавани с нарастващ интензитет и са лишени от почти всички права, които са нужни за нормалното функциониране на човешката личност в обществото. Протестите на демократичната парламентарна опозиция, активната гражданска реакция и предупрежденията на международната общност извън Оста не разколебават този курс. Законът за защита на нацията и последвалите го ограничаващи закони са приети и приложени, независимо от парламентарните и обществени полемики. Най-вече след създаването на Комисарството за еврейските въпроси с хипертрофираната му власт във всички сфери от правното битие на еврейското население, държавният антисемитизъм намира устойчив двигател. Не личи воля в монарха и послушните му правителство и парламентарно мнозинство той да бъде възпрян или поне ограничен – напротив, ескалацията на обезправяването продължава.

Въпреки тази мрачна картина, няма достатъчно исторически свидетелства и документални данни, че българската държава би се решила сама да изсели еврейското население от новите или от старите предели на страната. Експлицитно тези намерения се откриват най-вече в докладите на комисаря за еврейските въпроси Александър Белев¹. Имплицитно могат да бъдат разчетени в някои законови разпоредби, създаващи правните предпоставки за бъдещи колективни депортации². Вероятно затова някои изследователи, в стремежа си да защитят България от тежестта на вината за депортираните евреи от присъединените земи, представят Белев като едва ли не самостоятелен двигател на антисемитската политика, внедрен агент на нацистка Германия, подвел българските власти, принудил ги с прибързването си да вземат решението

1 Напр. в свой доклад до вътрешния министър Александър Белев пише: „*Радикалното уреждане на еврейския въпрос у нас би било изселването на евреите и едновременното конфискуване на имуществата им*“. Вж. ЦДА, ф.1568К, оп1, а.е.122. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.471.

2 Разпоредбата на **чл. 15**, ал. 3 от **Закона за българското поданство** гласи „Също изгубва българското си поданство, който, по силата на споразумение между България и друга държава се е изселил от Царството, ако въ самото споразумение не е постановено друго“.

ЦДА, ф.284, оп.1, а.е. 8105, л.32v-33r/v, 37. В: Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.) Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.). Депортирането на евреите ... Том I. с.488-490.

II. Преследването и депортацията на евреите

за депортацията и т.н¹. Такова схващане не може да бъде споделено. *На първо място*, защото намерение на българската държава за депортация на еврейското население съществува и е изрично закрепено в нормативен акт от най-висок ранг. То се съдържа в приетата от българското правителство в режим на делегирана законотворческа компетентност (следователно действателна със силата на закон) Наредба от 29 август 1942 г.: „чл. 29. Евреите от София подлежат на изселване в провинцията или извън царството“². *На второ място*, основните правни актове, които регламентират депортацията са не подписаният от Белев двустранен договор с германския представител за принудително изселване най-първо на 20 000 евреи или други несанкционирани актове на Комисарството за еврейските въпроси, а седем постановления на Министерския съвет, сред които и постановление № 127 от 2 март 1943 г, което потвърждава договора, сключен от Белев, възлагайки на комисаря за еврейските въпроси да извърши изселването на 20 000 лица с еврейски произход. *И трето и най-важно*, за българската историография въпросът къде е властовият център в този период е установен безспорно и отговорът му се съдържа в широко приетата квалификация на държавното управление в периода като личен режим на цар Борис III. Но зрънцето истина в иначе неправилното разтоварване на българските власти от отговорност за депортацията, струва ми се, може да бъде открито в друга посока. Не чрез необосновано съсредоточаване на цялата отговорност за депортацията върху Александър Белев, а при известно степенуване на отговорността и съпричастността на българските власти в деянието: България нямаше да депортира евреите от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот, ако не беше настоятелният външен натиск, упражнен от нацистка Германия. Зъбът на българския антисемитизъм няма нужната доза отрова за това.

Решението за военен съюз с нацистка Германия също не може да бъде еднозначно оценено. Предвоенната обвързаност на България с Германия е значителна. Тя се развива по линия на търговския обмен, въоръжаването, културните връзки. Във втората половина на 30-те години, осъзнавайки ограничената си маневреност поради тази обвързаност,

1 Ташев, С. Цит. съч. с.125.

2 Наредба издадена въз основа на Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси. ДВ, бр. 192 от 29 август 1942 г.

Царството прави стъпки по намаляването ѝ, търсейки засилване на икономическите контакти с Англия и Франция, но не среща взаимен интерес. Болшевишкият характер на властта в Съветския съюз допринася за резервираността във външната политика на България към съветската държава. Към тази картина трябва да се добави и фактът, че България е единствената ревизионистично настроена страна на Балканите, чиито интереси са тежко засегнати с Ньойския договор, а от там и естествен съюзник на германските амбиции за ревизия на Версайската система¹. И въпреки това, след горчивия опит от Балканските войни и Първата световна война, Царството е твърдо решено да търси преразглеждане на орязаните териториални граници по мирен път и да запази неутралитет в задаващата се война. С развитието на събитията и особено след германските успехи във Франция, става все по-ясно обаче, че това ще се окаже невъзможно и удържането на неутралитета е въпрос на не много време. Интересите на Германия на Балканите изправят България пред неизбежността да посрещне германската армия на своя територия и единственият избор остава дали да я посрещне като съюзническа или като вражеска². Желанието на българските власти за териториална ревизия има своето влияние при вземането на решение за военно обвързване с Германия, но в по-голяма степен е водещ стремежът да се запази страната от „лудостта една малка държава да се съпротивлява срещу войска на велика сила“³. Споменът за националните катастрофи е толкова близък, че основна цел на правителството и царя трябва да е било избягването на повторението им.

Както отбелязва Робърт Пакстън в стремеж да предпази от лесни морализаторски заключения днешните наблюдатели, „неспособни сме да разберем как бихме постъпили самите ние при същите обстоятелства“⁴.

1 По-подробно за българо-германските взаимоотношения в навечерието на ВСВ виж в Златарски, В. Райхът и Царството. Германското присъствие в България (1933г. – 1940г.), София, 2014. Също и: Генчев, Н. Външната политика на България (1938-1941). София, Издателство „Вектор“, 1998. Емануилов, Е. България в политиката на Великите сили. 1939-1947. Велико Търново. УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2003; Янчев, И. Външната политика на България през Втората световна война в българската историческа литература. 1938-1944. Варна, Литернет, 2006; Калонкин, М. България във втората световна война. 1939-1945. С., Аскони-издат, 2011.

2 Димитров. И. Професор Богдан Филов и неговия дневник. – В: Филов. Б. Дневник. С: Издателство на ОФ, 1990, с. 100.

3 Пак там, с.100.

4 Paxton, Robert O. La France de Vichy: 1940-1944. Vol. 16. Seuil, 1974.

Справедливата оценка на коалиционната политика на Царство България във Втората световна война, като че ли накланя везните към разбирането за участието в Оста повече като за една трагична неизбежност, отколкото като недалновиден ламтеж за териториално разширение. И ако в това съчинение тази позиция е заета с разбиране и нежелание за съдене, то не така стои въпросът за решението на България да предаде евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пирот в нацистки ръце. По отношение на този акт тогавашните управляващи кръгове са имали възможности за маневриране спрямо германския натиск, които не са пожелали да упражнят.

§ 8. След депортацията

Акцията по „вдигането“ на евреите в Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот, независимо от бързината на действията и недобрите комуникации по онова време, събужда и заостря общественото внимание в България. В Кюстендил в началото на март 1943 г. плъзват слухове, че се готви и на местните евреи. Кюстендилската еврейска общност търси подкрепа от съгражданите си – българи. Делегация от града заминава за София и се среща с подпредседателя на Народното събрание Димитър Пешев. Междувременно до Пешев достига информация и от други хора, че тече подготовка за изселване на евреите от различни места в „старите предели“ на страната. След като вътрешният министър Габровски отрича по телефона пред Пешев, че се готви депортация, а министър-председателят Филов отказва да го приеме, народният представител събира кюстендилската делегация и заедно с още народни представители посещават вътрешния министър Габровски в кабинета му в министерството и го убеждават да спре временно изселването. Министърът провежда пред тях телефонен разговор с кюстендилския областен управител и спира акцията. От името на Министерството на вътрешните работи и народното здраве такива нареждания са разпратени в цялата страна. За да не се окаже това решение временно, Димитър Пешев и още 42 народни представители от правителственото мнозинство изпращат протестно писмо до Богдан Филов на 17 март 1943 г. Междувременно опозиционният депутат Петко Стайнов внася в парламента интерпелация за съдбата на евреите от присъединените земи, която обаче остава без отговор. В парламентарно заседание, без разиск-

вания и при недопустим отказ да се даде думата за изказвания на депутати, Димитър Пешев е свален от поста му на подпредседател на Народното събрание за непокорство спрямо правителствената политика. Междувременно многобройни застъпничества пред царя и правителството за спасяване на евреите от депортация правят общественици и политици. Категорична и многократно изразена е защитната позиция на митрополитите и Светия синод на Българската православна църква¹.

Така е осуетена замислената депортация на около 8500 евреи от старите предели на страната. По-рано при подготовката на изселването Комисарството възлага на своите делегати във Видин, Лом, Берковица, Фердинанд, Враца, Плевен, Русе, Разград, Шумен, Добрич, Провадия, Варна, Бургас, Ямбол, Кърджали, Хасково, Пловдив, Пазарджик, Казанлък, Стара Загора и Нова Загора да изготвят списъци на всички евреи, които са *„богати, по-видни и обществено проявени. В списъка да се включат и лицата-евреи, които са се проявявали и се проявяват като водачи на еврейството, поддръжници на еврейския дух между местното еврейско население или пък са проявявали противодържавни идеи и чувства“*². Въз основа на изготвените списъци Комисарството за еврейските въпроси включва в плана за депортацията 2500 души от София, 489 от Сливен, 99 от Видин, 54 от Лом, 16 от Берковица, 24 от Фердинанд, 24 от Враца, 108 от Плевен, 477 от Русе, 7 от Разград, 50 от Шумен, 52 от Добрич, 5 от Провадия, 508 от Варна, 422 от Бургас, 103 от Ямбол, 11 от Кърджали, 117 от Хасково, 497 от Пловдив, 103 от Пазарджик, 50 от Казанлък, 43 от Стара Загора, 13 от Нова Загора, 60 от Карнобат, 35 от Чирпан, 33 от Ихтиман, 26 от долна Баня, 9 от Ботевград, 3 от Етрополе, 11 от Петрич, всичките 374 евреи от Самоков, всичките 1050 евреи от Дупнишко, 168 от от Горна Джумая, 16 от Св. Врач, 980 от Кюстендил³. Осуетените планове на Комисарството за еврейските въпроси са предвиждали тя да протече по сходен на акциите в Беломорието и Вардарска Македония начин.

През месец май, същата година е направен втори опит за депортация на еврейското население от довоенните предели на страната. Коми-

1 Подробно за защитните реакции на Църквата и обществеността виж в: Танева, А. и И.Гезенко, Спасяването на българските евреи като алтернативна гражданска политика: ролята на БПЦ. В: „Обречени и спасени“...с.131-161.

2 Писмо на началника отделение в КЕВ П. Луков от 22 февруари 1943 г. В: *Гринберг, Н.* Документи.С.: Издателство на Централната Консистерия на евреите в България, 1945, с. 170.

3 Пак там,173-181.

II. Преследването и депортацията на евреите

сарството за еврейските въпроси подготвя план в два варианта: за изселване на цялата еврейска общност и предаването им на германците на дунавските пристанища Лом и Сомовит и втори вариант – за изселването на софийските евреи в провинцията. На царя са предоставени за одобрение и двата варианта. Той избира втория от тях и така предотвратява депортацията извън България и неизбежно следващата от нея трагична участ на българските евреи. Документите сочат, че германските и българските власти към този период все още разглеждат изселването на софийските евреи към вътрешността на страната като стъпка към депортацията на всички евреи в източните германски провинции. Следва обаче серия от защитни действия. Народните представители от демократичната опозиция Петко Стайнов и Никола Мушанов пишат на 24 май писмо до царя с молба за закрила на софийските евреи. Нелегалната комунистическа опозиция разпръсква позиви и излъчва радиопредвания с предупреждения за готвено унищожение на евреите в Полша. В същия ден еврейската общност и комунистите организират шествие, използвайки манифестацията за Деня на писмеността. Митрополит Стефан звъни в кабинета на цар Борис III и моли да му бъде предадено да защити евреите. Обръща се и към официалните представители на властта по време на тържествения молебен по случай 24 май с думите „тая година празникът ни е помрачен с предприетите гонения на евреите“ и настояване да им се помогне. След това пише и обстоен доклад до царя. На същия ден протестират и Обединените евангелски църкви. 63-ма политици и видни общественици пишат до царя с настояване да отмени изселването. За евреите се застъпва и пристигналият в София председател на Международния комитет на Червения кръст, който получава уверение от цар Борис III, че евреите няма да бъдат депортирани, а единствено софийските ще се изселят в провинцията.

На 7 юни 1943 г. германският посланик в София Бекерле обяснява в доклад до германското външно министерство причините за неуспеха на втория опит за депортация. Документираните му разсъждения са може би едно от най-точните обяснения защо българските евреи не са изпратени извън родината си: *„Те (правителството и министър-председателят – б.м.) обаче, трябва да се съобразяват с манталитета на българския народ, който в идеологическо отношение е недостатъчно просветен, за разлика от нашия народ. Израствал заедно с арменци, гърци и цигани, българинът не*

*вижда такива недостатъци в евреите, които да оправдаят вземането на специални мерки срещу тях*¹.

През август 1943 г. германците правят пореден опит да активизират българските власти, но посланик Бекерле получава отговор от Богдан Филев, „че засега би било съвършено безсмислено да се изисква изселването“, защото правителството иска „да избегне в момента всякакви външнополитически мъчности поради еврейския въпрос, както и свързаната с това ненужна сензация извън границите“².

В края на същия месец, на 28 август 1943 г. цар Борис III умира и в разклатената от вътрешнополитическата криза и военната ситуация страна е поставен край на опитите за депортиране на еврейското население. Двигателите на държавния антисемитизъм Александър Белев и Петър Габровски са сменени от постове им като комисар за еврейските въпроси и вътрешен министър. Новият министър на вътрешните работи и народното здраве, Дочо Христов, свежда до знанието на областните директори в министерството, че към въпроса за изселването властите повече няма да се връщат³.

Еврейската общност в довоенните предели на България посреща края на войната спасена от депортация и унищожение. Английският историк и изследовател на Холокоста Мартин Гилбърт нарича спасяването на българските евреи „чудото на еврейския народ“⁴, което показва и на други европейски страни, че е било възможно да не се подчинят за германското искане за депортиране на еврейското население. Оцеляването на евреите в България е определяно от самите тях като спасение в резултат на позицията на по-голямата част от българския народ и различни други обществени фактори. Като главна причина за случилото се определят традиционно добрите връзки между българи и евреи през вековете и ниското равнище на антисемитизъм в България⁵.

Българското антиеврейско законодателство и неговите последици са преодолені с поредица от нормативни актове. Първият от тях е приетата от правителството на Багрянов на 31 август 1944 г. Наредба за из-

1 ЦДА, КМФ 243/24, 486357. В: Обречени и спасени..., с. 421.

2 Коен, Д. Цит. съч. с. 116.

3 Пак там, с. 116.

4 Gilbert, M. The Holocaust (The Jewish Tragedy). London. 1990, 547-548. Цит. по Стоянова, В. България и евреите от присъединените територии през Втората световна война. В: Евреите в Източна Европа и Съветския съюз... с. 112

5 Бенвенисти, М. Историята, която е могла да завърши зле. La Estrela, бр. 8/ март 2013, с. 4.

II. Преследването и депортацията на евреите

менение и допълнение на Закона за защита на нацията, с която се възстановяват част от конституционните права на еврейското население. В следващите няколко години са приети нормативни актове, възстановяващи имуществени права на евреите и поправящи други неблагоприятни последици¹. По оценка на изследователи този процес не води до пълно възстановяване на отнетата собственост².

С договора за примирие между България и САЩ, Великобритания и Съветския съюз от 28 октомври 1944 г. България се задължава да оттегли своите въоръжени сили и администрация от територията на Гърция и Югославия и да отмени „законовите и административни разпоредби, свързани с анексирането и инкорпорирането в България на гръцки и югославски територии“ (чл. 2). Незабавно трябва да бъдат освободени всички лица, задържани поради расови или религиозни причини и да се отменят всички дискриминационни закони и техните вредни последици (чл. 5).

Сложен и противоречив е въпросът за Народния съд като част от правните последици за действията на българските власти по време на Втората световна война, включително и за преследването на евреите.

Две съглашения създават международно задължение за България да организира съдебно преследване за престъпления, свързани с участието ѝ във Втората световна война. България се задължава да съдейства за задържането и съдебното преследване на обвинените за военни престъпления лица съгласно чл. 6 от Договора за примирие от 28 октомври 1944 г. Това международно задължение на страната е препотвърдено в Парижкия мирен договор с България от 1947 г., с който съгласно чл. 5 българската държава се задължава да предприеме всички необходими стъпки, за да осигури задържането и предаването на съд на лица, които са обвинени за това, че са извършили, наредили или поръчали извършването на военни престъпления или престъпления срещу мира или човечеството. Тези договорни клаузи регламентират нематериалната международна отговорност на България за нарушения на международното право (материалната отговорност се състои в дължимите репарации и реституции на имущество). Нематериалната отговорност за международно правонарушение, известна още като сатисфакция, може да се из-

1 Виж по-подробно в: Токушев, Д. Антиеврейското законодателство и неговото преодоляване (1942-1945 г.), Феней, 2010 г. Също и в: Неделева, П. Антиеврейското законодателство в България през Втората световна война. София, 2013, с. 330 и сл.

2 Токушев, Д. Антиеврейското законодателство..., с. 25.

рази в различни форми, една от които е именно съдебното преследване на виновните лица от страна на отговорната държава¹.

Наредбата-закон за Народния съд е приета още в края на септември 1944 г (на заседания на Министерски съвет от 28 и 30 септември 1944 г.). Тя предхожда с един месец Споразумението за примирие от 28 октомври 1944 г. Изпреварващото създаване на Народния съд е резултат на комплекс от фактори – както на реваншизъм и желание за разправа с политическите опоненти на средите, свързани с комунистическата партия и Съветския съюз², така и на желанието на тогавашните управляващи кръгове да намалят негативните последици от участието на България в Тристранния пакт при вече ясният изход от войната. Част от тези усилия е и обявяването на война на Германия и включването на българската армия на страната на Антихитлеристката коалиция.

Народният съд в България е първият от поредицата извънредни процеси, които се провеждат в почти цяла Европа, за да бъдат изправени пред съд обвинените за военни престъпления и престъпления против мира и човечеството лица. След войната освен Международният военен трибунал в Нюрнберг, десетки дела пред военни трибунали са образувани в контролираните от САЩ, Великобритания, Франция и Съветския съюз окупационни зони. Стотици дела са заведени пред германските съдилища в двете части на следвоенна Германия (925 във Федерална Република Германия например). Стотици хиляди души са изправени пред съд в Унгария, Чехословакия, Румъния, Полша, Холандия, Франция, Белгия, Съветския съюз, Италия и др.

Рисковете тези процеси да бъдат проведени при сериозно отклонение от принципите на правото и под политически натиск са добре съзнавани от европейските юристи по това време. Експертите по международно право на Международния комитет на Червения кръст предлагат чрез промяна на Женевските конвенции да бъдат въведени задължителни за държавите неутрални правила за справедлив процес и гаранции

1 Article 37 „Satisfaction“, commentary (5) in Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentaries, International Law Commission, 2001, p.106.

2 За създаване на народни съдилища се настоява в поредица от комуникета на радиостанция „Христо Ботев“ и отворени писма на партизански отряди и отчественофронтотски комитети. Изпратени са и радиограми от Георги Димитров с указания да се побърза с формирането на народните съдилища. В: Токушев, Д. Народният съд 1944-45 г. (правно-историческо изследване), София, 1989 г. с.37-49.

II. Преследването и депортацията на евреите

за правата на подсъдимите. От своя страна, юристите, работили по формулировките на престъпните състави в Нюрнбергската харта, настояват следвоенните процеси да бъдат подсъдни само на международни трибунали, за да се избегнат реваншизма и политическите процеси по места. Бурните времена и тежкият политически натиск обаче не позволяват това да се случи и следват вълни от чистки, извънредни процеси, убийства без присъди, ex post facto наказателно законодателство из цяла Европа. В Италия например има три вълни на чистки и съдебни процеси, включително хиляди убийства без присъди от страна на партизаните на хора, подозирани като колаборационисти на режима. Във Франция жертвите на незаконните екзекуции за колаборационизъм са оценявани на най-малко 10 000¹. Проведените съдебни производства в редица от европейските държави са обект на критика за нарушаване на принципите на справедливия процес. Белгия например е критикувана, че изпраща пред военните трибунали хиляди фламандци като колаборационисти, докато белгийската администрация и индустриалци не са съдени, тъй като следвоенната власт, произхожда от тези среди². Бурните времена на произвол и саморазправа не подминават и България, в която също много хора изчезват безследно и стават жертва на екзекуции без съдебен процес, а Народният съд е използван за политическа разправа с опонентите на задаващия се нов режим. Показателна за реваншистките настроения е телеграма на ЦК на БРП до Георги Димитров от 25 септември 1944 г., в която се казва: „Готов е законопроектът за народния съд. Приета е най-кратката процедура, но докато започне да действа, ще мине известно време. Това може да бъде използвано за негласна ликвидация на най-злостните врагове, което се провежда от нашите вътрешни тройки. Контрареволуцията трябва да бъде обезглавена бързо и решително“³.

-
- 1 Виж по-подробно в Lewis, Mark. *The Birth of the New Justice: The Internationalization of Crime and Punishment, 1919-1950*. Oxford University Press, 2014. p.276.
 - 2 В Белгия към 1946 г. функционират 134 съдебни състава на военните трибунали (*Conseils de Guerre*), образувани са производства срещу 405 067 лица за колаборационизъм, а 57 254 получават присъди. От тях 2940 са осъдени на смърт (от които 242 – ма са екзекутирани), а 2340 са осъдени на доживотен затвор. Вж. Conway, M. *Justice in Postwar Belgium: Popular Passions and Political Realities*. In: Deák, I., Gross, J. T., & Judt, T. (Eds.). (2009). *The politics of retribution in Europe: World War II and its aftermath*. Princeton University Press. p.134.
 - 3 ЦДА, КМФ 40, инв.№ 937/430, к.49, достъпна на адрес: decommunization.org.

Както бе посочено по-рано, от гледище на международното право провеждането на процесите пред Народния съд представлява изпълнение на международното задължение на България за съдебно преследване на лицата, виновни за военни престъпления, престъпления срещу мира или човечеството. Начинът, по който е създаден и правораздава този съд обаче, е обект на основателни критики за политически натиск върху съдебните състави, несправедливи и прекомерни наказания и др.¹ Парадоксално е например, че осъдителна присъда получава и Димитър Пешев, въпреки заслугите му за осуетяването на депортацията на евреите от довоенните предели на страната. Народният съд произнася присъди над хора, отговорни за преследването и депортацията на евреите, но и над такива, несъпричастни с военни престъпления и престъпления срещу мира и човечеството. Произнесени са 9 550 присъди, с които са осъдени на смърт 2 730 души, а 305 души получават доживотен затвор. Така Народният съд сам произвежда много нови жертви на репресия. Тази отровна смес от подсъдими-насилници и подсъдими-жертви, от виновни, превърнати в жертви поради твърде жестоки наказания и хора, осъдени без вина, не позволява и днес, 70 години по-късно, да се отсеят от производството пред Народния съд доказаните посегателства срещу правата на евреите от реваншистката разправа с политически опоненти на задаващия се сталинистки режим.

Като първи поствоенен процес в Европа, Народният съд е смятан от съюзниците в Антихитлеристката коалиция за симптоматичен за предстоящите в Европа „съдебни процеси – чистки“ и опасността те да се изродят в разправа с политически опоненти. Свидетелство за това е *Меморандума относно процесите и изпълнението на присъдите срещу т.нар. военнопредстъпници в освободените и сателитните страни*, изготвен от британското посолство във Вашингтон и връчен на Държавния департамент на САЩ². В него британските дипломати констатираат, че съдебните процеси в България се използват като удобен случай, „за да се отърват от много политици, враждебно настроени към тези, които са на власт

1 Пример за политически натиск върху процесите е обсъждането, проведено от ПБ на ЦК на БКП с част от прокурорите по делата пред Народния съд, на което са разисквани размерите на присъдите, които да бъдат поискани от обвинението. Вж. Протокол No. 7 от 20 януари 1945 г. ЦДА, ф. 1 б, оп. 6, а.е. 28, л. 1-5. Неподписан оригинал. Машинопис. Достъпен на: <http://www.nbu.bg/webs/historyproject/>

2 National Archives of the USA (NA), RG 59, 874.00/4-245. В: Тошкова, В. и др. (съст.) България – непризнатият противник на Третия райх. С., Св. Георги Победносец, 1995, 222-225.

сега¹. Броят на осъдените лица и тежестта на присъдите са оценени като „отмъстителни“. Британското посолство алармира американските си съюзници, че подобни чистки с по-голяма или по-малка бруталност се очакват и в другите страни, които са били под германски контрол и особено Румъния, Полша и Унгария². Меморандумът е свидетелство за трудностите, които изпитват съюзниците да определят своята линия по отношение на Народния съд в България, защото, от една страна смятат, че част от осъдените лица „могат напълно да бъдат отговорни в качеството си на политически лидери за военни престъпления, които съюзниците са упълномощени да накажат“, а от друга страна основателно подозират, че процесите ще се „израждат в отмъщение“ и „биха улеснили дадено еднoprатийно правителство да овладее властта и да установи диктатура“³.

Оценките за дейността на този съд, както тогава, така и днес, не могат да бъдат черно-бели и еднопластови. Подробното им изясняване е извън предмета на това проучване. Вън от съмнение е обаче, че именно производството пред Народния съд и особено, но не само, пред неговия Седми състав, представлява изпълнение на международното задължение на България за съдене на лицата, отговорни за депортацията на 11 343 евреи от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот.

Особеност на това производство е, че, за разлика от Нюрнбергската харта, в Наредбата-закон за Народния съд изрично са криминализирани „гоненията против евреите“. Подсъдими за провеждането на антисемитска политика са 63 лица, изправени пред Седми състав на Народния съд. Преследването на евреите е част и от обвинението срещу министрите в правителствата на Богдан Филов, които са подсъдими пред Първи състав⁴ и срещу народни представители от 25-то ОНС в делото пред Вто-

1 Пак там, с. 222.

2 Интересно е да се отбележи, че английските дипломати подценяват риска от разправа и чистки в западноевропейските страни, като отбелязват, че там „няма достатъчно основания да се страхуваме от подобни ексцесии“, а действията на френските и белгийските власти срещу колаборационистите са оценени като „благоразумни“ – теза, която последвалите процеси и чистки в тези държави опровергават. Пак там, с. 223.

3 Пак там, с. 223-224.

4 В обвинителния акт, наред с друго, са включени следните обстоятелства: „ж. Създали са специален „закон за защита на нацията“, насочен срещу еврейското малцинство, и в резултат са започнати жестоки преследвания и погроми над еврейското население у нас, конфискуване и разграбване на техните имоти“. Вж. обвинителен акт от 5 декември 1944, Първи състав, ЦДА, ф. 1449, оп.1, а.е. 1, л. 1-9, достъпен на: <http://archives.bg/narodensud/SEARCH>

ри състав¹. Седми състав произнася 2 смъртни присъди, 3 за доживотен строг тъмничен затвор, 19 лица са оправдани, а останалите подсъдимци са осъдени на тъмничен затвор с различен срок².

От ноември 1944 г. до Парижката мирна конференция през 1947 г. еврейската общност в България предприема енергична кампания на международно ниво с цел при преговорите за сключване на мирен договор с България да бъде отчетено спасяването на българските евреи от унищожение. Благодарение на тези усилия, въпреки настояването на Великобритания, в окончателния текст на Парижкия мирен договор с България отпада т.нар. специална клауза по еврейския въпрос, включвана в мирните договори с държави, които са преследвали евреите по време на войната³. Това е ясна индикация за оценката на договарящите се държави, че България отстранява ефективно последиците от антиеврейското законодателство и че в българското общество не е разпространен антисемитизъм, който да налага включването на нарочна закрила на еврейското население.

С Парижкия мирен договор от 1947 г. България е задължена чрез договорените суми за репарации (чл. 21) да възстанови причинените с окупационните ѝ действия вреди на Гърция и Югославия и да реституира собствеността върху отнетото имущество (чл. 22). Тези разпоредби имплицитно включват и обезщетяване на имуществените вреди, причинени на еврейското население в окупираните територии.

В периода след Втората световна война депортациите на гражданското население в окупирани територии получават категорична отрицателна оценка от международната общност. Те са криминализирани в Хартата на Международния военен трибунал (Нюрнбергската харта) като престъпление против законите и обичаите на войната (чл. 6, "b") и

1 В обвинителния акт са включени следните обстоятелства: „т. 11. Одобрили са и гласували „закона за защита на нацията“ и допуснали да се вършат срамни издевателства и екзекуции над еврейското малцинство, да се конфискуват и разграбват имотите на евреи, да се отнема препитанието им и да се обречат на глад и мизерия“. Вж. обвинителен акт от 5 декември 1944 г. Втори състав, ЦДА, ф. 1449, оп.1, а.е.43, л. 1-7. Достъпен на <http://archives.bg/narodensud/SEARCH>.

2 Токушев, Д. Народният съд 1944-45 г. (правно-историческо изследване), София, 1989 г. с.118.

3 По-подробно за тези събития в Коен, Д. „Чудото на еврейския народ“: из историята на социалната, политическата и културната интеграция на еврейската общност в България и нейното оцеляване в годините на холокоста. В: Обречени и спасени..., 119-121.

II. Преследването и депортацията на евреите

като престъпление против човечеството (чл. 6, „с“). Женевската (четвърта) конвенция относно закрилата на гражданските лица по време на война от 1949 г. изрично забранява депортациите независимо от целта им (чл. 49). Българският законодател е криминализирал незаконните депортирания като престъпления против законите и обичаите за водене на война (чл. 412 НК).

След създаването на еврейската държава в периода 1947-1949 г. почти цялото еврейско население на България се изселва в Израел. Емиграцията на българските евреи след Втората световна война става първата от големите емигрантски вълни на цели или почти цели еврейски общности. Както отбелязва изследователят от Телавивския университет, Шломо Шеалтиел, „за българското еврейство, преживяло десетилетието от 1939 до 1949 г. в условията на крайни политически и икономически превратности и без да може да ръководи съдбата си, емиграцията – *алия* е акт на избор, а не резултат на преследване от страна на държавата, откъдето емигрира“¹.

1 Шеалтиел. Ш. От родина към отечество. Емиграция и нелегална имиграция от и през България в периода 1939 – 1949. С., УИ „Св.Климент Охридски“, 2008, с. 548. Пак там вж. пространно изследване на процесите и причините за емиграцията на българските евреи.

Заключение

Стремежът към справедлива оценка на действията на българските власти по време на Втората световна война във Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини настоятелно изисква да се раздели темата на две части. От една страна, българските действия в тези територии не са израз на агресивен апетит за повече „жизнено пространство“, какъвто е мракобесният дух на времето. Намерението на тогавашната българска държава е да поправи една историческа несправедливост¹, случила се броени години по-рано, когато именно с инструментите на международното право границите на балканските държави са прекроени в ущърб на българската държавна територия, стотици хиляди хора с български произход са оставени отвъд границите на собствената си родина, огромни бежански потоци заливат пределите, в които Ньойският договор затваря България. Допуснато е етническо инженерство в Беломорието под формата на „доброволна размяна на малцинства“ с Гърция², гонения и обезбългаряване. По този начин в много кратки срокове стотици хиляди хора – установено от векове местно българско население, е изселено, а етническият състав на тези територии е драстично променен³. Още по-болезнено е разделението със санкцията

- 1 За историческите основания и моралните аргументи на исканията за отделяне или възвръщане на територии, несправедливо отнети от друга държава при предходна анексия виж по-подробно в Brilmayer, Lea, „Commentaries on Lea Brilmayer, Secession and Self-Determination: A Territorial Interpretation: One Decade Later“ (2000). *Faculty Scholarship Series. Paper 2439*. http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/2439
- 2 Гръцко-българската конвенция за доброволна размяна на населението от 27 ноември 1919 г. За нея професорът по международно право Георги П. Генов пише: „В действителност, конвенциите за доброволното изселване най-вече тая за гръцко-българското изселване, послужиха само като средство да се изселят принудително малцинствените населения. Това беше скритата цел на гърците, когато те я предложиха на Парижката конференция, а последната я наложи на България“ В: Генов, Г. П. *Междудържавно право. Том 2: Организация на мира; Право на войната; Неутралитет*. София, 1939, с. 362.
- 3 За период само от 8 години народносттата състав в Беломорието се променя значително, като към декември 1920 г. българите са 34,5 %, а гърците 27 % от населението, а към май 1928 г. българите вече са 12,9 %, а гърците 72,4% от населението. Сравнено с данните

на международната общност на българското население във Вардарска Македония. Тези въпроси са извън предмета на настоящото изследване, но оценката на присъствието на България в гръцки и югославски територии по време на Втората световна война ще е едностранчива без тяхното, макар и попълно, отбелязване.

Втората и незаобиколима част от темата за действията на българските власти в Беломорието, Вардарска Македония и Западните покрайнини е съдбата на евреите в тези земи и активната роля, която Царство България има в налагането на многобройни ограничения на правата на тези хора, нежеланието да бъдат третирани като собствено население и съответният, обрекъл ги на правен произвол, отказ да им бъде дадено българско поданство. А на края и най-тежко – депортацията на цялата еврейска общност от тези земи и предаването им в ръцете на нацистите, където почти всички намират смъртта си.

Премълчаването или неверните интерпретации на тези събития са причина международната научна общност често да подхожда с недоверие към българския феномен на спасяването на евреите от довоенните предели на страната. Колебливите позиции у нас за ролята на българските власти в случилото се с евреите от присъединените земи контрастират с еднородието в оценките на международната историография. Всички авторитетни изследователски центрове на Холокоста представят действията на българските власти по отношение на евреите по време на Втората световна война по идентичен начин, посочвайки:

1) въведеното антисемитско законодателство;

2) депортацията на вардарските, беломорските и пиротските евреи, осъществен от българските окупационни власти и предаването им на нацистка Германия, а от там на смърт;

3) последвалата защитна реакция на част от политическите среди, Църквата и обществеността, която, подпомогната от променения ход на войната, осуетява плановете за депортация на евреите в довоенните предели на страната и в крайна сметка води до тяхното спасяване от Холокоста.

за беломорското население от периода непосредствено преди Освобождението, обезбългаряването и съответното гръцизиране на тези земи е още по-драстично. Виж Райчевски, С. Беломорска България 1941-1944, София, 2010. с.64.

Така описват този период от българската история изследователите от Европейската инфраструктура за изследване на Холокоста¹, Центъра за съвременни изследвания на Холокоста към Американския музей на Холокоста², Международния институт за изследвания на Холокоста към мемориала Яд ва-Шем, Йерусалим³ и др.

Очевидно в специализираните международни научни среди е установено голяма сходство в мненията по въпроса. Въпреки това противоречивите интерпретации на тези исторически събития продължават. Периодично те получават нов импулс за живот, често с политическа окраска. Ярък пример за противоречията в осмислянето на политиката на българската държава спрямо евреите стана острата дискусия в израелското общество, последвала създаването на Гората на България в Ерусалим. Гората е създадена през 1996 г. като мемориал по идея на български евреи, живеещи в Лос Анджелис. Още преди създаването на гората, докато само е заявено намерение за това, се разгарят дебати⁴. Първоначалната идея е мемориалът да се наименува в памет на цар Борис III и царица Йоанна. Срещу това изразяват резерви български евреи от Израел и САЩ, както и роднини на загинали в лагерите на смъртта тракийски и македонски евреи⁵. Като компромис гората е посветена на българския народ, а царят и царицата са почетени с нарочна паметна плоча „в признателност за приноса им за спасяването на евреите на България в тъмните времена на Холокоста“. Поставени са още две плочи – едната в па-

1 European Holocaust Research Infrastructure. National reports. Bulgaria. Retrieved from: ehri-project.eu

2 US Holocaust Memorial Museum. Holocaust Encyclopedia. Bulgaria. Retrieved from: ushmm.org.

3 Yad Vashem, Righteous Among the Nations. Bulgaria. Historical background. Retrieved from: yadvashem.org

4 Срещат се твърдения, че полемиката за възпоменателните плочи на царя и царицата започва след писма на български общественици и политици. Това не отговаря на истината. Фактите са други. Първите протестни писма са изпратени до инициативния комитет за създаване на гората и до Моше Ривлин, директор на Еврейския национален фонд, отговорен за парковете и горите в Израел, още през 1994 г., докато мемориалът е в идейна фаза, от израелци с произход от Македония и Тракия, от югославски евреи, от Съюза на гръцките евреи, оцелели от лагерите на смъртта. Подобни петиции и писма до президента на Израел, до председателя на израелския парламент, до Яд Вашем не затихват през целия период до откриването на мемориала и след това. In: Ofer, D. (2004). *Tormented Memories: The Individual and the Collective. Israel Studies*, 9(3), 137-156.

5 Ibidem, p.139.

мет на българи, участвали в спасяването на българските евреи, а другата в памет на загиналите от Тракия и Македония.

В последствие дискусиата получава нов импулс и става още по-разгорещена, след като Михаел Бар-Зоар публикува книгата си, посветена на спасяването на българските евреи, която в Израел излиза под заглавието „Ешалоните отпътуваха празни: героичното спасяване на българските евреи“¹. Провокирани от мемориала, посветен на българския монарх и заглавието на книгата, учени, общественици и наследници на загинали македонски и тракийски евреи, както и евреи от България, реагират остро срещу интерпретации на историята, които пренебрегват факта, че ешалони с 11 343 евреи потеглят от контролирани от България земи за лагерите на смъртта. Следват многобройни академични форуми по темата в Яд Вашем и на друг места и редица публикации в израелския печат. Ясно се очертават двете противоположни линии в дискусиата. От едната страна са тези, които смятат, че почитането на българския монарх като спасител е оскърбително за паметта на загиналите македонски и тракийски евреи. Тази линия се поддържа от асоциациите на македонските и гръцките евреи, от еврейски организации от бившата Югославия, но и от част от българските евреи, както и от общественици и историци. Сред многобройните писма и петиции има такива от хора, които разказват за лично преживяни от тях репресивни действия, извършени от представители на българската армия, полиция и администрация в Беломорска Тракия и Вардарска Македония. Други, без да са лично пострадали, аргументират позицията си с дълга, който носят пред паметта на загиналите. Дискурсът най-често е силно емоционален². На срещуположната позиция са друга част от преживелите войната български евреи, които смятат, че цар Борис III изиграва решаваща роля в сложния процес, довел до тяхното спасяване от Холокоста, както и други историци и общественици.

1 Заглавието на израелското издание е цитирано по Ofer, D. Op.cit., p. 140. Българското издание излиза под друго заглавие: „Извън хватката на Хитлер. Героичното спасяване на българските евреи.“ Бар-Зоар. М. Цит. съч.

2 Роднини на загиналите пишат: „никога няма да забравим и никога няма да простим жестокостта на българите. От една страна, те спасиха евреите на България, но от друга страна, изтриха евреите на Македония и Тракия от лицето на земята“. Нисим Йош, председател на Асоциацията на македонските евреи пише: „До десетото поколение наследници на македонските евреи няма да се успокоят докато позорът [на паметника] не бъде премахнат от лицето на националната земя“. In: Ofer, D. Op.cit. 146.

В изострената обществена полемика и на двете полярни позиции се включват и политически среди от България. Писма до израелските държавни власти изпращат български народни представители и общественици от левицата, които се противопоставят на възпоменанието на българския цар в изцяло положителна светлина що се отнася до политиката на Царство България спрямо евреите. Сред тях са заместник-председателят на Народното събрание Благовест Сендов, Анжел Вагенщайн, Велко Вълканов, Нора Ананиева и др¹. Противоположна позиция се поддържа от представители на десните политически среди – дейци на съществували в периода на ВСВ обществено-политически организации, като народния представител Дянко Марков, който заявява от парламентарната трибуна, че колегата му Благовест Сендов с писмото си е увредил българските национални интереси и че депортациите са извършени не от български власти, а от нацистите². Изказването на Дянко Марков е преведено и включено в петиция на Асоциацията на македонските евреи до външното министерство на Израел с настояване за официална реакция³. Недоволството е предизвикано от тезата му, според която Цар Борис не носи отговорност, защото „депортацията на враждебно население не е военно престъпление“⁴. В България полемиката ескалира и Благовест Сендов е отстранен с гласовете на дясното управляващо мнозинство от поста му на заместник-председател на парламента. Актът е безпрецедентен за парламентарната ни практика в най-новата история, която не познава случай член на парламентарното ръководство, излъчен от опозицията, да бъде бламиран от мнозинството и още веднъж потвържава изключителната поляризация и политизиране на мненията по тази историческа страница.

След многобройните писма и петиции Еврейският национален фонд, отговорен за националните паркове и горите в Израел, номинира обществен комитет със задача да преразгледа посещаването на българската гора⁵. Следва половингодишна работа и множество заседания, в които са изслушани представители на Съюзите на българските и ма-

1 Ibidem, p.139.

2 Ibidem, p.148.

3 Ibidem, p.155.

4 Виж реплика на народния представител Дянко Марков към изказване на Гиньо Ганев в Стенограма от заседание на 37-то НС от 27 юли 2000 г.

5 Ofer, D. Op.cit. p.139.

кедонските евреи, учени и представители на широката общественост и са разгледани многобройни петиции и писма. За това изследване интерес представлява публикацията на Далиа Офер, професор от Еврейския университет в Ерусалим, която е член на комитета. Тя описва получените писма и изразените позиции на страните по време на изслушванията¹. Според нея и двете страни в спора, отвъд различните си морални и политически аргументи, имат нещо общо помежду си – твърдят, че историческите факти безспорно потвърждават тезата им. Противниците на мемориала в памет на цар Борис III сочат като главни факти ролята на монарха в приемането на българското антиеврейско законодателство, рязката антисемитска позиция, която изразява пред застъпилия се за евреите Свети синод на Българската православна църква², цитати от официални български и германски документи, демонстриращи, че депортациите на беломорските и вардарски евреи и планираното принудително изселване на българските евреи, са част от обща държавна антиеврейска политика. За поддръжниците на мемориала в памет на Борис III същите тези факти доказват неговите кураж и хитрост, с които е маневрирал между исканията на нацистите и българските интереси. В писмата не присъства и оттенък на съмнение, че твърденията на

1 Ibidem, 137-156.

2 Става дума за срещата от 15 април 1943 г. на цар Борис III и министър-председателя Филев със Светия Синод, провокирана от писмо на висшите духовници, в което те за пореден път се застъпват за еврейското население. В протокола на Светия Синод изказването на монарха в частта относно евреите е протоколирано така: „Подчерта се в речта му големите пакости, които тоя спекулативен дух на еврейството от векове прави на човечеството изобщо. Тоя дух навсякъде е създавал омраза сред хората, безверие, морално разложение и родоизмяна сред народите. Тоя дух на спекула и отрицание е създавал и създава сред обществата и народите недоволство, спорове, конфликти, войни и злополучки. На тоя спекулативен дух в голяма степен се дължи и сегашният световен катаклизъм. Вярно е, че някои от големите народи добре използват събраните с тоя спекулативен дух богатства за еврейството. Други обаче от европейските народи са се уверили вече, че еврейската спекулация е фатална спънка за спободното тяхно духовно, културно и национално-стопанско развитие. У тях е узряло съзнанието, че колкото по-скоро бъдат освободени от влиянието и експлоатацията на еврейството, толкова по-скоро и по-здраво ще се засилва и укрепва тяхното национално чувство и тяхното родолюбие. А това може да се постигне, когато по законодателен ред се изземат от неговите ръце разните стопански, финансови, търговски и фабрични предприятия. Навсякъде в Европа са създадени вече и се създават законоположения в тоя смисъл. Създаде се такава и у нас – Закона за защита на нацията. Позната по своето родолюбие, родната ни Православна църква в случая едва ли би могла да бъде на друго мнение“. ЦДА, ф.791, оп. 1, а.е. 70, л. 88, 89. Оригинал. В: Коен, Д. Оцеляването..., 242-243.

авторите им може да са оцветени от пристрастия. Напротив, „всяка от страните – продължава Далия Офер – беше сигурна, че нейната историческа документация представлява съкрушителното доказателство“.

В крайна сметка общественият комитет препоръчва да бъде запазено наименованието на мемориала като Гората на България, но оценява като противоречива ролята на българския цар по отношение на преследването и спасяването на евреите. Затова предлага да бъдат премахнати трите паметни плочи, като на тяхно място се постави една плоча, която да възпоменава загиналите евреи от Тракия и Македония, както и благородния български народ, с помощта на когото са спасени българските евреи. Предложението е прието и понастоящем в Гората на България в Йерусалим има един паметник, върху който на български, иврит и английски език са изписани следните два надписа: „С уважение и признателност към благородните души сред българския народ, които застанаха зад своите 49 000 събратя евреи и успешно се пребориха за тяхното спасение от Холокоста, 1939 -1944 г.“ и „В памет на 11343 евреи от Тракия, Македония и Пирот, които загинаха в нацистките лагери на смъртта в Треблинка през 1943 г. Вечна им памет.“

Сложната и противоречива политическа история на България по време на Втората световна война не се вмества в опростени схеми. Годините след края на войната и социалистическият период добавиха още пластове, които силно политизират дискусията по темата. Любителите на черно-бялото мислене няма как да намерят удовлетворение в една по-реалистично обрисувана картина на онези събития и основните действащи лица в тях. Реалността неминуемо накърнява ореола на идеализираните образи, а понякога отнема от черните щрихи на други. Образите на историческите фигури се очовечават, защото проличава смесицата от добро и зло, от правилни решения и грешки, от които е изтъкана всяка човешка личност. Цар Борис III и ролята му в съдбата на евреите са пример за това. Монархът, под чийто личен режим се управлява България по това време, носи отговорността за държавната антиеврейска политика, за унизителното отстраняване на тези хора от политическия, икономическия и културния живот в собствената им родина и за договарянето с Германия на изселването на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пирот, без да направи опит да се противопостави на нацисткия натиск за депортацията им. От друга страна, без да се подценява решаващото значение на множеството фактори и личности,

които повлияват за спасяването на българските евреи, крайното решение, което спира депортацията е именно на Борис III. Вярно е, че има защитна реакция в обществото, но подобна реакция се случва и по-рано при обсъждането на Закона за защита на нацията, без да спре приемането му. Вярно е, че по това време ходът на войната вече не е така победоносен за нацистите, но през пролетта на 1943 г. краят ѝ е все още не се вижда, а дори и затруднена на изток, Германия е много силна. Към онзи момент царят е можел да удовлетвори немското искане и да депортира българските евреи, без това да доведе до особени вътрешни или външни сътресения за властта му. На три пъти – през март, май и август, 1943 г., той избира да не го направи и 50 000 души остават живи. Заедно с родените от тях след войната, днес многократно повече хора живеят благодарение и на онези решения, взети от Борис III през 43-та. Личната му роля в преследването и спасението на евреите се оказва сложна амалгама от тежки грешки и правилни решения. Голямо предизвикателство към черно-бялото мислене.

У нас през седемте десетилетия след Втората световна война тази страница от миналото е постоянно преправяна според доминиращите идеологически и политическите възгледи и конюктурата на деня. За съжаление, неверни интерпретации на добре документирани исторически факти продължават да бъдат част от официалните позиции на българската държава и така да подхранват недоверие на международната научна общност към българската гледна точка¹. Последният пример за това е декларацията на 41-то Народно събрание от 8 март 2013 г. по повод 70-годишнината от спасяването на българските евреи и почитането на паметта на жертвите на Холокоста. Редом със справедливата оценка за благородните усилия на хората, спасили българските евреи, са направени редица неверни твърдения. В декларацията ролята на българските власти в преследването на евреите и депортирането на еврейското население от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот на практика е отречена. Антиеврейското законодателство е осъдено по принцип без нито дума за отговорността на българското Народно събрание за приемането му и на българската администрация за ефективното му прилагане. Депортирането на 11 343 евреи от контролираните от Царство България територии невярно е посочено като акт, осъществен

1 Вж. преглед на някои официални и неофициални позиции на български държавни представители в Коен, Л. Цит. съч. 23-34.

в земи под германска юрисдикция в разрез с официално установения международноправен статут на териториите, като намиращи се под военна окупация от българската държава (чл. 21, ал. 1 от Парижкия мирен договор с България).

Напълно се премълчава фактът, че след нацистката инициатива за депортацията, тя е осъществена от българските власти във всички нейни аспекти до предаването на евреите в германски ръце – както правно (двустранен договор между Германия и България, седем постановления на българското правителство, в последствие одобрени от 25-то Народно събрание), така и организационно и логистично (актове на Комисарството за еврейските въпроси, действия на българските армия, полиция и местна администрация в областите Битолска, Скопска и Ксантийска с помощта на местните клонове на Българската народна банка, Българските държавни железници и др.).

В парламентарната декларация се твърди, че въпросните територии са под „германска юрисдикция“, но всъщност там действа не германска, а българска администрация. Именно тя отчуждава в полза на българската държава всички парични средства, както и цялото останало движимо и недвижимо имущество на изселените евреи с изключение на малкото личен багаж, с който им е позволено да отпътуват за лагерите и венчалните им халки.

Акцията е осъществена от стотици български поданици – военни, полицаи, административни служители. Включени са дори работещите в „новите земи“ български агрономи, инженери, училищни инспектори, директори на гимназиите и прогимназиите, държавни контролори при общините, началници на гражданските отделения при общините, околийски ветеринарни лекари, банкови чиновници и др.

Въпрос, по който може само да се предполага и спекулира, в декларацията на Народното събрание е представен като категорична и безспорна констатация с твърдението, че за българската администрация не е било възможно да спре депортацията. Не може да се твърди със сигурност нито дали българските власти са можели, нито дали не са можели да спасят евреите от „новите земи“. Безспорен обаче е фактът, че са осъществили депортацията на гражданско население) в нейната цялостна организация и логистика до предаването на депортираните лица на нацистите, без да направят опит да спасят беломорските, вардарските

и пиротските евреи, като откажат на противоречащото на международното право и законите и обичаите за водене на война германско искане.

Германия оказва натиск върху България да извърши депортацията, но той е дипломатически и политически по характер, като между две съюзнически държави, а не се изразява в използване на сила или заплаха със сила срещу страната ни и следователно не е налице пряка принуда върху България, която съгласно международното право би могла да изключи отговорността ѝ за това нарушение на международното хуманитарно право и законите и обичаите за водене на война.

Декларация на 41-то Народно събрание на Република България по повод 70-годишнината от спасяването на българските евреи и почитане паметта на жертвите на Холокоста

Ние, народните представители от 41-то Народно събрание на Република България, отбелязваме днес 70-годишнината от спасяването на българските евреи и отдаваме своята почит към жертвите на Холокоста. Историческата дистанция ни дава възможност да оценим събитията от българската история в тяхната пълнота и многостранност. Убедени сме, че само такъв подход и позиция може да спре спекулациите и невярното представяне на българската история и да отдаде дължимото на приноса на българското общество и държава към съвременната история на човечеството и неговите ценности. Затова определяме спасяването на българските евреи през 1943 година като забележително събитие, показващо човечността и толерантността на българския народ, както и волята му за справедливост. Успоредно с това оценяваме като недопустимо приемането на закони, които ограничават гражданските права и създават условия за преследване, за икономически и политически репресии. Затова изразяваме своята почит към тези 43-ма български депутати, начело със заместник-председателя на Народното събрание г-н Димитър Пешев, които в условията на война и под заплаха за личната си сигурност и политическа съдба, застават открито срещу натиска за депортирането на българските евреи. Въпреки пронацистката политика на правителството на Богдан Филов и провежданата политика на геноцид в Европа, България дава благороден пример за успешно противопоставяне на опитите за унищожение на евреите. Благодарение на усилията на народни представители от 25-то Народно събрание, категоричната позиция на Българската православна църква, на активността на обществени личности и интелектуалци, на български дипломати, на професионални организации, на представители на официалната и антихитлеристка съпротива, на обикновени граждани, на поведението

на еврейската общност, която приемала България за свое Отечество, държавният глава Цар Борис III се съобразява с обществения натиск и отказва депортирането на повече от 48 000 евреи – български граждани, към лагерите на смъртта. Оценявайки обективно историческите събития, днес не може да се оспорва фактът, че 11 343 евреи са депортирани от Северна Гърция и Кралство Югославия, които тогава са под германска юрисдикция. Като осъждаме този престъпен акт, предприет от хитлеристкото командване, изразяваме съжаление, че не било във възможностите на местната българска администрация да го спре. Въпреки това, опити за спасяване са правени от български граждани, от общественици и духовни лица. Народният представител Петко Стайнов внася предложение за промяна в Наредбата за българското гражданство, с която се опитва да спаси обречените на депортиране евреи, като им се даде автоматично българско гражданство. Български дипломати издават визи за Палестина на евреи от европейски страни, които не са български граждани и по този начин спасяват още няколко хиляди души. През юли 1944 година правителството на Иван Багрянов възстановява конфискувано имущество на български евреи, а през октомври 1944 година в първия си акт правителството на Кимон Георгиев предлага и регентите одобряват окончателната отмяна на всички антисемитски закони в страната. Днес ние дълбоко скърбим за всички жертви на Холокоста, за всеки един от депортираните евреи в окупираните от Хитлер територии и изразяваме дълбоката си почит към тяхната памет. Призоваваме трагичната им съдба да не се използва за политически спекулации с днешна дата. Като народни представители от 41-то Народно събрание решително осъждаме всички прояви на ксенофобия, антисемитизъм, религиозна и етническа нетърпимост и се присъединяваме към световната съпротива срещу тях. Българското общество и най-вече младото поколение са в правото си да се гордеят със спасяването на българските евреи. То е послание към съвременното общество за търпимост, доброжелателство и човеколюбие между хората с различен етнос, религия и култура. Спазването на човешките права и тяхното гарантиране е задължително условие за мир и напредък и не подлежи на политически компромис.

8 март 2013 г.

Интересно е да се съпостави декларацията на Народното събрание с еволюцията на френската официална позиция относно ролята на Франция в преследването и депортацията на евреите по време на Втората световна война. Статистиката за жертвите на Холокоста разкрива известно сходство в данните за България и Франция. Срещу името на Бъл-

гария изследователи сочат 22% загинало еврейско население от контролираните от нея територии. Данните за Франция са, че в навечерието на войната на нейна територия са живеели 350 000 евреи, от които в Холокоста загиват около 26%¹. Подобно на статута на беломорските, македонските и пиротските евреи голяма част от евреите, които войната заварва във Франция, не са френски граждани². Най-същественото различие във военните ситуации на двете държави е, че България е съюзник на Германия, запазил суверенитета си, докато капитулирала Франция е под окупация и френските институции са с ограничени правомощия. Това различие като че ли дава далеч повече аргументи на френските държавни лидери да отхвърлят отговорността на френските власти за депортацията на евреите, отколкото имат българските им колеги, което те правят до един момент.

Първоначално, след края на войната, въпросът за участието на френските власти в депортацията на една четвърт от еврейското население във Франция е покрит за дълго с мълчание. Официална френска позиция от генерал де Гол насам става, че Франция не е отговорна за съдбата на евреите, а отговорността е изцяло на нацистките окупатори. Франсоа Митеран не отрича действията на колаборационисткото правителство на Виши, ръководено от маршал Петен, но категорично отхвърля приемствеността между него и Френската Република: *„Няма да се извиня от името на Франция. Републиката няма нищо общо с това. Не вярвам, че Франция е отговорна“*³.

Само половин година след това изявление на президента Митеран, неговият наследник Жак Ширак променя официалната френска позиция със забележителна реч от 16 юли 1995 г. при отбелязването на годишнината от масовите арести на евреи в Париж през 1942 г. В речта си Ширак заявява, подробно описвайки обстоятелствата, при които са депортирани евреите от Франция, следното⁴:

-
- 1 Източник на данните за България и Франция е организацията Anti-defamation League. The „Final Solution“: Estimated Number of Jews Killed. Retrieved from: jewishvirtuallibrary.org
 - 2 Вж. подробна статистика в Zuccotti, S. (1999). *The Holocaust, the French, and the Jews*. U of Nebraska Press, p.207.
 - 3 Simons, M. (1995, July 17). Chirac Affirms France's Guilt In Fate of Jews. The New York Times. Retrieved from <http://www.nytime.com>
 - 4 Carrier, Peter. Holocaust monuments and national memory cultures in France and Germany since 1989: the origins and political function of the Vél'd'Hiv'in Paris and the Holocaust

„[...] Трудно е да се говори за тези времена, защото тези тъмни часове зави-
наги опетниха нашата история и са оскърбление за нашето минало и тради-
ции. Да, истина е, че престъпното умопомрачение на окупационните сили бе
подпомогнато от някои французи и Френската държава.

Преди 53 години, на 16 юли 1942 г. 450 френски полицаи и жандарми, дейст-
ващи под ръководството на своите началници, откликнаха на нацистките
искания.

На този ден в столицата и районите на Париж почти 10 000 еврейски
мъже, жени и деца бяха арестувани в техните домове призори и задържани в
полицейските участъци.

[...]

Франция, страната на Просвещението и човешките права, земята на гос-
топриемството и убежището, Франция в този ден извърши непоправим акт.
Тя не успя да спази своето обещание и предаде тези, които бяха под нейна за-
крила, на техните екзекутори.

Отведени в стадиона Велодром д'Ивер, жертвите трябваше да чакат с
дни в известните ни ужасни условия преди да бъдат превозени в някой от ет-
апните лагери – Питивие или Бон-ла-Ролан, открити от властите на Виши.

Но ужасите едва започваха.

Други масови арести щяха да последват. В Париж и провинцията 64 влака
щяха да отпътуват за Аушвиц. 76 000 евреи, депортирани от Франция, няма-
ше никога да се завърнат.

Дългът ни към тях е неотменим.

В препредаването на паметта за еврейския народ, за неговите страдания
и за лагерите; в свидетелстването отново и отново, в признанието за грешки-
те, допуснати от държавата; в неприкриването на нищо за тъмните момен-
ти от нашата история, ние просто защитаваме идеята за човечността, за
човешката свобода и достойнство. Ние продължаваме да се борим срещу сили-
те на мрака, които не спират да действат.

[...]

Искам да припомня, че лятото на 1942 г., което разкри истинското лице
на „колаборационизма“, чиято расистка природа бе станала напълно ясна след
приемането на антиеврейското законодателство от 1940 г., за много от на-
шите сънародници бе звън за събуждане, началният момент за широко движе-
ние на съпротива.

Искам да припомня и за всички еврейски семейства, които бяха преследвани и които получиха убежище от безмилостните обиски на германците и милицията с героични и братски усилия на много френски семейства.

[...]

Разбира се, бяха направени грешки, има обвинение, има колективна вина. Но има и също една Франция, една идея за Франция, почитена, щедра и вярна на своите традиции и дух. Тази Франция не участваше във Виши. Тя за дълго отсъстваше и от Париж. Тя беше в пясъците на Либия и навсякъде, където се бореше Съпротивата. Тя беше в Лондон, олицетворявана от генерал де Гол. Тя присъстваше, цяла и неделима, в сърцата на тези французи, „праведници на народите“, които с риск за живота си и в най-тъмните часове на бурята, както написа Серж Кларсфелд, спасиха три четвърти от еврейската общност, живееща във Франция и дадоха живота си за най-доброто в тази страна: ценностите на човечността, свободата, справедливостта и толерантността. Те са основата на френската идентичност и нашият дълг към бъдещето.“

На 22 юли 2012 г., при отбелязването на 70-годишнината от еврейските арести в Париж, президентът Франсоа Оланд продължи линията, начертана от Жак Ширак, определяйки депортацията на евреите от 1942 г. като „престъпление, извършено във Франция от Франция“¹.

Изявленията на френските власти са пример за стъпваща на историческите факти официална позиция, която, от една страна, признава съучастието в гоненията, а, от друга, се гордее с действията на спасителите и така откроява още по-ясно техните хуманни усилия и подвизи. Тази вяроност към истината позволява справедливо осмисляне на миналото и най-вече хвърля мост към толерантно и мъдро настояще, стъпило на здравата основа на познанието за миналите събития и разбирането на грешките в тях, а не на плаващите пясъци на премълчаваните вини.

Френският прочит на историята е добре да бъде осмислен от днешните българските институции. Трагичната съдба на 11 343 човешки същества е морален императив, който настойчиво изисква да не се премълчава фактът, че част от действията, довели до гибелта на еврейското население от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот, са осъществени от българи и български институции.

1 Пълният текст на речта в: Hollande, F. The „Crime committed in France, by France“ (2012, 22 July) The New York Review of Books. Retrieved from: nybooks.com

В заключение трябва да се отбележи, че правно изследване на антиеврейските репресивни мерки, разглеждано изолирано и само по себе си, крие риск да остави впечатление за едностранчивост. За да бъде правдива оценката на епохата и на действията на лицата и институциите, юридическите проучвания трябва да бъдат поставени в по-широкия контекст на историографските, социологически и други изследвания както на репресивните, така и на защитните действия по отношение на евреите в Царство България. Нееднократно препращайки към тези проучвания, това правно изследване не разглежда, освен инцидентно, многобройните защитни реакции на граждани, обществени организации и даже органи на властта. Не трябва да се забравя също така, че страданията са причинени от администрация с култура за документиране на дейността си, докато отделните човешки жестове на доброта и човечност не винаги са получавали документален израз и съответно достъпът на изследователите до тях е по-труден.

Това съчинение бе написано с разбирането, че на територията на комплексни и болезнени теми трябва да се пристъпва без излишно морализаторстване. От дистанцията на времето и научените исторически уроци може да се окаже твърде лесно да се съдят събития, хора и процеси. Вместо това е нужен обективен, откровен и научно обоснован прочит на тази важна и болезнена страница от българската история. Това е въпрос и на патриотизъм, който, за да се гордее със спасените животи на 50 000 евреи от довоенните предели на България и за да разказва на света тази изключителна история без скрити „скелети в гардероба“, трябва да признае отговорността на българската държава за преследваните и спасените. Такъв е бил стремежът с това изследване.

Списък на цитираните съдебни решения

1. *Prosecutor v. D. Tadic*. International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, Case No.: IT-94-1-Tbis-R117 Date: 11 November 1999;
2. *In re P.* (Komotini Case), Greece, Court of First Instance of Rhodes, Judgment No. 67 of 1948. In H. Lauterpacht, Elihu Lauterpacht, ed. *International law reports*. Vol. 15. Cambridge University Press, 1951. p.566-567.;
3. „RuSHA Case“, *United States of America vs. Ulrich Greifelt et al*, Case No.8. Military Tribunal I, „Judgment and Sentence“ (1948). Paper 2.<http://digitalcommons.law.uga.edu/nmt8/2>;
4. *Advisory Opinion No. 4, Nationality Decrees Issued in Tunis and Morocco*, 4, Permanent Court of International Justice, 7 February 1923, available at: <http://www.refworld.org/docid/44e5c9fc4.html> [accessed 22 March 2015]
5. *United States of America vs. Alfred Krupp, et. al*. LAW REPORTS OF TRIALS OF WAR CRIMINALS. *Selected and prepared by THE UNITED NATIONS WAR CRIMES COMMISSION*. Vol.10. London.1949;
6. *United States of America v. Alstötter et al.* („The Justice Case“) 3 T.W.C. 1 (1948), 6 L.R.T.W.C. 1 (1948), 14 Ann. Dig. 278 (1948);
7. Case No. 57 (The I.G. Farben Trial) Trial of Carl Krauch and others, US Military Tribunal, Nuremberg, 14 August 14 1947-29 July 1948;
8. „Milch case“, Case No. 2, *United States of America v. Erhard Milch*, US Military Tribunal, Nuremberg;
9. The Hostages Trial, TRIAL OF WILHELM LIST AND OTHERS, United States Military Tribunal, Nuremberg 8th July, 1947, to 19th February, 1948;
10. High Command Trial, *The United States of America vs. Wilhelm von Leeb et al*. US Military Tribunal Nuremberg, Judgment of 27 October 1948;

11. The Case against Hermann Roechling and Others. General Tribunal of the Military Government of the French Zone of Occupation in Germany, June 30, 1948.
12. *Takashi Sakai case*, judgment, 29 August 1946, China, War Crimes Military Tribunal of the Ministry of National Defence;
13. *In re von Lewinski (called fon Manstein)*, British Military Court, Hamburg, 19 December 1949, (1949) 16 AD 509, Case No.192;
14. *Eichmann case*, judgment, 12 December 1961, District Court of Jerusalem, Israel;
15. *Zimmermann case*, judgment, 21 November 1949, Special Court of Cassation, The Netherlands;
16. *Greiser case*, judgment, 7 July 1946, Supreme National Tribunal at Poznan, Poland;
17. Conseil d'Etat, Ass., 16 février 2009, Mme Hoffman-Glemane, n°315499.

Използвана литература

1. Аврамов, Р. „Спасение“ и падение: микроикономика на държавния антисемитизъм. 1940-1944 г. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012.
2. Аврамов, Р. Четейки архивите на депортацията// Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943. том 1, София, 2013.
3. Ардити, С. Човекът, който изигра Хитлер. Русе, Авангарт-принт, 2013.
4. Арон, Реймон. Въведение.//Макс Вебер представен от Реймон Арон. Ученият и политикът. С., 2000 г.
5. Баламезов, С. Конституционно право. Част трета. С.: Университетска печатница, 1946.
6. Бар-Зоар, М. Извън хватката на Хитлер. Героичното спасяване на българските евреи. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 1999.
7. Бенвенисти, М. Историята, която е могла да завърши зле. La Estrela, бр. 8/ март 2013, 2-6.
8. Билярски Ц. и И. Гезенко (съст.) Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Дневници на Министерството на външните работи в правителствата на Георги Кьосеиванов, проф. Богдан Филев, Добри Божилов, Иван Багрянов, Константин Муравиев (1939-1944 г.), С., Синева, 2006.
9. Близнашки, Г. Приносът на проф. Стефан Киров в защита на парламентарната форма на управление в България//Киров, С. Парламентарен или персонален режим. София, 2011.
10. Боздуганов. Г. Без комунистически лъжи – българската истина за македонските и беломорските евреи. 14.02.2015. Достъпна на www.factor.bg.
11. Владикин, Л., Организация на демократичната държава, София, 1941.
12. Владикин, Л. Борба за нов ред. С.:, 1943.
13. Гезенко, И. *Законодателната и изпълнителната власт в изграждането на антиеврейското законодателство 1940-1944 г. // Обречени и*

- спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи. С.: Синева, 2007.
14. Генов, Г. П. Междудържавно право. Том 2: Организация на мира; Право на войната; Неутралитет. София, 1939.
 15. Генчев, Н. Външната политика на България (1938-1941). София, Издателство „Вектор“, 1998.
 16. Гринберг, Н. Документи. С.: Издателство на Централната Консис- тория на евреите в България, 1945.
 17. Груев, Л. Смъртното наказание. pro et contra. С.: Сиби, 1998.
 18. Грозев К. и Маринова–Христиди Р. (съст.) Евреите в Източна Ев- ропа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и студената война (1939-1989);, София, 2013.
 19. Даман, К. И Р. Ивкова. Спасяване и изстребване на българските ев- реи – опит за социологическа реконструкция. Год. на СУ, ФФ, кни- га Социология, том. 94, 2003, с. 148-149
 20. Данова, Н. Дългата сянка на миналото. Депортацията на евреите от Западна Тракия, Вардарска Македония и Пирот: състояние на проучването на проблема. В: Депортирането на евреите от Вар- дарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943: доку- менти от българските архиви. Том I. С.: Обединени издатели, 2013, 36-66.
 21. Данова, Н. и Р. Аврамов (съст.) Депортирането на евреите от Вар- дарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943. том 1 и 2. София, 2013.
 22. Даскалов, Р. От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история. София. 2009.
 23. Даскалов, Р. Българското общество. 1878-1939. Том 1. Държава, поли- тика икономика. С.: Гутенберг, 2005.
 24. Диков, Л. Ръководена общественост. – Учител, 7, 1942-1943, No 6, 208- 210.
 25. Димитров, А. Българското управление във Вардарска Македония (1941-1944): окупация или освобождение, предопределено реше- ние или стратегическа грешка//Националното обединение на България 1940-1944. София, 2012.
 26. Димитров. И. Професор Богдан Филов и неговия дневник. – В: Филов. Б. Дневник. С: Издателство на ОФ, 1990.

27. Дичев, Б. За (не)спасените евреи или цената на дългото мълчание. – сп. Обектив, бр.206, януари 2013.
28. Дичев, Борислав. **Въпросът за поданството като елемент от стратегията на „окончателното решение“**. Сп. „Обектив“, бр. 218, 2014
29. Добчев, П. С. (съст.) Антиеврейското законодателство и неговото преодоляване (1942-1945), София, 2010.
30. Долапчиев, Н. Новата държава. – Възход, No 1, 5 ян. 1935.
31. Долапчиев, Н. Наказателно право. Обща част. С.: Издателство на БАН, 1994. с. 153-154.
32. Дубова, Л., Г. Чернявский, Опыт беды и выживания. С.: АИ „Марин Дринов“, 2007.
33. Емануилов, Е. България в политиката на Великите сили. 1939-1947. Велико Търново. УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2003.
34. Ескенази, Жак и Алфред Кристин (съст.). Евреите по българските земи: аотирана библиография. С.: IMIR, 2002.
35. Златарски, В. Райхът и Царството. Германското присъствие в България (1933г. – 1940г.), София, 2014
36. Иванов, А. Българската демографска политика през 40-те години на ХХ век. Геополитика&Геостратегия, бр. 3/2008, с. 42-50.
37. Кацаров, К. 60 години живяна история, С.: Прозорец, 1970.
38. Калонкин, М. България във втората световна война. 1939-1945. С., Аскони-издат, 2011.
39. Коен, Д. „Чудото на еврейския народ“: из историята на социалната, политическата и културната интеграция на еврейската общност в България и нейното оцеляване в годините на Холокоста// Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи. С.: Синева, 2007.
40. Коен, Д. (съст.) Оцеляването. Сборник от документи. 1940-1944. С. Издателски център „Шалом“, 1995.
41. Коен, Д. Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война (документи и материали). С., Издателство на БАН, 1978.
42. Коен, Д. Военновременната икономика на България (1939-1944). С., УИ „Св. Климент Охридски“, 2002.
43. Коен, Д. Евреите в България. 1878-1949. София, 2008.

44. Коен, Л. Ти вярваш. 8 погледа върху Холокоста на Балканите. С., Ентусиаст, 2012.
45. Колев, В. „Да бъдеш евреин“ в царството и новите земи: исторически и юридически аспекти на проблема//Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и студената война (1939-1989). София, 2013.
46. Манолова, М Принудителният труд като репресивна мярка спрямо евреите в България в периода 1940-1944 г//Антиеврейското законодателство в Европа и България. Правни изследвания. София, 2015.
47. Милкова, Ф. Българската държава и изключителното ѝ законодателство през периода 1923-1944г. С.: УИ „Св.Климент Охридски“, 1991.
48. Митев, Т. Увод//Националното обединение на България 1940-1944. София, 2012.
49. Михов, М. Научните фалшификации в Скопие за второто българско управление в Македония от 1941-1944 г. //Националното обединение на България 1940-1944. София, 2012.
50. Неделева, П. Правна индивидуализация на лицата от еврейски произход според българското антиеврейско законодателство. Научни трудове на Русенския университет – 2012, том 51, серия 7
51. Неделева, П. Антиеврейското законодателство в България през Втората световна война. София, 2013.
52. Павлов, С. Наказателен процес на Република България. Обща част. С.: Сиби,1996.
53. Петров, П. Селища на Държавна сигурност 1941-1943. В: Принудителния труд в България (1941-1962). С.: Академично издателство „Проф.Марин Дринов“, 2012.
54. Пешев, Д. Спомени. С.: Гутенберг, 2004.
55. Поппетров, Н. (съст.) Социално наляво, национализмът – напред. Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации. С.: ИК „Гутенбер“, 2009.
56. Поппетров, Н. Българското общество и евреите (1879-1944): обща постановка. – Помощни дисциплини, VII: Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сборник в чест на проф. д.и.н. Валери Стоянов. София, 2011, 280-301 и др.
57. Райчевски, С. Беломорска България 1941-1944, София, 2010.

58. Райчевски, С. Българите в световните хроники. 1939-1948.С., Български бестселър-Национален музей на българската книга и полиграфия, 2004.
59. Ръвел, Жак. Есета по история и историография. С., Дом на науките за човека и обществото. 2010.
60. Стоянова, В. Беломорието под българското управление през Втората световна война//Националното обединение на България 1940-1944. София, 2012.
61. Стоянова, В. България и евреите от присъединените територии през Втората световна война// Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и студената война (1939-1989). София, 2013.
62. Танева А. и И. Гезенко.;“Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия Синод на БПЦ по еврейския въпрос 1940 – 1944“, УИ „Св. Кл. Охридски“, 2002.
63. Танева, А. и И.Гезенко, Спасяването на българските евреи като алтернативна гражданска политика: ролята на БПЦ // Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи. С.: Синева, 2007.
64. Танева, А. Изложба „Силата на гражданското общество: Съдбата на евреите в България“, 2008, достъпна на страницата на МВНР http://sic.mfa.bg/?act=galleries&rec=1240&sql_which=0
65. Ташев, Р. Теория на тълкуването. София, 2007.
66. Ташев, С. Българската администрация във Вардарска Македония през 1941-44 г. и съдбата на еврейското население//Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и студената война (1939-1989). София, 2013.
67. Тодоров, В. и Н. Поппетров (съст.), VII състав на Народния съд, София, 2013.
68. Токушев, Д. История на новобългарската държава и право. 1878-1944. С.: Сиби, 2008.
69. Токушев, Д.. *Антиеврейското законодателство и неговото преодоляване (1942-1945 г.)*, С.: Фенея, 2010 г.
70. Токушев, Д. Народният съд 1944-45 г. (правно-историческо изследване), София, 1989 г.
71. Тошкова, В., М. Колева, Д. Коен, И. Гезенко, А. Танева, Б.Дичев, И.Хаджийски Обречени и спасени. България в антисемитската

- програма на Третия райх. Изследвания и документи. С.: Синева, 2007.
72. Тошкова, В. и др. (съст.) България – своенравният съюзник на Третия Райх. София, 1992 г.
73. Тошкова, В. и др. (съст.) България – непризнатият противник на Третия райх. С., Св. Георги Победносец, 1995.
74. Тошкова, В. (съст.) Из дневника на Бекерле – пълномощен министър на Третия райх в България, София, 1992.
75. Филов. Б. Дневник. С: Издателство на ОФ, 1990.
76. Хаджийски, И. Съдбата на еврейското население в Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Югозападна България през 1941-44. Дупница, 2004.
77. Христофоров В.С. (отв. ред.) Тайни дипломатии Третъего рейха: Германские дипломаты, руководители зарубежных военных миссий, военные и полицейские атташе в советском плену. Документы из следственных дел. 1944-1955.М.: Международный фонд „Демократия“, 2011.
78. Шеалтиел. Ш. От родина към отечество. Емиграция и нелегална имиграция от и през България в периода 1939 – 1949. С., УИ“Св. Климент Охридски“, 2008.
79. Янчев, И. Външната политика на България през Втората световна война в българската историческа литература. 1938-1944. Варна, Литернет, 2006.
80. Adamson, G. „Selective Perceptions: The Stockholm International Forum on the Holocaust.“ *Patterns of Prejudice* 34.3 (2000): 65-71.
81. Anti-defamation League. The „Final Solution“: Estimated Number of Jews Killed. Retrieved from: jewishvirtuallibrary.org.
82. Benvenisti, E. *The international law of occupation*. Oxford University Press, 2012.
83. Brilmayer, L. (2000). *Secession and Self-Determination: One Decade Later*(Doctoral dissertation, Yale Law School).
84. Brown-Fleming, S. Faith, Action and Inaction. *Religion in Eastern Europe* XXVI, 2, May 2006, p.20-23.
85. Bunzl, M. (2004). Counterfactual history: a user’s guide. *The American historical review*, 109(3), 845-858.
86. Carrier, P. (2006). *Holocaust Monuments and National Memory Cultures: France and Germany since 1989*. Berghahn Books.

87. Commentary on the Geneva Convention relative to the protection of civilian persons in time of war (Jean S. Pictet gen.ed., 1958.
88. Conway, M. Justice in Postwar Belgium: Popular Passions and Political Realities. In: Deák, I., Gross, J. T., & Judt, T. (Eds.). (2009). *The politics of retribution in Europe: World War II and its aftermath*. Princeton University Press.
89. Crumley, B. (2009, February 18). Behind the French Ruling on WWII Deportations of Jews. Time. Retrieved from <http://www.time.com>
90. Daniels, R. (2004). *Prisoners Without Trial: Japanese Americans in World War II*. Macmillan.
91. de Vattel, E. (1916). *The Law of Nations or the Principles of Natural Law Applied to the Conduct and to the Affairs of Nations and of Sovereigns*. Carnegie Institution of Washington.
92. Documents on the Holocaust, Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union, Yad Vashem, Jerusalem, 1981.
93. Emden, J.Ch. Review of Stolleis, Michael, *A History of Public Law in Germany 1914-1945*. H-German, H-Net Reviews. March, 2006.
94. European Holocaust Research Infrastructure. National reports. Bulgaria. Retrieved from: ehri-project.eu
95. Fein, H. Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust, New York, 1984.
96. Fisk, C., & Gordon, R. W. (2011). Foreward: 'Law as...': Theory and Method in Legal History. *Theory and Method in Legal History*, 2012-51.
97. Fraser, D. National Constitutions, Liberal State, Fascist State and the Holocaust in Belgium and Bulgaria, 6 German Law Journal, 2005, p. 291-306.
98. Fraser, D., & Caestecker, F. (2013). Jews or Germans? Nationality Legislation and the Restoration of Liberal Democracy in Western Europe after the Holocaust. *Law and History Review*, 31(02), 391-422.
99. Friedman, Jonathan C., ed. *The Routledge history of the Holocaust*. Taylor & Francis, 2010.
100. Gilbert, M. The Holocaust (The Jewish Tragedy). London. 1990.
101. Grotius, H. (1964). *The Law of War and Peace: De Jure Belli Ac Pacis, Libri Tres*. Oceana Publications.

102. Henckaerts, J. M., Doswald-Beck, L., & Alvermann, C. (Eds.). (2005). *Customary International Humanitarian Law: Volume 1, Rules* (Vol. 1). Cambridge University Press.
103. Hilberg, R. *The destruction of the European Jews*. Vol. 2. New York: Holmes & Meier, 1985.
104. Hollande, F. The „Crime committed in France, by France“ (2012, 22 July) *The New York Review of Books*. Retrieved from: nybooks.com.
105. Horvitz, L. A., & Catherwood, C. (2009). *Encyclopedia of war crimes and genocide*. Infobase Publishing.
106. Lewis, M. (2014). *The Birth of the New Justice: The Internationalization of Crime and Punishment, 1919-1950*. Oxford University Press.
107. Matthee, M., Toebes, B., & Brus, M. (2013). *Armed Conflict and International Law: In Search of the Human Face*. Springer.
108. Ofer, D. (2004). Tormented Memories: The Individual and the Collective. *Israel Studies*, 9(3), 137-156.
109. Paxton, Robert O. *La France de Vichy: 1940-1944*. Vol. 16. Seuil, 1974
110. Promitzer, C. (2007). Taking care of the national body: eugenic vision in interwar Bulgaria. „*Blood and Homeland“: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, 223.
111. Rosenne, S. (Ed.). (1991). *The International Law Commission's Draft Articles on State Responsibility: Part 1, Articles 1-35* (Vol. 1). Martinus Nijhoff Publishers.
112. Rousseau, J. J. (1997). *Rousseau: 'The Social Contract' and Other Later Political Writings*. Cambridge University Press.
113. Rubenstein, Richard L. *The cunning of history: The Holocaust and the American future*. Harper & Row, 1975.
114. Rundle, K. The Impossibility of an Exterminatory Legality: Law and the Holocaust. *The University of Toronto Law Journal*, Vol. 59, No. 1 (winter, 2009), pp. 65-125.
115. Simons, M. (1995, July 17). Chirac Affirms France's Guilt In Fate of Jews. *The New York Times*. Retrieved from <http://www.nytime.com>.
116. The Concept of Stateless Persons under International Law. Summary Conclusions. *Expert meeting organized by the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, Prato, Italy, 27-28 May 2010*.
117. The International Law Commission's articles on state responsibility: introduction, text and commentaries. Cambridge University Press, 2002.

118. Ticehurst, R. (1997). The Martens Clause and the laws of armed conflict. *INTERNATIONAL REVIEW-RED CROSS*, 125-134.
119. US Holocaust Memorial Museum. Holocaust Encyclopedia. Bulgaria. Retrieved from: ushmm.org
120. Wilson, A. (1932). The Laws of War in Occupied Territory. *Transactions of the Grotius Society*, 17-39.
121. Yad Vashem, Righteous Among the Nations. Bulgaria. Historical background. Retrieved from: yadvashem.org
122. Zuccotti, S. (1999). The Holocaust, the French, and the Jews. U of Nebraska Press.

Здравка Кръстева е юрист, доктор по право, преподавател в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“